

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Горица Б. Љубенов, дипл. инж. арх.

**ДЕКОРАТИВНО ОБЛИКОВАЊЕ
ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАРОДНЕ
АРХИТЕКТУРЕ У РЕГИОНУ
СТАРЕ ПЛАНИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

MSc Gorica B. Ljubenov,
Graduate Engineer of Architecture

**DECORATIVE FORMS OF
TRADITIONAL VERNACULAR
ARCHITECTURE IN STARA PLANINA
REGION**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Председник комисије:

Др Мирјана Ротер Благојевић
ванредни професор на Архитектонском факултету
Универзитета у Београду

Ментор и члан комисије:

Др Милорад Рибар
редовни професор на Архитектонском факултету
Универзитета у Београду

Члан комисије:

Др Александар Кадијевић
редовни професор на Филозофском факултету
Универзитета у Београду

Члан комисије:

Др Игор Марић, дипл. инж. арх.
научни сарадник ИАУС, Београд

Датум одбране:

Београд, 2015. година

Овај рад посвећујем успомени

на мајку **ВЕЛИКУ БОЈОВИЋ**

ЗАХВАЛНИЦА

За несебичну помоћ током израде дисертације веома сам захвална свом ментору, професору др Милораду Рибару, професорки др Мирјани Ротер Благојевић, Игору Марићу и професору др Александру Кадијевићу.

Велику захвалност дугујем не малом броју сарадика, водича, казивача у прикупљању теренске грађе, као и особама које су ми уступиле фото или техничку документацију или омогућиле приступ њој у циљу прикупљања грађе.

На помоћи у прикупљању базне фото и техничке документације захвална сам:

Александри Манић, д.и.а. из Пирота; Елени Васић Петровић, д.и.а. из Ниша; Мирјани Менковић, етнологу из Београда; Весни Николов, археологу из Димитровграда; Ивици Алексићу, фотографу из Димитровграда; Сретену Игову, новинару у пензији из Димитровграда.

На помоћи у прикупљању теренске грађе захвална сам:

Водичима: Драгољубу Златковићу из Пирота, Владимиру Манићу из Ниша, Ивану Љубенову из Димитровграда, Ивици Димитров из Димитровграда, поштару Славиши Панајотовићу из Височке Ржане, Бошку Дејанову из Мазгоша, Николају Христову из Радејне, Александру Санди Георгијеву из Гуленоваца, Николи Алексову из Смиловаца, Мирјани Петров из Пртопопинаца, Виктору Илијеву из Бребевнице, Чедомиру Истаткову из Браћеваца итд.

Казивачима: Милице Барбуљској из Темске, Дивку Богдановићу из Рудиња, Будимиру Ђорђевићу из Ореовице, Мирославу Андоновићу из Паклештице, брачном пару Миленковић из Паклештице, Драгомиру Живковићу из Брлога, столару Димитрију Лилићу из Брлога, столару Љупчи Еленкову из Височких Одороваца, Асену Иванову из Каменице, Свиленку Петрову из Влковије, Гроздану Митову из Доњег Криводола, породици столара Асена Соколова из

Горњег Криводола и великом броју усмених казивача.

Мојим најдражима велико хвала: Јовану, Јордани, Тодору и, наравно, супругу Драгану, са чијим благословом сам почела и стигла до краја израде дисертације.

Аутор дисертације: Горица Љубенов, д.и.а.

Београд, 2015.

ДЕКОРАТИВНО ОБЛИКОВАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ У РЕГИОНУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ

РЕЗИМЕ

У региону Старе планине, Република Србија, у 19. и почетком 20. века стихијски се стварао фонд народног градитељског наслеђа, што данас представља културно-уметничко богатство народа Србије. Декоративно обликовање, као човекова потреба да улепша и на њему препознатљив начин обележи простор у коме живи, изнедрило је лепоту облика и у овим крајевима.

У докторској дисертацији представљени су и анализирани карактеристични декоративни облици и елементи традиционалне архитектуре у региону Старе планине, посматрано кроз њихове културне, историјске, етнографске и уметничко-занатске вредности. Дисертација је формирана на основу грађе прикупљене на терену у протеклих пет година, обиласком, снимањем и анализом архитектуре 37 планинских села Пиротског округа, Пирота и Димитровграда. Детаљном аналитичком методом спроведена је анализа аутентичности облика, а типолошко-компаративном методом најпре су класификовани и дефинисани основни типови декоративних облика према форми, пореклу и настанку, техници грађења и материјалу, па затим компарирани са карактеристичним примерима декорација у ширем региону старопланске области (Србије и Бугарске).

Традиционалну архитектуру чине: конструктивни системи, испуне, кровне стрехе, кровне конструкције, јастуци, стубови, тремови, доксати, начин и облик зидања димњака и огњишта, ћенарке, чуваркуће итд., техникама градње прилагођени природним материјалима, и они представљају аутентично и непоновљиво наслеђе које детерминишу историјска компонента, квалитет и дух времена стропланинског народа.

Аутентичне примере кућа срећемо по селима која се истичу по богатству декорација: Шугрин, Рсовци, Рагодеш, Каменица, Славиње, Височки Одоровци,

Смиловци, иако и села која нису богата декорацијама – Покрвеник, Гостуша, Орља – плене укупним традиционалном изразом.

За аутентично наслеђе настало у прошлости заслужни су народни неимари, а велики допринос се приписује дунђерским вештинама у обликовању, које су се преносиле печалбарењем.

Печалбарење у области Старе планине је феномен специфичних економских и миграционих кретања насталих као последица турбулентних друштвених збивања у 18, 19. и почетком 20. века, а пре свега неразвијене привреде и неравномерног економског развоја. У циљу обезбеђивања елементарних услова за живот или из потребе за увећањем имовине, становништво се бавило разним печалбарским гранама: кирацилуком, аргатовањем, момштином, слугарењем, качкаваљем, а најмасовније дунђерајем, до почетка Другог светског рата. Кретања старопланинских печалбара била су усмерена према Бугарској, Шумадији и делом Румунији.

Фактори који утичу на пропадање традиције у области Старе планине су пре свега енормне миграције село-град. Села су напуштена, са малим бројем старијег становништва, а објекти девастирани, урушени или неуко дограђивани.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Традиционална архитектура, старопланинска кућа, декоративно обликовање, архитектонски, просторни и конструктивни елементи, печалбарство округа, печалбари, тајве, дунђери, занатско-уметничке вредности, девастирано.

НАУЧНА ОБЛАСТ:

Архитектура и урбанизам

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ:

Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број:

728.6:398(497.11)(043.3)

DECORATIVE FORMS OF TRADITIONAL VERNACULAR ARCHITECTURE IN STARA PLANINA REGION

SUMMARY

In the period of the 19th century and the beginning of the 20th century, a number of vernacular architectural structures, nowadays regarded as cultural and artistic heritage of Serbian people, were spontaneously built in the region of Stara Planina mountain. Owing to decoration, as an expression of people's need to embellish and, in a unique manner, enrich the space they live in, the mentioned area possesses a wealth of beautiful forms and elements.

This doctoral dissertation is aimed at presenting and analyzing the characteristic decorative forms and elements of the traditional architecture in the Stara Planina region, with an emphasis on their cultural, historical, ethnographical and arts-and-crafts values. The material for the dissertation has been collected in the past 5 years, by visiting the mentioned region and by surveying and analyzing the architecture in 37 mountain villages in the areas of Pirot District and the cities of Pirot and Dimitrovgrad. By the detailed analytical method, the analysis of the authentic forms has been carried out, whereas the application of the comparative method has enabled classification and definition of basic types of decorative forms according to their form, origin and formation, construction techniques and material, as well as their subsequent comparison with the characteristic decorative forms in the broader surroundings of the Stara Planina region in Serbia and Bulgaria.

Authentic and unique tradition, which reflects the historical component of the life quality and the spirit of the past times, has been preserved in the elements of traditional architecture in the Stara Planina villages. This architecture is presented by: traditional construction systems, infills, roof eaves, roof structures, bolsters, pillars, porches, porches known as *doksati*, methods and types of the construction of chimneys

and fireplaces, *ćenarke*, *čuvarkuće* etc., with the construction techniques adjusted to natural materials.

Examples of authentic houses can be found in the villages rich in decorations: Šugrin, Rsovci, Ragodeš, Kamenica, Slavinje, Visočki Odorovci, and Smilovci; the villages which are less rich in decorations, such as Pakleštica, Gostuša, and Orlja, are still unique, owing to their overall traditional expression. This authentic heritage from the past was created owing to folk builders and the skills of *duđeri*, which were passed on thanks to migrant work.

Migrant work in the Stara Planina area is a phenomenon of specific economic and migrant movements occurring as a consequence of predominantly insufficiently developed economy and unbalanced economic development and turbulent social events in the 18th, 19th and the beginning of the 20th century. In order to provide for their basic needs or to acquire new property, the local population engaged in various kinds of migrant work: goods transportation, hard manual labour, the work of servants, kashkaval cheese production, but most of migrant workers were employed as builders, until the start of World War II. Migrant workers from the Stara Planina area worked in the surrounding areas towards Bulgaria, Šumadija and, partly, Romania.

The factors leading to the decay of tradition in the Stara Planina area are prevalently enormous migrations of the village population to the cities. The villages are abandoned and have a sparse ageing population, while their housing units and accompanying structures are in the state of ruin and dilapidation.

Key words: Traditional architecture, Stara Planina house, decorative forms, architectural, spatial and constructive elements, labour migration, migrant workers, *tajve*, *duđeri*, arts-and-crafts values, devastated.

Scientific field: Architecture and Urbanism

Subfield: History, theory and aesthetics of architecture and visual arts, and restoration of built heritage

UDC number:

728.6:398(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

Посвета	
Захвалница	
Резиме и кључне речи	
Summary and key words	
1. УВОД	1
1.1. ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, ЗАДАЦИ, ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	1
1.1.1. Предмет рада	1
1.1.2. Циљеви истраживања	5
1.1.3. Задаци истраживања	6
1.1.4. Полазне хипотезе	7
1.1.5. Методе истраживања	8
1.2. ПРЕГЛЕД ИЗВОРА И ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА	11
1.2.1. Извори и грађа за проучавање	11
1.2.2. Преглед досадашњих истраживања	13
2. ОСНОВНИ ФАКТОРИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ НА РАЗВОЈ НАСЕЉА И АРХИТЕКТУРЕ	15
2.1. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ	15
2.1.1. Појам региона	15
2.1.2. Појам округа	16
2.1.3. Географски положај	16
2.1.4. Границе	16
2.1.5. Рељеф	17
2.1.6. Геолошки састав	19
2.1.7. Хидрографија	21
2.1.8. Клима	22
2.1.9. Биљни и животињски свет	24
2.1.10. Рудно богатство	25
2.2. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ И КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКИ УТИЦАЈИ	25
2.2.1. Насеља Пиротског округа кроз историју	25
2.2.2. Становништво	35
2.2.3. Занати у селима	40
2.2.4. Занати у Пироту и Димитровграду (Цариброду)	42
2.3. МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА	44

2.3.1. Морфолошке карактеристике села	44
2.3.2. Морфолошке карактеристике Димитровграда и Пирота.....	50
2.3.2.1. Димитровград.....	51
2.3.2.2. Пирот	53
3. ПЕЧАЛБАРСТВО ПИРОТСКОГ ОКРУГА	56
3.1. ПРВИ ПОДАЦИ О ПЕЧАЛБАРЕЊУ У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ	56
3.2. КРЕТАЊА ПИРОТСКИХ ПЕЧАЛБАРА.....	58
3.3. НАРОДНИ ГРАДИТЕЉИ, „ТАЈВЕ“, „ДРАГОМАНИ“ И ЊИХОВЕ АКТИВНОСТИ	62
3.4. ПЕЧАЛБАРСТВО У ОБЛАСТИ ВИСОКА	66
3.5. УТИЦАЈ КРЕТАЊА ПЕЧАЛБАРА НА АРХИТЕКТУРУ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ..	70
3.6. ДУЊБЕРСКИ РЕЧНИК – карактеристични термини	74
3.6.1. Обичаји приликом градње.....	78
4. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ СЕОСКИХ И ГРАДСКИХ КУЋА У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ	78
4.1. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	78
4.1.1. Опште карактеристике варошке архитектуре Пирота	78
4.1.2. Опште карактеристике – варошка архитектура Димитровграда (Цариброда) ..	83
4.1.3. Опште карактеристике сеоске архитектуре	85
4.2. ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА ВАРОШКЕ АРХИТЕКТУРЕ.....	93
4.2.1. Карактеристични примери архитектуре Пирота	93
4.2.2. Карактеристични примери архитектуре Димитровграда	99
4.3. ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ.....	102
5. АНАЛИЗА ДЕКОРАТИВНЕ ОБРАДЕ АРХИТЕКТОНСКИХ, ПРОСТОРНИХ И КОНСТРУКТИВНИХ ЕЛЕМЕНАТА	107
5.1. КУЋЕ У ПИРОТУ И ДИМИТРОВГРАДУ	107
5.1.1. Просторни елементи	107
5.1.1.1. Трем са доксом, трем	108
5.1.1.2. Доксат	110
<i>Декоративни елементи тремова и доксата</i>	110
5.1.1.3. Еркер	111
5.1.2. Архитектонски елементи.....	112
5.1.2.1. Сокла.....	112
5.1.2.2. Пиластри на фасади.....	112

5.1.2.3. Декорација угла	113
5.1.2.4. Декорација око прозора на фасади	114
5.1.2.5. Прозори.....	116
5.1.2.6. Декорација око врата на фасади – шембране.....	118
5.1.2.7. Улазна врата.....	119
<i>Детаљи браварије на улазним вратима</i>	120
<i>Звекир, браве на улазним вратима</i>	121
<i>Первајз на улазним вратима</i>	121
5.1.2.8. Браварија – ограде	121
5.1.2.9. Венац, фриз	122
<i>Фриз – наглашен косницима</i>	123
<i>Фриз са декоративним луфтерима</i>	123
5.1.2.10. Декорације на бацама и кровна атика.....	124
5.1.2.11. Стреха	125
<i>Стреха – класична профилација</i>	126
5.1.2.12. Чуваркућа	127
5.1.2.13. Ђенарка.....	127
5.1.2.14. Надстрешница	128
5.1.2.15. Димњак	128
5.1.3. Конструктивни елементи.....	129
5.1.3.1. Стубови и јастуци.....	129
5.1.3.2. Рогови	131
5.1.3.3. Греде	131
5.1.4. Архитектонски елементи у ентеријеру	131
5.1.4.1. Унутрашња врата.....	131
<i>Брава на унутрашњим вратима</i>	132
<i>Первајз на унутрашњим вратима</i>	133
5.1.4.2. Унутрашња степеништа са гелендерима и украсним двеним главама.....	133
5.1.4.3. Таванице-шашовци.....	134
5.1.4.4. Зидне опшивке у ентеријеру.....	135
5.1.4.5. Долапи	135

<i>Окови на долатима</i>	136
5.1.4.6. Комин-огњиште	136
5.1.4.7. Намештај	136
5.1.4.8. Сандуци	137
5.1.4.9. Разно у ентеријеру	138
5.2. КУЋЕ У ПЛАНИНСКИМ СЕЛИМА ПИРОТА И ДИМИТРОВГРАДА	138
5.2.1. Просторни елементи	138
5.2.1.1. Трем	139
5.2.1.2. Трем са доксатом	141
5.2.1.3. Доксат-ћошка	142
5.2.1.4. Чардак	143
5.2.1.5. Еркери	143
5.2.1.6. Балкон	144
5.2.1.7. Аркаде	145
5.2.1.8. Декоративни елементи на тремовима, доксатима, чардацима, аркадама	145
<i>Декорација аркада</i>	145
<i>Детаљ на аркадама</i>	146
<i>Стуб на трему, доксату</i>	146
<i>Капител стуба</i>	147
<i>Декорација стуба у горњој зони</i>	148
<i>Декорација стуба у доњој зони</i>	149
<i>Парапети на трему, доксату, балкону – дрвене ограде</i>	150
<i>Зидани парапети</i>	151
<i>Детаљи парапета</i>	151
<i>Вратанца у саставу ограде на трему</i>	152
<i>Детаљи на дрвеним оградама</i>	152
5.2.2. Архитектонски елементи	153
5.2.2.1. Сокла	153
5.2.2.2. Пиластри и лизене на фасади	154
5.2.2.3. Самостални декоративни елементи на фасади	154
5.2.2.4. Декорација угла	155

<i>Орнаменти на угловима фасада</i>	157
5.2.2.5. Декорација око прозора на фасади	158
<i>Декорација таванских прозора</i>	161
<i>Детаљи натпрозорске атике</i>	162
<i>Детаљи потпрозорске атике</i>	162
<i>Потпрозорска клупица</i>	163
5.2.2.6. Прозори.....	163
<i>Стари прозори</i>	163
<i>Прозори са детаљима главне пречке</i>	164
<i>Первајзи на прозорима</i>	167
<i>Детаљ штока</i>	167
<i>Оков на прозору</i>	167
5.2.2.7. Декорације око улазних врата – шембране	168
<i>Детаљи око врата</i>	169
5.2.2.8. Улазна врата	169
<i>Стара дрвена врата</i>	169
<i>Новија улазна једнокрилна врата</i>	170
<i>Улазна двокрилна врата</i>	171
<i>Трокрилна врата</i>	173
<i>Декорација плота</i>	173
<i>Детаљи надсветла</i>	174
<i>Дрвене кључаонице на улазним вратима</i>	174
<i>Браве на улазним вратима</i>	174
<i>Первајз на улазним вратима</i>	175
<i>Штокови</i>	175
<i>Праг</i>	175
5.2.2.9. Ограда – браварија.....	176
5.2.2.10. Венац, фриз	176
5.2.2.11. Чуваркућа	177
<i>Детаљи чуваркуће</i>	177
5.2.2.12. Стреха	177
<i>Стреха-холкер</i>	178

<i>Стреха класичне профилације</i>	179
5.2.2.13. Ћенарка.....	180
<i>Детаљи крајева и везе код ћенарке</i>	181
5.2.2.14. Димњак.....	182
<i>Димњак од оплетеног прућа</i>	182
<i>Димњаци од дасака</i>	182
<i>Квачка – дрвене декорације</i>	182
<i>Димњаци – зидани</i>	183
5.2.3. Конструктивни елементи.....	184
5.2.3.1. Стубови и јастуци.....	184
<i>Угаони јастук</i>	185
<i>Стуб – зидани</i>	186
5.2.3.2. Рогови.....	186
5.2.3.3. Греде.....	187
<i>Темељача</i>	187
<i>Гребењаче</i>	187
<i>Рожњаче</i>	188
5.2.3.4. Степеништа.....	189
5.2.3.5. Плафонска конструкција.....	189
5.2.4. Архитектонски елементи у ентеријеру.....	190
5.2.4.1. Унутрашња врата.....	190
<i>Једнокрилна врата</i>	190
<i>Двокрилна врата</i>	190
<i>Балконска врата</i>	191
<i>Алка-звекир на унутрашњим вратима</i>	191
<i>Первајз на унутрашњим вратима</i>	191
<i>Детаљ штока</i>	191
<i>Декорација плота</i>	192
5.2.4.2. Под и праг.....	192
5.2.4.3. Таванице.....	192
<i>Таванице, греде и јастуци у ентеријеру</i>	192
5.2.4.4. Долапи и нише.....	193

5.2.4.5. Комин-огњиште	193
<i>Кумин-напа</i>	194
<i>Детаљ конструкције кумина-напе</i>	194
<i>Вериге и детаљ качења верига</i>	195
5.2.4.6. Гарнишне	195
5.2.4.7. Намештај	196
<i>Браварија у ентеријеру</i>	196
<i>Намештај од дрвета</i>	197
<i>Детаљи завршне обраде у дрвету</i>	198
5.2.4.8. Сандуци	198
<i>Наћве-наћвар</i>	200
<i>Пресек</i>	200
5.2.4.9. Покућство	200
<i>Дрвени рамови</i>	201
5.2.5. Разно – декорације на сеоским капијама	202
<i>Браве на капијама</i>	202
<i>Окови на капијама – кушаџи</i>	202
6. УПОРЕДНА АНАЛИЗА И ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИМЕЊЕНИХ ДЕКОРАТИВНИХ ОБЛИКА И ЕЛЕМЕНАТА У ОДНОСУ НА УЖИ И ШИРИ КОНТЕКСТ СТАРОПЛАНИНСКЕ АРХИТЕКТУРЕ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ	203
6.1. УПОРЕДНА АНАЛИЗА У ОДНОСУ НА ОБЛИКОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ...	203
6.1.1. Компарирање елемената у оквиру варошке архитектуре (Србија, Бугарска) .	203
6.1.2. Компарирање елемената варошке архитектуре са сеоском	208
6.1.3. Компарирање елемената у оквиру сеоске архитектуре (Србије и Бугарске)	213
6.2. УПОРЕДНА АНАЛИЗА У ОДНОСУ НА ПРИМЕЊЕНЕ МАТЕРИЈАЛЕ И ТЕХНИКЕ ГРАЂЕЊА	215
6.3. НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ЛОКАЛНЕ И РЕГИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ ПОСМАТРАНОГ ПОДРУЧЈА	218
6.3.1. Најзначајније вредности у домену староварошке архитектуре	218
6.3.2. Најзначајније вредности у домену сеоске архитектуре	225
7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	233
<i>Резултати спроведених анализа</i>	233
<i>Резултати провере почетних хипотеза</i>	245
<i>Најзначајнији доприноси истраживања</i>	249

8. ЛИТЕРАТУРА	251
8.1. Извори – необјављена грађа	251
8.2. Литература	253
9. ПРИЛОЗИ И ФОТОГРАФИЈЕ.....	265
.....	512

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Прилог 1 (Изјава о ауторству)

Прилог 2 (Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада)

Прилог 3 (Изјава о коришћењу)

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, ЗАДАЦИ, ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

1.1.1. Предмет рада

Естетска компонента као саставни део архитектонске композиције намеће се визуелном перцепцијом, богати око посматрача, његову душу и чини га узвишеним у односу на простор и време, тј. обезбеђује му вечни живот на Земљи. Управо кроз архитектонска дела данас и до данас живе давно ишчезле цивилизације, пирамиде фараона, пребивалишта грчких богова итд. Такође, архитектонска дела су сведоци друштвених, економских, политичких односа у прошлости, смена великих система и начина управљања људима и простором.

Потреба да се стварају велики храмови моћи кроз историју обично показује потребу инвеститора за наметањем власти или верских оријентација, међутим, обичан човек, да би обликовао своју личност и постојање, од првих пракорака има потребу за стварањем „крова над главом“.

Кућа је место где се рађа, живи и умире. Она пружа снагу, инспирацију, а такође и заштиту ономе ко у њој станује, а све то у синтези са природом која је окружује.

Као термин у народном градитељству, кућа се сматра за „простор са огњиштем“.¹ Првобитно станиште се и формирало око ватре, тако да се ова базна просторија звала „ижа“.²

¹ Ненадовић (2000), стр. 42.

² Детаљно образложење термина „ижа“ изнето је у четвртном поглављу овог рада.

Од иже до богато декорисаних сеоских и градских кућа је велики прогрес човечанстава, а све што чини народно градитељство је ризница која сведочи о тим прогресивним корацима.

„Кроз обликовање спољашњег изгледа куће се манифестује архитектонски језик одређеног подручја или епохе.“³ Предмет истраживања, тј. стварања ове дисертације су карактеристични декоративни облици и елементи традиционалне архитектуре подручја Старе планине – Пиротског округа, у 19. веку и првој половини 20. века.

Обрађена је варошка архитектура Пирота и Димитровграда и архитектура 37 планинских села (Слика 1): Топли Дол, Засковци, Темска, Рагодеш, Рудиње, Церова Шугрин, Орља, Базовик, Ореовица, Покрвеник, Гостуша, Паклештица, Дојкинци, Брлог, Јеловица, Росомач, Рсовци, Височка Ржана, Славиња, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Бољев Дол, Браћевци, Каменица, Гуленовци, Височки Одоровци, Радејна, Петрлаш, Сенокос, Влковија, Мазгош, Мојинци, Пртопопинци, Бребевница, Смиловци. (Из разлога немогућности приступа из више покушаја није обрађено село Мирковци, док су села Горња и Доња Лукања сагледана као недовољно инвентивна са становишта традиционалне архитектуре јер су потопљена 1956. у циљу стварања Завојског језера.)

Сам предмет истраживања је студија аутентичног наслеђа насталог у прошлости деловањем народних градитеља старопланинског региона. Кроз прикупљање, систематизацију, компаративну анализу и валоризацију декоративних облика архитектонских и конструктивних елемената (као показатеља богатства архитектонске инвентивности и сведочанства времена и кретања градитељског потенцијала) сагледане су специфичности и аутохтоност ове архитектуре.

Као део природе, човек од преисторије до данас покушава да заузда саму природу у себи и око себе. Окружен њом, приморан је сходно потребама и нагонима да обликује простор, стварајући архитектуру као резултат. Изношење

³ Ротер Благојевић (2006), стр. 16.

неког духовног садржаја у предметност (објективација) не мора бити уметничко дело, већ и сваки други продукт који производи људски дух, почев од алата и оруђа, па до писања. „Све оно што из духа ранијих времена залази у промењени дух садашњице и што садашњица осећа као сведочанство о том духу има форму објективације.“⁴

Дела људских руку и само човеково постојање условљени су разним факторима, који утичу на развој насеља и архитектуре посматраног подручја и времена. Природне карактеристике региона, географски положај, клима, хидрографија, морфологија регије, друштвено-економске прилике, културно наслеђе, миграције становништва, изолације у брдским пределима и многобројне друге условљености саткале су миље односа који су заслужни за стварање сеоских насеља у брдским и градова у равничарским пределима у овој, Старопланинској области. Насеља су кроз време мењала физиономију и формат, тако да је архитектура пратила промене друштва и односа у њему као облик појављивања.

„Да би се спознале и разазнале вредности традиције, потребно је посматрати њено биће, али не као изолован елемент стваралаштва, него као комплекс специфичних односа између човека и природе у најширем смислу.“⁵

Стара планина својим географским положајем припада континенталном делу Балканског полуострва. Реч је о највишој планини у источној Србији. Стара планина представља природну границу између Србије и Бугарске. Изолованост планинског становништва, миграције, метеоролошки, геоморфолошки и остали услови саткали су миље специфичних демографских, социолошких и друштвених односа на подручју Старе планине. Резултат ових утицаја и односа тиче се стварања сеоских насеља и градова у подножју и у горским пределима ове планине. Све те специфичности које су условиле настанак архитектуре

⁴ Хартман (1953), стр. 99.

⁵ Марић (2006), увод.

предметног раздобља, самим тим што је планинска област у питању, описане су и анализиране кроз секвенце у даљем раду.

Најзначајније историјске фазе у развоју насеља и архитектуре источне Србије, од најстаријих времена, оставиле су бројне трагове који обележавају стање и догађаје што су се смењивали од античког периода, преко турског, до савременог доба. Савремена еволуција друштва и економије крајем 19. и у првој половини 20. века у великој мери је заобишла архитектуру старопланинског региона. Из тог разлога је садашње стање сеоске архитектуре у великој мери аутентично и враћа нас два века уназад. Као фактори који су утицали на развој насеља и архитектуре посматраног подручја и времена, у основним цртама биће обухваћени и основни економски, друштвени, географски, културни фактори и утицаји.

Истраживањем се посебно разматра значај појаве печалбара, начелно целе источне Србије, а затим микролокацијски Пиротски округ, област Висока.⁶ Њихово стваралаштво, као и правци кретања, резултирали су на овим просторима бројним разликама у начину градње, организацији простора и нивоу културног живота. Печалбарење настаје као последица тадашњих економских и привредних односа. Очигледне су сличности са бугарском архитектуром – старопланинском и западнобугарском.⁷

Истраживање ће примарно бити усмерено на *компаративну анализу декоративних облика и елемената традиционалних народних кућа* (унутрашњих и спољашних архитектонских и конструктивних елемената), посматраних са становишта уметничко-занатске обраде, примењених материјала, техника израде, порекла, настанка и сл. Декоративни облици и елементи са подручја Пиротског

⁶ У књизи Гаврила Видановића Сазде *Висок* печалбарство се разврстава и описује по свим гранама.

⁷ Књига Николаја Тулешкова „Славињските првомајстори“ управо примерима показује путеве кретања мајстора из пиротског села Славиња.

округа биће упоређивани са традиционалном архитектуром околног простора како би се установили њихова специфична архитектонска вредност, утицаји и кретања мајстора.

Проблем истраживања је традиционална архитектура једног раздобља која нестаје. Фактори који утичу на пропадање традиције у овим крајевима између осталих су: села која су, нажалост (као и велики број села у Србији), услед енормних миграција село-град напуштена, са малим бројем (углавном старијег) становништва; осиромашено сеоско становништво које не обнавља старе зграде (ни главне ни помоћне), тако да су очувани објекти потпуно аутентични, али се с временом услед неодржавања урушавају. Осим економских разлога, планинска села су раштркана и нису увек приступачна и проходна услед климатских услова.

Мајстори дунђери, потомци старих градитеља из познатих „тајви“ (тајфи) из ових крајева, који су градили и на територији Бугарске, Румуније и шире Србије, данас углавном бивствују и раде у градским зонама, тако да је по селима, са нестанком становништва, нестало и градитеља.

У циљу дефинисања особености и специфичности примене традиционалних материјала, конструкција, очувања старих техника градње и заната, као и сагледавања универзалне и регионалне карактеристике спољашњег обликовања кућа у односу на друга насеља у непосредном и ширем окружењу, произлазе могућности примене традиционалних принципа градње и материјала у реконструкцији и рестаурацији традиционалне архитектуре, или у савременом грађењу.

1.1.2. Циљеви истраживања

Основни циљ био је да се традиционална, до данас сачувана архитектура у области Старе планине – Пиротског округа научно опише, типолошки компарира и утврде њене опште и специфичне вредности са становишта декоративне обраде архитектонских и конструктивних елемената.

Значајан циљ је да се применом метода научног истраживања, доминантно

компаративног и типолошког метода, формира основна типологија декоративних облика примењиваних у традиционалној архитектури у области источне Србије. Поред тога, циљеви овог истраживања укључују и:

- сагледавање утицаја који су одговорни за стварање традиционалне архитектуре на старопланинском подручју;
- дефинисање уметничко-занатских и архитектонских вредности примењених декоративних облика у односу на укупно народно неимарство на ближем и ширем подручју Србије и Бугарске;
- указивање на значај истраживања, богатством и разноликошћу архитектуре и традиције, са аспеката уметности, архитектуре, оживљавања културног туризма, са циљем заштите од даљег пропадања и очувања као културно-историјске вредности;
- стварање базе података за даља истраживања.

1.1.3. Задаци истраживања

Основни задатак био је да се карактеристични декоративни архитектонски и конструктивни елементи традиционалне старопланинске архитектуре класификују у карактеристичне типове према форми, обради, материјалу и сл., и систематизују у односу на утицаје под којима су настајали.

Други задатак је да се путем анализе облика и форми декорација (било да се ради о унутрашњим или спољашњим архитектонским и конструктивним елементима) дефинишу њихове сличности и разлике у односу на генезу.

Трећи задатак је да се спроведе компаративна анализа декоративних елемената варошке са сеоском архитектуром.

Четврти задатак је детаљна компаративна анализа декоративних форми и елемената традиционалне сеоске архитектуре Димитровграда и Пирота, у односу на непосредно окружење, односно ближе просторе Бугарске и Србије.

Секундарни задаци овог истраживања су:

- анализа утицаја географских, климатских, геолошких услова на формирање градске и сеоске архитектуре у области Старе планине;
- анализа друштвено-економских, демографских и привредних односа у 19. и првој половини 20. века у старопланинској области;
- анализа појаве печалбарења (кретања печалбара дају одговор на многа питања о распрострањености исте или сличне архитектонске форме, која се тичу ширења традиционалних матрица и преко граница Србије);
- упоредном анализом обухватити и бугарску старопланинску архитектуру и повезати са кретањима печалбара из претходног става.
- прикупљање што садржајније грађе са терена (планинска насеља су тешко приступачна, а неопходан је увид у стање напуштених објеката).
- прикупљене и обрађене информације биће преточене у базу података, доступну новим генерацијама истраживача (дигитализација, музејско архивирање и сл.), са препорукама за очување ове градитељске баштине.

1.1.4. Полазне хипотезе

Кроз претходно наведена истраживања установљени су проблеми из којих су произашле радне хипотезе:

- **Основна хипотеза истраживања** заснива се на претпоставци да декоративни облици примењени на архитектонским и конструктивним елементима традиционалне архитектуре региона Старе планине, Пиротског округа, током 19. и у првој половини 20. века, воде порекло из најстаријих раздобља културно-историјског развоја подручја и да су различити утицајни фактори, понајвише миграције становништва и порекло градитеља, допринели стварању јединственог, аутентичног и богатог традиционалног израза и разноврсних форми ове архитектуре.
- **Друга хипотеза** односи се на податке који сведоче о одласцима у печалбу

пиротских мајстора, како у Бугарску, тако и у Шумадију, па се може претпоставити да су они значајно утицали и на обликовање, као и на карактеристике традиционалне народне архитектуре у њима.

- **Трећа хипотеза** заснива се на претпоставци да карактеристични декоративни облици и елементи традиционалне архитектуре Пиротског округа (регион Старе планине), сагледани кроз њихове културно-историјске, етнографске и уметничке вредности, те аутохтоност и раритетност, имају посебан значај у функцији очувања културне баштине и народног градитељства овог краја.

1.1.5. Методе истраживања

Више различитих метода је примењивано током израде докторске дисертације како би се проверила заснованост полазних хипотеза.

Кроз различите **методе прикупљања података** формира се база података о предмету истраживања. Методолошки поступак обухвата: 1. прикупљање података на терену, и 2. путем литературе: домаће и стране, електронског претраживања информација, прикупљања подлога (географских, топографских, катастарских) које се тичу региона Старе планине и пиротског округа, а односе се на традиционалну архитектуру, сеоску и варошку, народно неимарство, декорације, занатство итд.

На терену је прикупљена грађа **методом директног мерења**. Овај метод се односи на архитектонско снимање на терену, фотографисање и прикупљање усмених информација са терена (интервју, анкета и сл.). У примени ове методе велики број казивача је драгоценим информацијама помогао да се разјасне и поједини односи који су архитектуру таквом изнедрили.

У циљу квалитетнијег спровођења поступка 1. формирана је радна теренска матрица, која је на терену неопходна да би се прикупили многобројни подаци и забележиле карактеристике кућа (матрица је дата у Прилогу).

Приликом прикупљања података са терена, обрађено је 37 села и два града. Прикупљање података на терену је, сходно поменутиим околностима, било отежано. Велика подобност је што је ауторка рада локацијски везана за овај регион, те је по више дана боравила у селима или их посећивала по неколико пута уколико је било потребно поновити истраживање.

Обилазак села је трајао укупно четири године, мада су плодноснији били обиласци лети, јер је било могуће посетити већи број кућа и разговарати са више становника. Велики број кућа се од септембра до маја не користи, да не спомињемо велики број оних које су апсолутно напуштене.

За сваку област је ангажован адекватан водич, а у сваком селу унапред је обезбеђен временски строседелац који би давао о сваком објекту исцрпне податке (у неким селима и више локалних водича). Тако су нпр. са водичем Драгољубом Златковићем⁸ из Пирота у више теренских рута обрађена планинска села Пирота према Књажевцу. У Пироту су фотографисана преостала архитектонска дела предлагана за споменике културе, а захваљујући водичу обезбеђена је посета и фотографисање ентеријера Конака „Бела мачка“.

За део села Висока ангажован је водич Владимир Манић⁹ из Ниша. Села тзв. Горњег Висока обиђена су уз асистенцију водича Ивице Димитрова из Димитровграда, а села у Забрђу и Димитровград уз помоћ водича Ивана Љубенова из Димитровграда. Осим стамбених објеката наметала се и сакрална архитектура, као дело руку народних неимара, тако да се у фази компарације обрађује и изванредан број података из цркава овог подручја.

Обилазак града Софије и пограничних села у Бугарској изведен је у личној режији аутора и такође је формирана кључна архива декоративних елемената којом се презентују сличности и доказују чињенице о кретањима печалбара – народних градитеља.

⁸ Драгољуб Златковић, књижевник, пензионисани је службеник Музеја Понишавља у Пироту. Аутор је великог броја самосталних дела, речника и чланака у пиротским зборницима.

⁹ Владимир Манић, професор из Ниша, аутор више документарних филмова о Старој планини: *Висок 1, Висок 2, На трен*.

Прикупљена је обимна грађа са терена. Направљено је више од 5.000 фотографија, десетине видео-записа и технички снимљено више десетина кућа. Ради лакшег сналажења на терену и сортирања података, теренска матрица представљала је базу за обраду података. У њој је скоро сваки објекат уписан (а у селима богатим архитектуром, као што су Шугрин, Рсовци итд., уписано је више матрица).

Треба напоменути феномен економски богатијих села која су потисла традиционалну народну архитектуру и заменила је, у складу са могућностима сељана, неком компилацијом или дестилицијом архитектуре на терену, нпр. села Сенокос, Славиње итд.

Сви обрађени, систематизовани, анализирани и компарирани подаци наћи ће своје место у укупно шест поглавља овог рада.

Прикупљена грађа је подлежала **аналитичкој методи**, која се односи на анализу аутентичности облика, тј. проучавање декоративног обликовања из позиције традиционално-архитектонског и уметничко-занатског. На основу тога су анализирани и описани утицајни фактори који дефинишу порекло, развој и специфичност декоративних елемената народне традиционалне архитектуре села и вароши у Пиротском округу у посматраном периоду.

Битна метода примењена у овом раду је типолошко-компаративна анализа. Применом **методе типолошке анализе** класификовани су и дефинисани основни типови декоративних облика према форми, пореклу и настанку, техници грађења и материјалу. Тако се формирала основна типологија декоративних облика примењиваних у традиционалној архитектури у области источне Србије.

Компаративна метода је примењена на фотографије, техничку документацију и основну прикупљену грађу. Компарирање архитектонских елемената вршено је у оквиру варошке архитектуре, а у мањој мери компарирани су елементи сакралне архитектуре. Затим, вршено је компарирање елемената варошке архитектуре са сеоском и елемената сеоске са сеоском архитектуром. У овим поделама је присутна и сеоска архитектура Бугарске. У оквиру сваке од ових подела упоређују се архитектонски, просторни, конструктивни елементи и

елементи у ентеријеру.

Методом синтезе изведени су закључци. Синтезом података о традиционалној народној архитектури региона Старе планине и њиховом компаративном анализом долази се до претпостављених резултата истраживања, тј. потврде претпоставке да се ради о специфичној, аутохтоној и аутентичној архитектури. Овим резултатима допуниће се постојећа знања и грађа о стамбеној, сакралној архитектури по планинским селима и општинама Пироту и Димитровграду.

Резултати докторске дисертације биће примењиви у процесу валоризације историјске архитектуре и њене заштите. Кроз сагледавање и дефинисање просторних, конструктивних и обликовних вредности традиционалне архитектуре предметног подручја крајем 19. и почетком 20. века омогућиће се правилније схватање њиховог значаја за очување идентитета и аутентичности ових насеља, у процесу савремене урбане и архитектонске трансформације.

1.2. ПРЕГЛЕД ИЗВОРА И ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

1.2.1. Извори и грађа за проучавање

Народна архитектура у овим насељима је изражајна, аутентична и аутохтона. Управо крајем 19. и у првој половини 20. века рађају се објекти по селима и градовима вредни записа, архитектонске анализе и валоризације. Архитектура сеоских средина мешала се са градском, тако да су елементи традиционалне архитектуре пренети из села у град и обрнуто, управо како су текла и миграциона кретања становништва (село-град).

Напоменуто је већ да су извори информација о архитектури села Старе планине веома ретки, тако да се аутор приликом обрађивања села углавном ослонио на личну архиву фотографија, анкете и сл. Како у предмету егзистира и варошка архитектура, извори информација о Пироту су богатији, тако да су, генерално гледано, извори информација који непосредно сведоче о

старопланинском региону, његовој архитектури, геологији, географији, етнологији, печалбарима, морфологији и сл. прибављени из низа институција.

Велики део писане грађе је прикупљан из: Етнографског музеја, Београд; Етнографског института САНУ, Београд; Географског института „Јован Цвијић“, Београд; ИАУС, Београд; Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд; Архива Југославије, Београд; ЗЗСК Ниша, Музеја Понишавља, Пирот; Народне библиотеке „Детко Петров“, Димитровград; Музејске збирке, Димитровград; Катастарске службе СО Димитровград; Историјског архива, Пирот; Народне библиотеке, Пирот; Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“; Библиотеке страних књига на Архитектонском факултету, Београд.

Највећи део техничке грађе прикупљен је од Завода за заштиту споменика и културе града Ниша, а то је: комплетна техничка документација са детаљима ентеријера за 24 објекта у Пироту, од којих је већина порушена, као и документација за два објекта и цркву у Димитровграду са детаљима.¹⁰ Затим следећа техничка и фото-документација из РЗЗС Београда: комплетна техничка документација за два објекта у Шугрину и фото-документација о старопланинским селима.¹¹ Такође је неизоставно поменути обимну техничку грађу прибављену из ИАУСА: техничка документација (у дигиталној форми) са пратећим фотографијама за сеоске куће снимљене за потребе ИАУСА у селима Дојкинци, Сенокос и Гостуша.¹² Значајну фото-документацију о Пироту Етнографског музеја Београд уступила је етнолог Мирјана Менковић (прикупљену у циљу објављивања рада о архитектури Пирота), а фото-документацију о Димитровграду, из Музејске збирке Димитровград, археолог Весна Николов из Димитровграда.

¹⁰ Контакт-особа Елена Васић Петровић.

¹¹ Контакт-особе Стела Радоњић и Божа Крстановић.

¹² Контакт-особа Игор Марић.

1.2.2. Преглед досадашњих истраживања

О традиционалној архитектури овог краја има мало детаљних студија. Детаљна компаративна анализа декоративних елемената и уметничко-занатског аспекта архитектонског обликовања на предложеном подручју и у предложеном временском периоду до сада није реализована. Такође нису валоризоване ни специфичне вредности ове архитектуре у односу на ближе и даље окружење, као и укупан развој архитектуре у Србији у 19. и почетком 20. века.

Изузимајући евидентно мали број научних радника и радова (у оквиру стручних и научних публикација или монографија), традиционална архитектура старопланинских крајева, као део културе и уметности народа који на том простору живе, није детаљно изучавана, нити је институционално заштићена. Због недовољне пажње, вредна неимарска дела препуштена су зубу времена, пропадању и нестајању, иако представљају вредно градитељско наслеђе.

Крајем 19. века спроведена су почетна истраживања овог простора и том приликом начињени су први детаљни описи насеља и архитектуре овог подручја.

Ретки су аутори као што је географ Гаврило Сазда Видановић, који је свој радни век посветио истраживању предела Старе планине. Његова докторска теза „Видлич и Забрђе“, као и научни рад „Висок“, значајни су записи о сеоској архитектури, становништву и печалбарству (подаци који нам говоре о Пиротском округу). Непроцењива је вредност Српског етнографског зборника, књига IX, о насељима српских земаља (издање Српске краљевске Академије из 1913. године, уредник Јован Цвијић), у којем је објављена грађа професора Маринка Станојевића „Заглавак“ (Књажевачка општина).

Анализом архитектуре Пирота у XIX и почетком XX века бавио се наш истакнути архитекта Јован Крунић у делу „Баштина градова средњег Балкана (Пирот, о урбаном ткиву и кући града)“, док су Димитровград и села остали ускраћени за архитектонско разматрање и анализу.

Поменућемо нека дела о Пироту и Димитровграду која су интересантна с географског, историјског, хронолошког аспекта: „Једна стара кућа у Пироту“ ауторке Невенке Петровић Спремо, у Гласнику Географског института САНУ,

„Географија Пирота“ (1965) аутора Јована Ћирића, „Пирот и Нишки срез“ I, II, III Илије Николића, „Пиротски град кроз векове“ аутора Предрага Пејића, „Стари Пирот“ Владимира Николића, „Историја Пирота и околине“ I, II ауторке Бориславе Лилић, „Стари занати Пирота и околине“ аутора Борисава Јовановића, „Димитровград и његова брдско-планинска околина“ ауторке Косовке Ристић итд.

Истраживања архитектуре и урбанизма у оквиру предметне теме, али на ширем подручју Србије и Балкана, дали су: Бранислав Којић, „Стара градска и сеоска архитектура у Србији“ (Београд 1949), „Сеоска архитектура и руризам“ (Београд 1958) и „Стари балкански градови, вароши и варошице“ (Београд 1976); Александар Дероко: „Народно неимарство“ 1 и 2 (Београд 1968); Владимир Мацура: „Чаршија и градски центар“ (Београд 1980) и „Урбано планирање у Србији 19. и 20. века“ (Београд 1984) и Ранко Финдрик: „Народна архитектура – путеви чувања и заштите“ (Београд 1985). Затим група аутора: Д. Ст. Павловић, Р. Ангелова, Н. К. Мукопулос, Ж. Стојка, „Народно градитељство на Балкану“ (Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Друштво конзерватора Србије и Балканолошки институт САНУ, Београд 1987); Милорад Рибар и Ђорђе Симоновић: „Уређење сеоских територија и насеља“ (Београд 1993), Мирјана Ротер Благојевић: „Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века“ и други.

Истраживањем и анализом карактеристичних елемената и облика традиционалне архитектуре настала су значајна дела, нпр. Петровић Ђорђе: „Народна архитектура: дократи и чардаци“ (Београд 1955), Финдрик Ранко: „Димњаци на старим сеоским и градским кућама“, Гласник ДКС 10 (1986), Надежда Пешић Максимовић: „Моравска кућа Србије: богатство облика“ (Београд 2014).

Значајна грађа је прикупљена током израде „Атласа народног градитељства Србије“ Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда. У овом атласу, бавећи се истраживањима народног градитељства Старе планине, етнолог Божидар Крстановић је објединио етнологску и архитектонску грађу о Пироту, Књажевцу и Зајечару, са околним селима. Такође, исти аутор је објавио 2000.

године у Гласнику Етнографског института САНУ, књ. XLIX, рад „Динарски дводелни стан у области источне Србије“.

2. ОСНОВНИ ФАКТОРИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ НА РАЗВОЈ НАСЕЉА И АРХИТЕКТУРЕ

2.1. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ

Тема рада **ДЕКОРАТИВНО ОБЛИКОВАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ У РЕГИОНУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ** географски третира подручје у Републици Србији. Истраживачким радом биће обухваћен део области Старе планине (источна Србија) тј. *Пиротски округ*, што подразумева општине *Димитровград и Пирот*, заједно са планинским селима ових општина.

Из географско-природног аспекта размотрићемо границе, рељеф, геолошки састав, климатске прилике, хидрографске особине, биљни и животињски свет, рудно богатство. Географским истраживањем овог краја бавио се наш истакнути географ Јован Цвијић.

2.1.1. Појам региона

Појам региона је вишедимензионалан и може да се односи на: географско подручје које има снажан природни идентитет, територију са израженим економским идентитетом, политичко-административну јединицу, територију са специфичним културним идентитетом.

Потиче од латинске речи *region* – територија, област. „То је обједињени природни регион и привредни реон као реална творевина и тековина простора. Регија је настала у географској средини током геолошко-морфолошке еволуције, историје друштва и привредног развитака, кроз узајамно деловање и повезаност природе и друштва. Регија с временом добија посебан печат, при чему јој природа одређује физиономију, а друштво функцију. Као интегралне творевине природе и друштва, регије су активне и динамичке просторне јединице, које с временом

мењају оквире и садржаје.¹³

2.1.2. Појам округа

Округ је назив за управно подручје у Републици Србији¹⁴ (Слика 1).

2.1.3. Географски положај

Пирот је административни центар највећег округа у Републици Србији, који са њим чине општине Димитровград, Бабушница и Бела Паланка. Према дефинисаном предмету истраживања (где општине Бабушница и Бела Паланка нису предмет разраде), Пирот, Димитровград и припадајуће планинске области Висок, Забрђе као и пиротска планинска села према општини Књажевац биће с географско-природног аспекта описана као једна целина, што на терену и јесу. У природи и не постоје оштре границе, постоје предели равничарски, брдски, виши, нижи, који се узајамно преплићу ставарајући јединствену целину.

2.1.4. Границе

Димитровград са налази 463 m надморске висине, на 43⁰01' сгш и 22⁰45' игд. На територији општине се налазе 43 села. Површине је у средишту свог атара 483 km².

Пирот се налази на 368 m надморске висине, на 43⁰09' сгш и 22⁰36' игд. На територији општине се налази 71 село. Површине је у средишту свог атара 1.232 km².

Положај Пирота и Димитровграда у односу на околину и најближе веће градове – Ниш и Софију представљен је на Слици 2.

Осим Пирота и Димитровграда у опис улазе села у планинској области

¹³ Марковић (1980), стр. 12.

¹⁴ Пиротски округ чине Димитровград, Бабушница, Бела Паланка и Пирот, и са површином од 1.232 km² на трећем је месту у Републици Србији.

Пирота према Књажевцу, и села Средњег Висока: ТЕМСКА, РАГОДЕШ, РУДИЊЕ, ЦЕРОВА, МИРКОВЦИ, ШУГРИН, ОРЉА, БАЗОВИК, ОРЕОВИЦА, КОПРИВШТИЦА и ПОКРВЕНИК.

Села области под именом Доњи Висок су ТОПЛИ ДО и ЗАСКОВЦИ, а села Горњег Висока су: ГОРЊА ЛУКАЊА, ДОЊА ЛУКАЊА, ГОСТУША, БЕЛА, ПАКЛЕШТИЦА, ДОЈКИНЦИ, БРЛОГ, ЈЕЛОВИЦА, РОСОМАЧ, РСОВЦИ, ВИСОЧКА РЖАНА, СЛАВИЊА, ГОРЊИ КРИВОДОЛ, ДОЊИ КРИВОДОЛ, ИЗАТОВЦИ, БРАЋЕВЦИ, БОЉЕВ ДО, КАМЕНИЦА, СЕНОКОС, ВЛКОВИЈА.

Села области под именом Забрђе (Димитровградска општина): БРЕБЕВНИЦА, ВИСОЧКИ ОДОРОВЦИ, ГУЛЕНОВЦИ, МАЗГОШ, ПЕТРЛАШ, ПРТОПОПИНЦИ, РАДЕЈНА, СМИЛОВЦИ и МОЈИНЦИ.

Границе (природне) истраживаног терена дате су на Слици 3, а то су:

„На истоку висока планинска формација, врхови Старе планине, чине границу Србије и Бугарске (природна граница је померена источно, те захвата и део бугарске територије). Северна граница иде главним гребеном Старе планине између Кома и Мицора или оним тектонским и ортографским луком који Цвијић издваја као лук Мицора.“¹⁵ Северна граница и северозападна граница може се представити и као развође између Топлодолске и Црновршке реке. На југу и југозападу границе се могу пратити Нишавом до ушћа Темштице, затим Темштицом до ушћа Церовске реке, где се спајају са поменутиим развођем.

2.1.5. Релјеф

Предметну област чине различити тектонски и орографски облици. Са својим микро и макро релјефом област **Висока** се може сагледати кроз четири различите партије релјефа: венац Старе планине, зона кукла и глама, долина Височице и Видлич. Површине је 118 km².

¹⁵ Видановић (1955), увод.

По Јовану Цвијићу, Стара планина не представља тектонску целину, тј није континуална у тектонском погледу, већ је састављена из два тектонска и орографска лука: Миџорског лука и лука Бабиног носа. Најпре да наведемо највише врхове не само Висока већ и Старе планине и источне Србије: Миџор 2.169 m, Вражја глава 1.938 m, Три чуке 1.937 m, Копрен 1.935 m, Ком 1.933 m, Сребрна глава 1.923 m и др. Како Миџорски лук у целини припада области ВИСОКА, изнећемо његове главне елементе. Први елемент је велики број дугачких и масивних повијараца. Други карактеристични елементи у пластици ове области чине речни облаци – склопови, који повећавају вијугавост венца. Трећи важан елемент су ерозивна површ и раван, заталасана поменутиим повијарцима.

Нарочити морфолошки облик чине кукле и гламе. У народу се праволинијске кречњачке косе називају гламама, а куклом косе које имају лучни облик. Обе се простиру у овој области са обе стране реке Височице и између главног венца Старе планине и Видлича.

„Засебну и јако истакнуту орографску целину чини ВИДЛИЧ са скоро вертикалним одсеком који нигде није прорезан, чак ни већим седлом предвојен. Састављен је од кречњака горње јуре, а на њему су већи висови Три пута, Смиловски камен, Големи врх, Мечја гора и, највећи – Басарски камен (1.377 m)“¹⁶

Долина Височице је битна компонента у рељефу Висока. У њен састав улазе једна тектонски предиспонирана котлина, две клисуре и једно проширење као резултат ерозивног рада Височице. Котлина се у народу зове Горњи Висок, смештена је између изворишног дела и горњовисочке клисуре Владикина плоча. У границама ове котлине могу се издвојити алувијална раван, појас тераса и оквир котлине. Појас тераса чини пет речних тераса.,, Изнад појаса речних тераса дижу се стеновити кречњачки гребени Видлича с леве стране Височице, зоне глама и кукли са десне стране, а изнад ових простире се просторна ерозивна површ.

¹⁶ Протић (1934), општи део.

Горњовисочка клисура Владикина плоча је дубока, уска и кршна, са стрмим и скоро вертикалним странама. Височица јако у њој вијуга, градећи високе и оштре ртове. Само речно корито удубљено је у кречњачким слојевима и начичкано већим бројем циновских лонаца. ¹⁷ Ерозивно проширење које се у народу зове Доњи Висок део је долине Височице између клисуре Владикина плоча и доњовисочке клисуре Темац.

Забрђе представља највећу кречњачко-карстну котлину у југоисточном планинском делу Србије, простире се источно и североисточно од долине Нишаве, а захвата и централни део Видлича. Његова површина је 129,04 km². Око 40% површине представљају равнице смештене у Одоровачком пољу, карстним депресијама Радејне и Петрлаша и долини Забрдске реке, а 60% брдовито и планинско земљиште, вртаче, увале, суве долине кречњачке косе, чуке смештене на главном гребену Видлича и ступњевитој карстној заравни Тепоша. „Читава ова серија представљала је главну видличку антиклиналу, која је тектонским процесима разнета и деформисана, тако да је на северном делу стрмим и вертикалним тектонским одсеком пресечена и спуштена у Горњовисочку котлину, а у југозападном делу је та антиклинала – нешто ерозивно-денудационим процесом, а нешто абразионим – јако разнета и уравњена у пространу зараван која се ступњевито спушта у Пиротску и Димитровградску котлину.“¹⁸ Брдска зона Димитровграда пресечена је долином Нишаве. То је део горњег Понишавља. Пиротска котлина се у простире правцу југоистока и сужава уз алувијалне равни долине Нишаве и Јерме.

2.1.6. Геолошки састав

У геолошком погледу, кад је реч о Високу, ради се о области са најразноврснијом геолошком грађом (Прилог 2). Овде су заступљене готово све врсте стена: кристаласти шкриљци, еруптивне и седиментне стене, код којих је разноликост нарочито испољена, како у погледу фација, тако и у погледу

¹⁷ Видановић (1955), стр. 9.

¹⁸ Видановић (1960), стр. 8.

појединих формација. Кристаласти шкриљци се увлаче са Кома из Бугарске, па се простиру преко Плесија, Мале Пољане, Сировичице, Новог Пута и Дебелог Рида. Петрографски су представљени филитима, амфиболитима, гранитоидним гнасевима и агрилошистима. Агрилошисти су јако цепљиви и табличасти, тако да су мештани врло рано почели да их употребљавају као материјал за покривање кућа и израду брусева. Најзначајнији објекти геонаслеђа су: потез Рсовци-Јеловица (на коме се смањују сви катови тријаса, јуре и доње креде, изузетно фосилоносни); профил јурских седимената у Росомачи.

Пермска формација највећим делом чини грађу Миџорског лука. Петрографски је ова формација представљена црвеним пешчарима и конгломератима континуалне фације.

Мезозојска формација чини грађу осталог дела области. Нарочито је распрострањена *тријаска формација*. Петрографски је представљена шкриљцима који су јако лискунасти и песковити, пешчарима и наборитим кречњацима. *Јурска формација* седимената заступљена је дуж саме Височице. Она је различитог петрографског састава. Од кречњака су кукле и гламе, док су од пешчара и лапорца долине и преседлине. „За развитак привредног живота у Високу од већег су значаја тријаски пешчари и кречњаци јер их је становништво од вајкада искоришћавало за израду појединих предмета у сеоским домаћинствима: пешчари су искоришћавани у млинарској индустрији, а кречњаци за справљање креча.“¹⁹

Доња креда је распрострањена, а различитог је петрографског састава: кречњаци, лапорци, пешчари и глинци. *Терцијер* није заступљен, осим плиоцена – најмлађег члана у пудињском и сопотском басену. Глечерске творевине нису констатоване, а по Ј. Цвијићу, дилувијалне терасе на десној страни Височице припадале би квартару.

Забрђе је изграђено од лијаских пешчара конгломерата, лапраца и

¹⁹ Видановић (1955), стр. 4.

кречњака, догерских пешчара, лапраца и кречњака, малмских кречњака, као и тријаских пешчара, шкриљаца и кречњака. Они су распрострањени на 60% укупног простора Забрђа. Од малмских кречњака је сачињен главни гробен Видлича и карстни плато Тепош. Одоровачко поље, долина Забрдске реке и карстне депресије Радејне и Петрлаша су од силикатних стена јуре и тријаса.

Котлина у којој је настао Пирот је тектонског порекла, олигоцене старости. У току језерског трајања испуниле су је дебеле наслаге језерских седимената. По завршетку језерске фазе, негде крајем плиоцена, котлина је ушла у флувијалну, која и сада траје. Преко осушеног језерског дна је преисточена Нишава. Изнад и испод неогеног покривача налази се врло жива геолошка и тектонска структура, у којој доминирају кречњаци различите старости и састава. Осим кречњака јављају се и андезитне стене, врела, терме, што говори о интересантној и живој тектонској и егзогенској активности. Како би се представила разноврсност састава, изведени су профили од Крупца у Пиротској котлини до Три чуке на Старој планини (Прилог 3).

2.1.7. Хидрографија

Целокупни речни слив Старе планине припада Црном мору. У Србији се све реке са Старе планине сливају у Тимок или у Нишаву. Сем Височице, која има подужни ток као Нишава, све реке имају попречне токове. За све важи да су брзе, хладне и бистре. Изузев у заравни Тепоша, где је цео крај богат водом. Значајне реке и потоци су: Топлодолска река, Височица, Дојкиначка река, Јеловичка река и Росомачка река. Ове реке и потоци спајају се на следећи начин: Росомачка река се улива у Височицу, Јеловичка и Дојкиначка се спајају и затим уливају у Височицу. Топлодолска и Височица се спајају и граде Темштицу, која се затим улива у Нишаву (Слика 4). У свом доњем току Височица гради Завојско језеро. У Забрђу постоји вештачко Смиловско језеро.

Велике разноликости (морфолошке, петрографске, климатолошке) карактеришу височку област, тако нема ни јединства хидрографских особина. Хидрографија је другачија у долини Височице од планинских и крашких предела, зато правимо разлику између два хидрографска терена: терен са нормалном

хидрографијом (с површинским отицањем) и терен са карстном хидрографијом (без површинског отицања).

Терени без површинског отицања зову се најчешће понори, углавном су у долини Височице или у долинама њених бочних притока, и то у партијама. Најпознатији су Понор изнад Дојкинаца, Вртибог код Гостуше и др. Овде вода, пошто се ради о крашким теренима, пропада кроз вртаче и поноре, те подземно отиче и тако се по ободима кречњачких терена јављају врела богата водом. Ова вода ствара бигар-сигу пролазећи кроз кречњаке. Великих извора има из црвених пешчара. Веома су лепа циновски лонци – вирови, којих има доста у Височици, Дојкиначкој, а на Слици 5 су представљени на Росомачкој реци. Водопади Темштице представљени су на Слици 6, а водопади Топлодолске реке на Слици 7.

„Код терена са површинским отицањем јављају се извори, издани. Најзначајнији су извори на главном гребену Старе планине, јер је за њих везан развитак извесних њених привредних грана: сточарства, повртарства, млинарства и др. Јављају се искључиво у теренима палеозојских шкриљаца на висинама 1.800–2.100 m.“²⁰

Има доста извора који извиру из алувијума Пиротске котлине. Могућност да ова изданска вода излази на површину створила је раселина која иде испод Пирота.

Хидрографија Забрђа је изразито крашка, те је безводност њена општа карактеристика, мада постоје разлике у долини Забрдске реке у односу на карстну зараван Тепоша или крашки плато Видлича, или Одоровачко поље и крашке депресије Радејне и Перлаша.

2.1.8. Клима

У климатском погледу Стара планина представља субрегију источне Србије. О клими источне Србије писао је Ј. Цвијић 1918. године у делу

²⁰ Видановић (1955), стр. 20.

„Балканско полуострво“, где је приказао климатску карту Балканског полуострва, на којој су простор Старе планине и доњег тока Тимока у области континенталне климе са утицајима степске климе. Он наводи: „... до западног Балкана па чак и до Тимоковог слива у Србији осећају се климски утицаји понтијских области“ (Цвијић, 1991). Самим напредовањем науке и технологије и испитивањима сада већег броја метеоролошких станица у области Старе планине дошло се до тачнијих података у односу на податке којима Г. Видановић Сазда шездесетих година 20. века (на основу две метеоролошке станице) располаже.

Генерално узето, на Старој планини влада умерено континентална клима, која апсолутно зависи од положаја и надморске висине. На овом подручју се издвајају три климатска региона: прелазни или субпланински (600–1.250 метара надморске висине), прави планински (1.250–1.900 метара надморске висине) и високопланински климатски регион (изнад 1.900 метара надморске висине).

Најкомплетније тумачење износи Бошко Миловановић у књизи „Клима Старе планине (преглед досадашњих истраживања) позивајући се на рад Војислава Мишића „Флора Старе планине“.²¹

Клима Пирота је умерена. Пролећа су влажна и пријатна, лета топла, јесени благе и дуге, а зиме претежно хладне. Често дувају ветрови из разних праваца. У зимским месецима дува источни и северни ветар – северац (кошава). С пролећа повремено дува са југа топли ветар (развигорац). За време осталих годишњих

²¹ Војислав Мишић у оквиру студије под насловом „Флора Старе планине“ (1996) износи и одређене климатске карактеристике Старе планине. Користећи Торнтвајтову класификацију, аутор издваја неколико засебних целина и указује на утицај рељефа на климатске елементе. Он наводи да „... у Пиротској котлини и у једном делу долине Нишаве, влада субхумидна клима типа С1. Ова клима продире у виду језика дубоко долином Темске према североистоку. Перхумидна клима типа А је у централном делу Старе планине изнад 1.500 метара надморске висине, а у јужном делу изнад око 1.750 метара надморске висине. Ова највлажнија клима продире у виду језика дубоко на југ све до Бабиног зуба. Благо хумидна клима типа Б продире дуж Топлодолске реке све до самог Топлог дола. Смењивање климе и појава све хумиднијег типа на овом подручју одвија се релативно брзо, тако да на јужним падинама Миџора већ се јавља перхумидна клима. Прелази између климатских типова у Дојкиначкој реци знатно су блажи и поступнији“ .

доба преовлађују ветрови са северозапада и запада који доносе кишу. Пирот спада у најсувље градове у Србији. Највише падавина има у мају, јуну и октобру, а најмање у јануару, фебруару и јулу. Најтоплији месец је јул, а најхладнији јануар.

За Димитровград важи исто што и за Пирот – мале количине падавина, јесени топлије од пролећа. Димитровград спада у градове са најнижом температуром у Србији: средња месечна температура у јануару је испод нуле, а најтоплији је јули са око 22 °С.

2.1.9. Биљни и животињски свет

Стара планина проглашена је за парк природе (1997. године) као подручје изузетно вредно са становишта разноврсности биљног и животињског света и њихових заједница. На Старој планини расте 24,5% биљних врста од укупног фонда флоре Србије.

Богатство флоре огледа се и у богатству лековитог биља. То су лековите биљке: кантарион, боровница, хајдучка трава, подубица, боквица, клека, вирак, мајчина душица, линцура и многе друге. На овом терену се могу наћи и многе врсте макрогљива. Посебну вредност чине и угрожене биљне вредности, било да су малобројне или су им станишта угрожена.

На Старој планини издвојене су висинске вегетацијске зоне: храстов појас, буков појас, смрчев појас, појас субалпске жбунасте вегетације ниске класе, боровнице и субалпске смрче и појас кривуља. По планинама и брдима расте шумско дрвеће: поред зимзеленог, ту су и цер, бреза, граб и др. На планинским пределима има ливада и бујних пашњака. Поменућемо у области Висока резерват смрча – Арбиње (слике 8 и 9).

На подручју Старе планине заступљене су бројне *животињске групе*, које доприносе лепоти природе, доказ су ненарушености станишта и разноврсности коју треба сачувати. Фауну чини: 116 врста дневних лептира (од којих су 22 новоутврђене, а шест врста представља глацијалне реликте); 18 врста херпетофауне (шест врста припада класи водоземаца, а 12 врста класи гмизаваца); ихтиофауна је представљена са 26 врста; 203 врсте птица (што је највећи

диверзитет фауне птица на било којој планини у Србији, бившој Југославији и већем делу Балкана).

Стара планина је укључена у регистар подручја од међународног значаја за птице Европе – ИВА са површином од 44.000 хектара и фауна сисара, заступљена са 30 врста, међу којима се посебно истичу текуница, снежна волухарица, рис и медвед. Најчешће су дивље свиње, јелени, вукови, зечеви, веверице итд.

2.1.10. Рудно богатство

Сматрало се до Другог светског рата код многих научника да је ова област без рудног богатства. Касније се утврдило супротно – да се ради о области са разноврсним рудним богатством. Нпр. каменог угља има код велике Лукање, Гостуше, Завоја у долини Росомачке реке. У долини Височице има камене соли, асфалта и битумена код Гостуше и Белске реке. Мермера има код села Росомач, беле и црвенкасте боје. Бакра у црвеним пешчарима, као и графита, око села Топли До. У долини Забрдске реке има руде лигнита око села Мојинци, Смиловци, Мазгош, а испод слојева лигнита у лијаској формацији су пронађени слојеви каменог угља.

2.2. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ И КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКИ УТИЦАЈИ

2.2.1. Насеља Пиротског округа кроз историју

Трагови првих насеља на овим територијама датирају још из времена енеолита (3.300–2.200 г. п.н.е.), прелазног периода из каменог у метално доба. У бронзаном и гвозденом добу (2.200 г. п.н.е. – 1. века н.е.) такође је било насеља, што се може закључити на основу многобројних археолошких налаза: металних секира, стрелица и бронзаног накита. „У непосредној близини Петрлашке пећине претпоставља се да је постојало насеље још у старијем гвозденом добу, јер су у њеној централној дворани пронађени фрагменти керамичких посуда, који су ту највероватније доспели обрушавањем таванице или каналима које је формирала атмосферска вода (Слика 10). Осим остатака керамике, ту су пронађене и

животињске кости и остаци гаражи.²²

Историјска збивања у далекој прошлости тесно су повезана са насељавањем становништва по брдскопланинској околини Нишаве, те се у тим оквирима становништво углавном бавило сточарством и пољопривредом. Некада су се, кажу историчари, у овом крају простирале велике шуме препуне дивљачи, што је посебно привлачило сточарска племена. „У предримско доба седело је становништво понајчешће у вишим крајевима; долине су тек у римско време биле гушће насељене. Због близине великих шумских животиња, морали су становници себи тражити тешко приступачне станове.“²³

Због свог географског положаја ова територија је још од *античког периода* била важна тачка у повезивању Истока и Запада. И мада само Балканско полуострво спаја Европу са југозападном Азијом, ауторитет је увећан саобраћајницом долином Нишаве (Слика 11). „Област око данашњег Пирота представља веома значајну карику за познавање старих народа који су живели у централним областима Балкана, стога што се налазе у граничној области двеју језичких сфера, латинске на западу и грчке на истоку, на терену на коме су се сукобљавали и мешали утицаји двају моћних балканских народа, трачких и илирских, а све то на веома прометној већ поменутој саобраћаници која повезује Европу са Азијом. Овај пут је кроз време задржао првенство, у византијско доба, затим у римско – Вија милитарис, у средњем веку царски пут. У време турског царства зове се Стамбулђол – Цариградски друм. Данас њиме иде железница која везује Европу, нарочито централну Европу и предњу Азију.“²⁴ „Понишављем је у античко доба водила важна трговачка и војна цеста из Европе за Константинопол и предњу Азију, а дуж њене трасе настала су и прва организована насеља“.²⁵ О

²² Николов (2005), стр. 289–290.

²³ Јиричек (1952), стр. 22.

²⁴ Цвијић (1922¹), стр. 21–22.

²⁵ Петровић, др Петар (1979). *Понишавље у античко доба*, Пиротски зборник 8–9, Пирот, стр. 178.

постојању насеља у периоду антике сведоче налази као што су керамички жижак и вотивни рељефи античких божанстава Јупитера, Хекате и Митре. У Бољевом Долу саграђена је Црква Св. архангела Михајла на локалитету светилишта богиње Хере.

Имена насеља доносе антички итенерарији у 4. веку. Тако се помиње и Пирот под именом *Turgesa*, а у близини Димитровграда налазило се античко насеље *Balanstra* – сматра се да су насеља настајала на локалитету станица дуж пута Вија милитарис. Станице су служиле за одмор и промену коња Такође се у близини Димитровграда утврђење из касноантичког-рановизантијског периода подигнуто у 4. веку, а обновљено у 6. веку за време цара Јустинијана.

По Драгославу Срејовићу, „Трачка племена су насељавала, краће или дуже, и поједине области северније од Хема²⁶ (Старе планине), али нису никада учествовала ни у једном значајнијем цивилизацијском или историјском подухвату. Трачани су били источни суседи Трибала и настојали су да прошире своје територије на рачун Трибала, па је зато долазило до њихових међусобних ратова. Тако је област Понишавље вероватно било место на коме су се сусретали, мешали и своја искуства размењивали ентитети ова два народа.„У 2. веку п. н. е. Трибали су били „највеће и најмоћније племе у средњем делу Балканског полуострва.“²⁷ Ратовали су са Филипом II Македонским, а његов син Александар Велики успевао је да их покори и протера преко планине Хем – Старе планине на Дунав.„ Године 335. п.н.е., након смрти Александра Великог, долина Понишавља је, осим ратоборних Трибала и Трачана упознала још и Дарданце, илирске Аутаријате и Келте. Келти су се крајем 4. века п.н.е. населили између Саве и Дунава, а нешто касније и око Мораве. Важили су за изразито ратничко племе,

²⁶ Према грчкој митологији Стара планина – Балкан добила је име Хем по крви бога Тифона. Александар Замуровић (1998), стр. 432.

²⁷ Папазоглу (2007), стр. 11–68.

које је у 2. веку делом романизовано (Скордисци) .²⁸

Римско доба је на овим просторима обележено почетком нове ере, од када долина Нишаве улази у историју пута Вија милитарис (Слика 12). Пут је изграђен 33. године наше ере од калдрме и камених плоча и по њему је обављан колски саобраћај.

Делови овога пута откривени су након 20 векова на локалитету околине Димитровграда (Слика 13 и Слика 14).

Када је Римско царство подељено на источно и западно, појачан је и значај путног правца кроз Понишавље, а нарочито на значају добија изградњом Константинопоља (завршена за време Константина I Великог 330. године). Саобраћајни правац долином Нишаве још више је добио на значају када се у новоосновану престоницу почело интензивније насељавати становништво претежно грчког порекла. Од тада па надаље овај пут је био један од најважнијих на Балканском полуострву, односно по Константину Јиричеку, „главна веза између западне Европе и Блиског истока“.²⁹ Насеља дуж пута ничу. На линији Ниш, Ремесијана (Бела Паланка) ка Софији, на месту римске станице *Mutatio Turrest* настаје данашњи Пирот. Насеље се у 4. веку нагло развија и постаје утврђено старатешко место које све чешће насељавају грчки и римски трговци. За време Константина, нарочито после Миланског едикта 313. године, хришћанство продире у унутрашњу Дакију, а у другој половини 4. века установљена је епископска столица у Ремесији. Од краја 3. века до првих деценија 7. века Понишавље у целости постаје део новоформиране провинције Средоземна Дакија са суседним већим градским центрима: Наисом, Ремесијаном и Сердиком (по тексту Бориславе Лилић).

И у време **Византије** овај путни правац је имао значајну улогу. У коликој мери је користио стратешким или трговачким циљевима зависило је од

²⁸ Велојић и Радовановић (2010), стр. 13.

²⁹ Јиричек (1952), стр. 24.

унутрашњих прилика и развоја Византије. Успон Византије темељио се на принципима римског државног уређења, грчкој култури и хришћанској религији, али је све то ишло постепено. „У првим вековима своје историје Византија је још увек била римска држава и сав њен живот био је прожет римским елементима. Ово доба, које се може назвати како рановизантинским тако и касноримским, припада подједнако и римској и византијској прошлости, обухватајући прва три века византијске, односно последња три века римске историје.“³⁰

У 6. веку на сцену ступају Словени и Авари. Словени су 582. године ту почели и интензивно да се насељавају Балканско полуострво уништавајући већину римских утврђења и насеља, а на местима грађевина подизали своја, користећи материјале претходних. Путни правац кроз Пирот једно време је био споран јер је мочварно тло *Барје* било пожељно заобићи, те се комуникације измештају на самом рубу котлине. На Слици 15 је дата веза саобраћајница у Пиротској котлини за време Рима и Византије.

Доласком на нове просторе Словени су у брдско-планинским пределима затекли номадско становништво које се скоро искључиво бавило сточарством. Један део тог становништва је говорио грчким Саракачани (Каракачани), а други романским језиком (Власи сточари). У области Висока су према тумачењима засигурно живели Власи. Научници су издвојили две потпуно различите етничке групе Влаха сточара – Карагуне (Црногуње, оне који су носили црне гуње) и Фаршериоте (оне који су носили бела одела и чије име потиче од места Фаршери у Албанији). Многи научници се слажу да су они остаци старобалканских брдских племена која су најпре романизовали римски господари, а касније их пословенили Словени.

„Крећући се Балкански полуострвом Авари и Словени су, почетком 7. века, стигли и до саме византијске престонице, а 614. године између осталих насеља и утврђења порушили су Ниш (Naisus) и Софију (Serdiku). И у том периоду пут који

³⁰ Глигорије Остроговски (1969), стр. 65.

је ишао долином Нишаве имао је велики значај јер су њиме су освајачи продирали са северозапада.³¹

Око половине 7. века у унутрашњем делу Балканског полуострва нису више били присутни Авари. Срби су се већ у знатнијем броју населили, а после 680. године се на истоку између Дунава и планине Балкан (Стара планина) појављују и Бугари. Током 9. и 10. века ојачала Бугарска повремено заузима и део долине Нишаве, којим је до тада владала Византија. Византија се грчевито борила да очува власт над Цариградским друмом. Тако је првобитна римска насебина Турес у византијско доба, простим превођењем ове речи на грчки језик, у значењу „куле“, названа Пиргос, а Словени су, језичким прилагођавањем, граду дали назив Пирот.

У првој половини **средњег века** Власи су пребивали у источном и југоисточном делу Балканског полуострва. „Пред инвазијом Словена повукли су се на Запад и већ у 12. веку доспели су до Дубровника и Хрватске, делом у неприступачне планинске крајеве где су се, с временом примивши српски језик и имена, претопили у Србе. Сматра се да је то претопљено становништво населило Висок, а читав период заправо време постепеног претапања Влаха у Србе – прво височко становништво.“³²

Кроз средњи век на овим просторима се ратовало између Бугарске и Србије, али без много разлике за друштвени живот становништва, јер је и Србији и Бугарској владао скоро истоветан феудални друштвени и привредни систем. У другој половини 12. века српска држава почиње борбу за Поморавље. Срби се 1172. године помињу у области око Ћуприје, а свакако је било тешко освојити Цариградски друм. Удружена српско-угарска војска је борбама 1182–1183. освојила област Ниша, Пирот, а продрла је и до Софије, те је тако пиротски крај ушао у састав Србије. „Стефан Немања је кроз Пирот прошао са Фридрихом

³¹ Ристић (1985), стр. 29.

³² Видановић (1955), стр. 31.

Барбаросом испраћајући га у крсташки поход Цариградским друмом.³³ Пирот као назив за град јавља се управо у средњовековним дубровачким и српским изворима. Нешто одређенији друштвени односи дешавају се од друге половине 14. века, када је део области пиротске Висок био под влашћу деспота Стефана Високог. Друштвени живот се одвијао у оквиру патријархалних задруга, али се услед јачања приватне својине, новчане приврде и класног друштва таква задруга распада на мале индивидуалне породице. У том периоду владавине деспота Стефана Високог пиротско становништво је почело да се бави трговином са Млещима и Дубровником. Становништво (Власи и Словени) углавном су се бавили сточарством и врло мало земљорадњом, тако да је извесно да је први предмет који је наш средњовековни сељак продао приморском трговцу био сточарски производ. У писму деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима између осталог пише: „... за прве године нису другу другу трговину износили из Србаља осим: коже, восак и сир, а сада износе сребро и злато“.³⁴

Осим сточарства, сеоско и варошко становништво бавило се домаћом радиношћу, а било је и неуспелих покушаја рударства. Будући да је рударство успело у области Загорја, јавља се и прва печалбарска грана – кирицилук.

Коначни улазак Пирота у састав Српске државе сматра се да је уследио 1281–1321, за време владавине краља Милутина.

Из средњовековног периода потиче најлепши манастирски комплекс у околини Димитровграда, Манастир Св. Јована Богослова (Погановски манастир), подигнут крајем века у прелепој долини реке Јерме (задужбина Константина Дејановића).

После Маричке битке један део српске властеле прихвата вазалство, док кнез Лазар Хребељановић проширује своје области. Завладао је Поморављем,

³³ Костић (1973), стр. 12.

³⁴ Видановић (1955), стр. 33.

држао је Ниш и део источне Србије. Пирот је био врло значајно стратешко место у држави кнеза Лазара.

Прве вести о Пиротском крају под **турском влашћу** налазимо из описа путописаца, који су до султана путовали углавном царским друмом (Слика 16). Метоси у Пироту и манастири у околини указују на постојање српске културе и писмености. Главна обележја старог Пирота и живота његових становника до краја турске владавине одражавала су у свему укрштање и прожимање старобалканске са турско-оријенталном цивилизацијом. Свему доприноси траса Цариградског друма, која је имала непосредну улогу за развитак Пирота, а „сам гребен Сарлаха, подводни терен Барје и правци водених токова утицали су на функционални и просторни развитак Пирота“.³⁵

Изглед старе пиротске чаршије, варошке махале, турски оријентални типови кућа, старе балканске и оријенталне врсте заната, начин трговања и понуде робе и путника и целокупна материјална и друштвена култура и менталитет грађана, све је то давало Пироту изглед оријенталне турске вароши још дуго година по одласку Турака, све до почетка 20. века. Према подацима, ови крајеви су 1433. г. пали под турско ропство. Забрђе, Висок, све је припадало Височкој нахији Шерхирђој (Пирот). Турци су га звали Шехир-кеј (ћој). У питању је сложеница која се састоји од турске речи *şehir* (шехир), што означава отворено градско насеље са већином муслиманског становништва, неколико џамија, муслиманском верском школом, јавним оријенталним купатилом, заједницом дервиша и зградом за путнике у пролазу. Реч *koyi* (кеј) односи се на мање насеље чији се становници баве првенствено пољопривредом.

„Димитровград срећемо под називом Царски Бунар – *Текву Бинари*, који је 1951. турски султан Сулејман Величанствени, преноћивши тамо, окарактерисао као лоше село, у чијој су околини житељи напустили плодну земљу јер им Турци све отимају, терају их да им превозе терет, ангажују их да их прате, а чак им и

³⁵ Којић (1976), стр 86.

жене силују. Због тога су људи из равнице бежали према планинама.³⁶ По предањима, назив овог насеља био је „Царски Брод“, па се као такав и користи у народу. Бенедето Рамберти Цариброд први пут помиње 1584. године. Цариброд је био врло погодан за краћи и дужи одмор у време кад се путовало на далеки пут пешице, коњима, коњским и воловским запрегама, караваном за Европу, Блиски и Далеки исток. И у оно време брод су називали местом за прелаз и одмор преко реке или простора за одмор. Две реке – Нишава, односно Гинска и Лукавачка река, имале су изванредне погодности за дужи и краћи одмор са хановима саграђеним у Цариброду, а за смештај и преноћиште путника.

Турски феудални систем посматраћемо у две фазе: спахијски аграрни режим и читлук-сахибијски аграрни режим. Свако насеље је тада имало свог феудалног господара, док је земља била султанова. Султан је давао земљу спахијама као награду у величини њихових заслуга. Спахилуци који су имали годишњи приход до 20.000 аспри звали су се тимари. Тимар је обично обухватао једно или више мањих насеља. Да би се одредили намети становништву, Турци су узимали као јединицу мере „чифт“³⁷ (део земље који са једним паром волова може обрадити једна породица). Турке је углавном интересовала израда оружја, тако да пољопривредне алатке или справе које би користиле у неким привредним гранама нимало нису биле тема израде. Загрло је занатство у Пироту, као и већ постигнута робоновчана размена са височким становништвом. Становништво („раја“) обрађивало је земљу и од свих производа султану плаћала царски харач, а спахији десетак од убране летине. Харача је било различитих, правних: лични и харач на земљу, политичких: порез на земљу, приносе, и сл. Кулук је уведен касније као обавеза становништва да даје радну снагу за обављање разних послова на поседу спахије за новчану награду и за рад и за запрегу. „У почетку турске владавине ова радна рента је износила свега три, а касније и по сто радних дана годишње.“³⁸ Све до краја 17. века положај „раје“ је био релативно подношљив.

³⁶ Ристић (1985), стр. 31.

³⁷ Од чифта је настао и назив – чифлик (читлук).

³⁸ Лилић (1994б), књига 1, стр. 72.

Државне и феудалне обавезе су биле умерене и законом регулисане. Положај сељака је био стабилан, посебно оних у војничким насељима. Све док је уредно испуњавао своје обавезе према спахији и држави, сваки становник је имао право да држи и обрађује своју баштину по свом нахођењу и да је под одређеним условима наслеђује. Крајем 17. века, због војних пораза Турака (Беч), економски и правни положај становништва се нагло погоршао. Посебну штету пустошења насиља чиниле су крцалијске хорде крајем 18. и почетком 19. века. У таквим ситуацијама становништво се исељава, и опет враћа сточарству као једино сигурном путу за преживљавање задруга. Око тридесетих година 19. века, са нестанком крцалијских хорди, услови за даљи развој друштвеног и привредног живота становништва у овим крајевима бивају повољнији, али не задуго. „Увођењем читлук-сахибија, читлучких поседа, многоврских дажбина које је требало исплатити како султану, спахији, тако и сахибији (паразитском слоју – наметнутом на спахијски посед услед губитка свог) височко становништво је приморано на тешке животне околности и исељавање. Да би све ове високе порезе могло исплаћати, сеоско становништво се дало у печалбу. Било је аргата, вршача, дунђерина, а радили су у Влашкој, Добруци, Цариграду, Загорју итд. Робоновчани односи који су владали у суседним земљама – Милошевој Србији, Аустрији продиру у ове крајеве турске империје. Тако долази до развоја трговине и до појаве првих трговаца – калауза, који су нпр. откупљивали од суседа стоку и продавали на трговима Софије, Цариграда, Пловдива и сл. На тај начин дошло је до првих зачетака акумулације трговачко-зеленашког капитала и до прве имовинске диференцијације, поред оне која је настала деобом задруга, тј. до појаве богатих сељака-трговаца, као посебног класног и првих сиромаша као другог класног елемента у селима Висока.“³⁹

Из турског периода најважнији црквени објекти су манастири Свети Кирик и Јулита, Света Петка и Свети Димитрије.

Ослобођење од турске власти уследило је 16. децембра 1877. Српска војска (Тимочки и Шумадијски корпус) ослободила је Пирот, Белу Паланку,

³⁹ Видановић (1955), стр. 40.

Цариброд, Драгоман, Сливницу са околиним областима. Али Санстефанским уговором марта 1878. одлучено је „да окурузи нишки, пиротски (Слика 17), топлички и врањански припадну Бугарској“.⁴⁰ Берлинским конгресом, који се завршио јула 1878, дефинисане су границе Србије и Бугарске тако да је део проучаване територије припао Бугарској (Слика 18). Граница је село Жељуша између Пирота и Цариброда, а у планинском делу између Сенокоса и села Дојкинци. Тек 1920, када је спроведена одлука Версајског мира из 1919, Цариброд са Забрђем и околином улази у састав Краљевине Југославије. Пирот је после ослобађања од турске власти 1877. ушао у састав српске државе (а са њиме и област Висока), тако да се у њему ствара ново грађанско друштво које је стремило новом идентитету. Град је тежњом нове пиротске грађанске класе укључен у нагли национални развитак са циљем да се што пре ослободи сваког обележја мале турске касабе. Али променити физиономију града и тековине петовековних балканско-оријенталних утицаја, није могло бити нити брзо ни лак процес.

Дакле, врло касно, услед петовековног ропства, у укупној области уништен је феудализам као владајући друштвени и привредни облик, те наступа период капитализма, чији зачеци датирају из читлучког перида. *У овом систему настају главне политичко-економске, друштвено-привредне промене. Самим тим наступа културна револуција ових крајева.*

2.2.2. Становништво

Насиље Турака било је узрок насељености брдско-планинске области, док долине река, нарочито Нишаве, куда је водио главни пут, нису биле много насељене. После ослобођења од Турака Висок, Забрђе и остали планински крајеви Пиротског округа били су веома насељени, али настаје период великих миграција јер се турско становништво заједно са Черкезима, који су другој половини 19. века населили ове крајеве, исељава за Турску. „Како је ово погранична територија која је стално прелазила из руке у руку бивала расељавана и неједнако насељавана, може се рећи да су једино стално становништво били Шопови, некад

⁴⁰ Раденковић (1979), стр 35.

звани Торлаци.⁴¹ Добри познаваоци ове проблематике сматрају „да само један део данашњег становништва које се сматра стариначким може потицати од средњовековног предеоног односно домородачког становништва“.⁴² Шопи су заправо, по Јовану Цвијићу, етнографска подгрупа Срба, Бугара и Македонаца који живе на централном Балкану, у југоисточној Србији, западној Бугарској и источној Македонији. Неки истраживачи сматрају да су Шопи посебна целина Јужних Словена (а неки и да су трачког порекла), чији су припадници, с обзиром на етничку блискост са поменутиим народима, у релативно новије време усвојили бугарску, македонску и српску националну свест. Проучавајући шопско становништво, Цвијић је запазио „да је утицај старе византијске цивилизације код њих био најслабији те се зато њихова област може обележити као област најчистије патријархалне културе у *централном типу*, где се утицаји старе балканске цивилизације јаче осећају. Куће су им здепасте, немају у својим кућама нарочитих одељења за обеду („трпезарије“), покућство им је оскудније, а јела су им увек иста и справљају се на врло прост начин. Код њих готово нема онако лепих везова и складних шара као код осталих варијетета *централног типа*. Мушка ношња им је од белог сукна, са врло топлим сукненим „цокама“, јако пада у очи и због гломазности чини да спољно изгледају сурови. Шопи су темељни, телесно добро развијени, одликују се великом издржљивошћу у раду и упорном истрајношћу да до циља дођу. У њима има не само духовне живости, већ и веселости и шале. Изузетно поштују свој стари обичај – славу.“⁴³

Након Берлинског конгреса долази до видне националне подвојености – до појаве бугарских и српских Шопова. Осим шопског становништва, у планинским областима (Висок) до 1930. су живели Каракачани, познати као Црновунци. Они су живели потпуно изоловано од осталог становништва, само током лета су

⁴¹ Вук Стефановић Карацић у „Рјечнику“ под одредницом „Торлак“ каже: „Човјек који нити говори чисто српски нити бугарски.“

⁴² Костић (1973), стр. 33.

⁴³ Цвијић (1966²), стр. 473.

истеривали стоку на испашу на подгорини Старе планине. Касније у области Висока и Забрђа се појављују Цигани и породице се инфилтрирају са затеченим становништвом. Тенденција пресељавања становништва у економски развијеније и саобраћајно приступачније крајеве и у Забрђу је дошла до изражаја након Другог светског рата. Исељавање становништва је свакако било у вези са пограничним положајем ове микрорегије, са брдско-планинским конфигурацијом терена, али и са традиционалном покретљивошћу становништва.

Промене на политичкој сцени проузроковале су промене **друштвено-економских односа**. Како је на Берлинском конгресу Висок подељен између Бугарске и Српске кнежевине, тако је формирана царинска зона са царинарницом недалеко од В. Ржане. Од тада почиње превозна трговина између подвојених области. Административна – друштвена подела се јавља као посебни друштвени фактор у развоју ове области. Некад Височки срез (по ослобођењу од Турака), касније припојен Нишком, био је издељен на осам општина, што је умногоме допринело бржем развоју нпр. изградња путева, увођење саобраћајних средстава, уздизање становништва, уношење штампе, отварање школа.

Посебну и најважнију **друштвено-економску појаву** у епохи развитка капитализма у овим областима представља трговачко-зеленашки капитал. Поменути су калаузи појединих пиротских трговаца који су располагали капиталом, док височком становништву новац није био нарочито потребан (осим за царски харач и ретке артикле). Овде је производња била натурална, а не робоновчана. Производило се само за потребе једне патријархалне задруге, а и новац се могао лако зајмити (рабош, беса) или печалбом стварати. Тада долази до појаве трговаца који су уз познанства са цариницима шверцовали робу и тако стицали енормно богатство у односу на друге. Печалбарење је било према Америци усмерено, али није доносило пуно новца, а онај који би се снашао није се враћао назад. Лихварење је било уносније од печалбе, и за њега је био потребан капитал.

Прве **школе** за децу отворане су по манастирима. У Изатовцима се помиње из 1830. прва школа у Манастиру Свети Архандел. Тек 1869. отворена је прва школа у Цариброду, а око 1870. се помиње школа у Рсовцима која је окупљала

децу из околних села. Од виших, једино је у овом крају фомирана учитељска школа, али након завршетка ове школе већина се исељавала јер посла није било за све.

Оно што се несметано развијало на овим тернима јесте сточарство. Брдско-планински карајеви су били познати искључиво као сточарски. Гајиле су се углавном овце и козе, а и коњи, који су служили као транспортно средство. У складу са сточарством развиле су се привредне гране везане за прераду вуне и млека. Поменуто је да је израда **црног сукна** – раша, а почела у 15. веку. Затим период стагнације у турско време и наново рад са ткачким разбојима. Може се рећи да је у то време скоро свака височка кућа представљала ткачку радионицу једног од истакнутих градских трговаца. У Пироту, делом и у Цариброду, развијало се **ћилимарство** (Слика 19), за које Цвијић пише да је највероватније донето са Истока. Пиротско ћилимарство је претворено у ткачку традицију у којој је естетска компонента била заступљена на високом нивоу. Тај облик народне радности развијао се до савршенства, а база је била у овчарству. Развој ткачке индустрије у Лесковцу подстицао је узгој оваца у овом пиротско-дмитровградском крају. Касније, почетком 20. века у Цариброду – Димитровграду је отворена ткачница вунених прекривача. У оквиру домаће радиности присутни су били: плетарство, чипкарство, народни вез, платнарство итд. Међутим, вредно је напоменути да се улазак страног капитала, стицајем политичких околности, повољно одразио на становнике Горњег Висока, који су користили дугорочне кредите за набавку искључиво пољпривредних машина, приплодне стоке, квалитетног семена, вештачког ђубрива итд. На тај начин је дошло до унапређења и земљорадње, не само сточарства. Тако се крче шуме, разоравају ливаде и засејавају разне ратарске културе. Виноградарство је било у експанзији, док је пчеларство у обим крајевима веома рано почело да се развија.

Други важан облик привређивања сточарског становништва у подгорини Старе планине била прерада млека, нарочито овчјег. Како је оваца било доста, самим тим и млека одвише за свакодневне потребе, становништво се окренуло преради млека. Формирана су по селима здружене бачије, где се радило на примитиван начин. Класични поступци прераде нису били нерационалнији, тако

да су копирали начин обраде млека од Црновунаца, који су иначе љубоморно чували тајну израде **качкаваља** (Слика 20). Са увећањем становништва, савладали су технологију од Црновунаца и почели да извозе велике количине качкаваља чак и на удаљена тржишта. Највеће количине качкаваља произведене су од 1930. па до Другог светског рата. Нпр. познатија кућна млекарска индустрија Висока производила је годишње и до 300.000 kg качкаваља. Област Забрђа, иако веома мања у односу на Висок, према податку из 1910. Произвела је 50.000 kg качкаваља, 6.000 kg масла и 8.000 kg урде. Након Другог светског рата обим производње је опао, али се у мањим количинама и даље производи по старој рецептури, углавном у радним млекарским задругама – млекарима.

Од 1921. до 1931. забележен је благи пораст становништва, тј. домаћинства у селима Старе планине. Градски капитал улаган је у производњу качкаваља и израду сукна – и скромно у дрвну индустрију – а избегавано је улагање у пољопривредне гране – ратарство, виноградарство. Око 1926. и 1932. забележене су светске кризе које се одражавају и на ове области. Деоба сељачких газдинстава се наставља. Како мало газдинство не може себе да опслужи, оно се ставља у функцију већег или више малих газдинстава у једно (здруживање бачија), али ни ове здружене установе нису биле ништа друго до обична трговачка предузећа сеоских газда.

Занатство се појављује најпре у скромним размерама, али као самостална привредна грана. У првим занатским облицима препознајемо **кућну дрвну индустрију**. Височко становништво је користило шуме за огрев за израду различитих алатки и посуђа у животне сврхе. Разликујемо период ручне обраде и стругарско-столарски период. У оквиру првог периода становништво се бави: лучарењем, смоларењем и дрводељством. *Лучарење* је присутно у селима богатим четинарима – Топли До, Дојкинци, Брлог, Јеловица из потребе за осветљењем. *Смоларење* је друга по старости грана, а такође се развијало у селима где има четинара. Некада се смола употребљавала за израду четака и справњаље лепила, а данас се у врло малој количини добија и користи само за справљање неких народних лекова. *Дрводељство* је битно јер представља темеље ручној обради дрвета. Обрада дрвета прилагођена личним животним потребама становништва и

тржишта усавршава се, нпр. израда кашика, разбоја, сандука за оставу, пармака, држалица, саоница, клупа, треношки, лопата, вила, кревета и др. предмета који су у процесу производње везани за секиру – намештај, посуђе итд. Максимум је дрводељство достигло уочи Првог светског рата. А најразвијеније је било у селима Јеловици, Топлом Долу, Брлогу, Дојкинцима и Засковцима. Као виши степен обраде дрвета, између два светска рата у области Висока прелази се на столарску и стругарску производњу. Секиру мењају струг, тестера, ренде, а људску снагу мења снага воде. У Дојкинцима први струг доноси 1870. печалбар Ранча Манчић, који тада отвара и прву стругару. У наредних 10 година још две стругаре се отварају у Дојкинцима. У њима се производе: копање – зделе за мешање хлеба, заструзи, буклије, сланици, пејари – чорбалуци, тањери, чаше, корита итд. Године 1921. се формира трговачко предузеће за експлоатацију јелових шума и ту се резало дрво. Политичке прилике су диктирале даљу судбину прераде дрвета у овом крају, а тек после ослобођења је било озбиљнијих државних предузећа.

2.2.3. Занати у селима

До једног стадијума, а већ је речено о кућној дрвеној индустрији, да су газдинства солидно функционисала за себе и своје потребе. Како су потребе расле, дешава се напредак у занатству, за финализацију неких производа јавила се потреба за сеоским занатлијама. Жена је морала да затражи помоћ од ваљавичара да јој заваља изаткано сукно, или помоћ кројача. Да би имао секиру, сељаку је била потребна услуга сеоског ковача. „Ма у ком облику се то плаћање обављало – натурално или новчано – оно је било довољан повод за рушење аутархичности производње височке кућевне задруге.“⁴⁴

Тако се појављују тзв. мајстори од заната: столари, зидари, ковачи, кројачи, ваљавичари, ћурчије, опанчари, столари, мутавције, опанчари, покривачи. Све занатлије су самоуке, без учења код специјализованог лица или теоретског знања. Знање се преносило с колена на колена. У области Висока ковачи су скоро

⁴⁴ Видановић (1955), стр. 148.

искључиво били Цигани. Они су као део придошлог становништва нашли своју улогу у занаству, били су добри ковачи, поткивачи и тако зарађивали за стан, храну и остале животне потрепштине. Мутавцијски занат је био актуелан, а нарочито у Забрђу, све док није велик број коза замењен овцама.

Занати као што су зидарски и дрводељачки са стругарством брзо су се и квалитетно развијали, с обзиром на различитост природних богатстава. Нпр. у „Доњем Високу богатство и кречњака и пешчара, а сиромаштво шумама условили су да сељак употреби камен при градњи куће, и то за темељ и доњи део куће, а дрво за таванице и горњи део куће. Ово се нарочито одразило на завојско становништво, па се зидарски занат у том селу најбрже и најмасовније развио.“⁴⁵ Слично се дешава са развојем каменорезарства у селима богатим ситнозрним, жучкастим тријаским пешчаром и агрилошистима из палеозојске формације (Росомач, Брлог, Дојкинци). Развој млинарства претходио је каменорезачком занату прво у оквиру кућне делатности, а затим у занатству. Од већ поменутог камена израђивао се млинарски – воденички камен, а затим степеници, стубови, подрозорници, брусеви, тоцила, корита, надгробни споменици итд. Ове занате сврставамо у групу масовних сеоских заната (зидарски, дрводељски, стугарски, мутавцијски, каменорезачки) јер се њима бави читаво село, док индивидуалне занате (обућарски, самарцијски, ковачки, ћурчијски, кројачки, грнчарски) обављају само појединци из села. Занати из друге групе су се одржали, иако у малом броју, а у смислу квалитета су се усвршавали и модернизовали. Разлог за нестанак самих занатлија нпр. у Високу је тај што највећи број занатлија у Пироту води порекло из Висока. Прва група заната, иако масовнија, изумрла је.

Сви поменути занати су до Првог светског рата били преношени с колена на колена тј, није постајао неки организовани облик учења и стицања знања. После Првог светског рата, из стручних занатских еснафа потекао је захтев за уздизање занатског кадра. Законом је предвиђено да занатлија мора да има „мајсторско писмо – диплому“ како би обављао свој посао. Како сеоске занатлије нису имале шегртски ни калфенски испит, нису имале ни легални право за рад.

⁴⁵ Видановић (1955), стр. 149.

Ово је знатно угрозило сеоске занатлије, а убрзо се у Пироту отвара и прва занатска школа, која је била обавезна за све шегрте. У селима није било стручних еснафских удружења, али су занатлије морале да се приклањају неком еснафу како би прибавиле радно заанатско право – уз велике надаокнаде. После Другог светског рата занати изумиру јер технолошки напредак и усавршавања доводе до отварања фабрика (фабрика гумених опанака у Пироту, која је потискивала опанчарски занат). У таквим условима у Високу најдуже су се одржале задружна кројачка радионица у селу Росомач и задружна столарска радионица у селу Брлог, а у Забрђу најзначајније село је према броју занатлија било село Смиловци, затим Одоровци и Радејна.

2.2.4. Занати у Пироту и Димитровграду (Цариброду)

Занатство је имало велику улогу у формирању градског језгра током 19. и 20. века. У време турске владавине у Пироту и Цариброду је преовладало турско становништво, које је држало у својим рукама многе тадашње занате. Подела према етничкој и конфесионалној припадности варошког становништва на више (господареће турско) и потчињено хришћанско (Срби и Грци – Цинцари) тако је импутирала и поделу послова. „Турци су се бавили трговином, златарством, сарачким занатом, сапунцијским, бакалским, обућарским, сарачким, кожарским, чизмарским, терзијским, док су се хришћани бавили грнчарством, ћилимарством, касапским, ковачким, самарцијским, абацијским, ужарским, мумцијским итд. Грци и Цинцари су се осим трговине бавили старобалканским занатима: кујунцијским, калајцијским, казанцијским. Цигани су се бавили осим просјачења клинарским, џамбаским и поткивачким занатима. Богатији Срби баваили су се трговином, а нижи слојеви мухамеданског варошког становништва занимањима турско-оријенталног порекла: салепсије, бозације, алвације, продавци слаткиша.“⁴⁶ Сама варош Пирот се делила на део где су били хришћански (Тија бара) и Пазар – где је пребивао муслимански живаљ. Тако се занатство одвијало и делило.

⁴⁶ Хаџи Васиљевић (1921), стр. 164.

„До ослобођења од Турака нпр. у Пироту је било 438 занатлија и 387 занатских радњи. Знатно касније, 1930. године, број занатских радњи износио је равно 300, а број мајстора занатлија, чија су сведочанства била окачена на видном месту у радњи, достигао је 343.“⁴⁷ После ослобођења од Турака 1878. године, муслиманско становништво се исељава из градова, тако да локално становништво преузима занатске делатности, административне, културне и привредне установе. Појачане миграције из Србије и Аустроугарске доводе до појаве првих ветринара, лекара, ликовних и музичких уметника у Пироту, мада је нове занате требало прилагодити наслеђеном систему у коме је већ бивствовала као последица турског периода подела на сеоске и градске занате.

Ради заштите интереса и регулисања права и обавеза, занатлије су биле организоване у еснафе. Обично су се еснафи као представници мањих заната организовали у мешовите еснафе. Еснафска заједница је штитила своје чланове и дефинисала међуеснафске односе. У Пироту су били најстарији и веома јаки: трговачки, терзијски, ткачки, табачко-опанчарски, механцијски, ћурчијски, грнчарски, црепарски еснаф итд. (Прилог 4). Еснафи су функционисали тако што су имали своје уредбе, печат, благајну, своју зграду, заставу, своју славу, узбашу и обавезу да сваки еснаф дотира неки манастир или цркву у околини. У радионицама су радили мајстори, калфе и чираци – шегрти. Шегрт је радио пет година до унапређења у калфу, а морао је све што од њега захтева мајстор мимо заната да ради. За шегрта су мајстори узимали или своју децу, или већ са 10 година дечаке, како из града, тако из села. Калфа је три године имао обавезу да обавља калфски посао, а после је стицао право да отвори самосталну радњу и постане мајстор. Карактеристичан је локалитет радионица и дућана. Еволуцијом занатског, радионичарског и продајног простора јављају се два карактеристична развојна периода: период ћепенака, када у композицији тржног простора доминира „покривена чаршија“ и период грађанске структуре – типична грађанска чаршија. Покривена чаршија је у Пироту нарочито у Тијабари вредна памћења. Низове ћепенака красила је пар метара дуга ниска стреха подупрта

⁴⁷ Јовановић (2012), стр. 17.

гретама и са обе стране улице формиран свод под којим се дешавала привреда. „Покривена чаршија“ је нестала почетком 20. века. Развојем капиталистичких односа крајем 19. и почетком 20. века, занатство и еснафске организације угрозила је нагла индустријализација. У периоду између два светска рата под утицајем модернизације многи занати су изумрли.

Како је у Пироту и Димитровграду било веома много заната, а сходно теми дисертације, поменућемо само оне карактеристичне директно или индиректно везане за градњу. Аргати, бојације, циглари, црепњари, шлосери, тестераши, грнчари, дрводеље, дунђери, клесари, клинчари, клонфери, кречари, пинтери, предузимачи, стаклоресци, резбари, молери, тишлери. Дунђерски занат – зидари, тесари, у овим крајевима био је развијен већ тридесетих година 19. века. Дунђери пиротског округа су карактеристични јер их је велики број из Забрђа, Висока одлазио у печалбу. „Умешност зидарског мајстора дунђера са огранка Старе планине с временом се по добром пренела по целој турској империји, као и по Влашкој, Бугарској и Србији.“⁴⁸

Као основ за старе мере за дужину узимали су се: рука, лакат, прст, палац, педаљ, стопа, стопало, нога. Нпр. **нога** има 16 прста, **нога и по** 24 прста, **лакат** две ноге или 32 прста, **педаљ** – 12 прста. У Пироту је најчешћа мера за дужину **чаршиски аршин** – 68 цм. У трговини се користио **растег**, дужина од краја једне до краја друге руке.

2.3. МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА

2.3.1. Морфолошке карактеристике села

Овде ћемо засебно разматрати морфолошке карактеристике села која припадају планинском појасу Пиротског округа, а засебно Пирот и Димитровград, као урбанија насеља. Постанак и развој облика (морфологија по дефиницији) унапред су детерминисани, с обзиром на то да су села која описујемо искључиво **планинског типа**. А према месту – **локалитету**, да бисмо их лакше посматрали,

⁴⁸ Јовановић (2012), стр. 92.

прихватићемо поделу на села **Доњег Висока, Горњег Висока и Забрђа.**

Потреба народа да насели тешко приступачне терене у подгорини Старе планине и битни утицаји за настанак насеља – *природно-географски утицаји* који су условили избор локалитета, облик, оријентацију (клима, рељеф, близина основних животних ресурса – пијаћих вода – извора, река и сл.), и *друштвено-економске* прилике које су заслужне за специфичност избора, тј. резултирали су ставрањем различитих планинских села.

„Према типологији по урбанистичко-морфолошким структурама насеља сеоска насеља се раздвајају у разбијена и збијена сеоска насеља. Збијена сеоска насеља се даље разврставају на подгрупе: разређено збијена и потпуно збијена села. Потпуно збијена сеоска насеља су сва спонтано формирана.“⁴⁹

Према генези настанка ова старопланинска села спадају у спонтано настала. Спонтана села имају препознатљиву неправилну структуру са неорганизованим, кривудавим и слепим улицама. Неправилно су формирана кућишта и блокови као и спонтано настали центри и садржаји у њима.

Како су **раније** изгледала ова села, у моменту настанка, тешко је рећи. Мало има података о томе, али је чињеница да су формирана на такав начин да нису лако уочљива (ради заштите од непријатеља), стихијским бежањем у планине настајала су на природно заклонитим теренима. До ослобођења од Турака села су у ствари била растурена по гудурама, висовима, појатама, а након ослобађања наступа процес груписања насеља. Такође је присутан моменат лако покретљивих села, која по стицању слободе у ствари налазе своје стално место. Бежећи од турског зулума у планине – Висок, а и Забрђе неприступачни, брдовити терени, неподесни за земљорадњу, згоднији за сточарство, обрасли шумом заиста су били одступница народу који се прихватио крчења – трсио је терен стварајући себи дом. Ова земља негде мање, негде више неплодна, била је

⁴⁹ Рибар и Симоновић (1993), стр. 157.

ничија и свачија па је свако коме је требало земље толико и крчио и тако је стицано базно власништво над истом. Ипак, закључак је да за време тутске управе сва ова села (са малим изузетком) могу бити сврстана у села разбијеног типа. Основна карактеристика разбијеног насеља је да се састоји од више група густо збијених кућишта. Од ослобођења променом економских прилика, јавном безбедношћу, развијањем и јачањем земљорадње долази до преокрета у типу села. Развој проузрокује потребу за збијеношћу, те се јављају села збијеног типа (увећавање породице у оквиру породичних кругова резултира додавањем, уметањем кућа). Ова села су ређе настала од читлука. Јован Цвијић сеоска насеља Балканског полуострва јасно дели у два типа: села разбијеног и села збијеног типа. Поменуте чињенице су између осталог и утицале да се у Забрђу и Високу формирају насеља збијеног типа, она по Цвијићевој класификацији припадају *тимочком типу*.

„Узета у целини, ова села имају округласте и овалне, кадшто и неправилне облике. Збијене куће су без реда једна поред друге постављене, јер вијугави и криви сокаци не уносе правилности у распоред кућа. Обично у средини села, на укрштању вијугавих сокачића има мало већи празан простор, *средсело* или *зборило*, а у Бугарској *хориште*: ту су црква, чесма, механа. На овом месту игра се коло или оро, и ту је центар јавног сеоског живота. И у најзбијенијим селима овога типа издвајају се групе сродничких кућа, и зову се махале, махом по тим породицама. Али има и правих топографских махала, између којих је мало празног простора, обично су потоком одвојене и најчешће се зову горња, средња и доња махала.“⁵⁰

Обично налазимо податке да су првобитна насеља били *збегови*, састављени од више породичних задруга са старешинама тј. заснивала су се на патријархалној основи. Од збегова настају касније насеља. До момента сталног избора локације било је фаза као што су *селиште*, затим *старо село*, па тек село на садашњем месту. Најчешће је то било због страдања становништва у

⁵⁰ Цвијић (1966²), стр. 269.

епидемијама, али и због несигурности и страха од одмазде турске војске и хајдука, те су се настојали удаљити од друмова. Доказ о овој појави налазимо и у топонимији многих села, где се врло често појављују селишта.

У поглављу Хидрографија описана је мрежа река, речица и потока које пресецају овај крај, тако да су села са својим атарима прилагођена превасходно конфигурацији, долинама река итд. Како се села у речним долинама пружају уз реку у дужину, тако се овај речно-долински тип села јавља као дугуљаст, уздужни. Из тог подужног облика често проистиче подела на горњи, средњи и доњи крај села. Треба поменути расподелу да су у средишту села обично старинске фамилије, а доселци захватају крајеве периферије, па чак и образују нове крајеве. На основу тога се закључује где је било старо село и према ком се крају шири.

Али осим поменутих природних услова који су диктирали облик и тип села, јачањем саобраћаја и учвршћивањем веза село-град, становништво са падина и долина се насељава уз друм и тако се формира друмско насеље. Ово су насеља новијег типа.

Садржај села осим поменутог сеоског центра чине мрежа главних и споредних улица, сакрални објекти тј. цркве, заветни крстови (којих по Старој планини има веома много), миросана дрва (којих има такође као самосталних или са околним ансамблом камених столица, којих према предањима има колико и породица у селу и служе за окупљања поводом сеоске славе или битног празника). Сеоска окућница је у дворишту са свим садржајима (ижа – кућа, амбар, кош, кошара, кокошарник, свињарник, казаница, ређе плевња), док су *градине* и *заброне* тј. њиве, шуме и ливаде које припадају породици у кругу плодније, водније земље, а све у сеоском атару.

„Насеља су збијена, организирана на махале (ма'але), са кућама груписаним по сродничком принципу (доња, средња и горња ма'ала), различитог положаја и усмерења према главном путу. Унутар насеља се одвијала жива комуникација на уским сокацима и мањим проширењима: средсело, крајсело и раскрсницама, крстоутина, а одвијао се друштвени живот, свакодневна и

повремена окупљања, збирштине, играориште, паљење обредних бакљи за олалије итд. У многим селима пиротске околине на тим местима и данас се окупљају, углавном старији људи.⁵¹

Села Горњег, Доњег Висока и Забрђа укупно посматрамо као села *потпуно збијеног типа* (до 1945. године просечна бруто густина насељености кретала се изнад 35 становника по km²). Изузетак су села Горња и Доња Лукања, која важе за *села разбијеног типа*. Горња и Доња Лукања су села која практично не постоје – поплављена су 1963. године у циљу формирања Завојског језера. Породице су исељене уз помоћ државе и насељене у Пироту. Мали број оних који су остали своје овчарске колибе по околним брдима и пропланцима претворио је у куће. Из тих разлога можемо да кажемо да су та два села планинског разбијеног типа. Већина кућа заједно са имањем удаљене су једна од друге.

У даљим разматрањима разликујемо спонтано настала села *планинског збијеног типа* са погрупама *речно-планинског* и *речно-долинског типа*. Ова интерна подела је диктирана пре свега топографском терена, односно разликујемо збијена села која се формирају пратећи изохипсе терена и села која се у долинама река формирају такође на великим надморским висинама.

У села *речно-планинског збијеног типа* спадају села: ТОПЛИ ДОЛ, ЗАСКОВЦИ, ТЕМСКА, КОПРИВШТИЦА, ПАКЛЕШТИЦА, ДОЈКИНЦИ (за ово село је карактеристично да се састоји од две махале), БРЛОГ, ЈЕЛОВИЦА, РОСОМАЧ, РСОВЦИ, ВИСОЧКА РЖАНА и село СЕНОКОС.

У села *речно-долинског типа* спадају: СЛАВИЊА, ДОЊИ КРИВОДОЛ, ИЗАТОВЦИ, БРАЋЕВЦИ, КАМЕНИЦА. Села Славиња, Доњи Криводол, Изатовци, Браћевци, с обзиром да су дворишта у њима пространа, а самим тим је и територија села већа, спадају у подгрупу *разређено збијеног типа*. Кроз сва села речно-долинског типа пролази река. Главни друм и река обично иду кроз средину села. Нема примера да се неко село простире дуж друма без реке. Можда су изузетак села Рсовци и Браћевци, која се простиру само на левој обали реке, и

⁵¹ Медић (2010), стр. 289.

село Славиња на десној.

У села класичног *планинског збијеног типа* спадају села: ЦЕРОВА, ПОКРВЕНИК, БЕЛА, ГОРЊИ КРИВОДОЛ, БОЉЕВ ДОЛ, ВЛКОВИЈА, ГОСТУША и РУДИЊЕ, лево од долине Темштице. Села Влковија и Бољев Дол су специфична јер немају реку, а налазе се на стрмим обронцима планине, у подножју врха, удаљена од речног корита Височице неколико километара.

Села у **Забрђу** су збијеног типа, а до Првог светског рата била су облика правилног круга или елипсе. Након Првог светског рата, када настаје деоба породичних задруга (до тада важећег облика патријархалне породице) и настајање инокосних породица и њихово уметање нових домова у кругу матичне породичне задруге, облици насеља се мењају, тако да данашња насеља имају облик неправилног круга или елипсе. Процес формирања сеоских атара је на овим просторима био отежан из више разлога: због положаја на граници са Бугарском, недефинисане површине под шумама и сл. Нека села су, вођена конфигурацијом терена и природним предиспозицијама, своје атаре прилагођавала положају. Свим тим дошли смо до исте поделе као и у Високу, на села речно-долинског типа и села планинског збијеног типа. Села РАДЕЈНА и ПЕТРЛАШ формирала и уобличила своје атаре у истоименим крашким депресијама, Одоровци у Одоровачком пољу у карсној ступњевитој заравни Тепоша и главног гребена Видлича. ГУЛЕНОВЦИ такође у Одоровачком пољу пратећи конфигурацију терена, долинином до главног гребена Видлича. „Остала села формирала су своје атаре у долини Забрдске реке, и то: МОЈИНЦИ и МАЗГОШ на левој, а БРЕБЕВНИЦА и ПРТОПОПИНЦИ на десној страни долине, али опет у складу са попречним долинама повремених и сталних токова.“⁵²

Од *села са махалама* издвајамо ВИСОЧКИ ОДОРОВЦИ као највеће село и СМИЛОВЦИ као карактеристично јер има Горњу ма'алу, Доњу ма'алу, Ораднину ма'алу, *Средсело* и махале по породицама – Ћирина, Кордина и

⁵² Видановић (1960), стр. 42.

Рашина махала.

„Насеље Височки Одоровци има више физиономских целина које се називају Бузина дупка, Горња ма’ала, Доња ма’ала, Падина и Рид и више махала названих по фамилијама које их насељавају (Мисина ма’ала, Ћесћимова ма’ала, Малинћина ма’ала, Вешерова ма’ала, Савина ма’ала, Горјанова ма’ала, Станијина ма’ала, Крушина ма’ала, Велчина ма’ала, Јоргова ма’ала, Ланџина ма’ала, Чукарчина ма’ала, Ненина ма’ала, Тошћина ма’ала, Калаџина ма’ала, Лалина ма’ала, Вестерова ма’ала, Ћиздина ма’ала, Закарева ма’ала, Димитрашкова ма’ала, Циганска ма’ала, Гулијина ма’ала и Пунтина ма’ала).“⁵³

Од Слике 21 закључно са Сликаом 32 дате су панораме села Висока, Горњег Висока и Забрђа.

2.3.2. Морфолошке карактеристике Димитровграда и Пирота

„Кад су у питању урбаније целине – **вароши** источне Србије, Лесковац, Врање Пирот и др., по типу и развоју су до краја 19. века задржале специфично обележје старобалканских вароши. Формиране су на важном комуникационом путу, али су сачувале свој источњачки карактер са: чаршијом (трговачко-економским и занатским центром) и махалама подељеним према професионалној припадности становника на занатлијске, сиротињске мешовите или саме махале издељене на четврти, на пример: цинцарска, чивутска, турска, циганска, јеврејска четврт.“⁵⁴ Изглед вароши посебно су истицале турско-источњачке вијугаве и прљаве, тесне улице са калдрмисаним авлијама повезаним међусобно ниским капицицима, „ограђене високим зиданим оградама и *портама* са познатим источњачким *диванима* и фасадама кућа имућних варошана са прозорима и *мушебаџима* сиротињских кућа које су допирале често до земље.“⁵⁵

⁵³ Велојић и Радовановић, (2010), стр. 49.

⁵⁴ Цвијић (1966), стр. 301.

⁵⁵ Николић (1974), стр. 16.

2.3.2.1. Димитровград

Димитровград се развијао такође у складу са поменутом поделом, мада је његово урбано ткиво у периоду под Бугарском влашћу (1877–1920) било под другачијом урбаном матрицом. На бази текста Богдана Николова из Хронологије види се да је Цариброд добио статус административног центра своје околине 1881. године.⁵⁶

Панораме града из 1892. године су на Слици 33 и Слици 34 (а на Слици 35 је снимак – панорама Димитровграда новијег датума).

Чињеница да је настао у сужењу долине Нишаве, која се лучно повија у правцу севера, тако да је правац пружања насеља североисток-југозапад. Прво се старо насеље развијало лево од Нишаве, а затим и десно ниче део старог насеља под именом Строшена чешма – Слика 36. Често се помиње термин Мали и Велики Цариброд, јер та стара основа, условљена некад изливањем Нишаве из свог корита, служи као језгро око кога се насеље и сада шири. Леви део од Нишаве се врло брзо развијао. Кроз њега пролази главни пут који води према граници, а куће су се низале са обе његове стране. Центар насеља формиран је у источном, старом делу града (у улици паралелној главном путу), са неопходним садржајима скромно распоређеним на малом тргу (Прилог 5). Низ улицу су ћепенци (Слика 37), трговине и занатске радњице и остали неопходни садржаји који детерминишу ову малу варошицу. Цариброд заправо спада у оне градове у којима је задржана улична мрежа, а објекти су ницали у линији улице. Урбанистички план за Цариброд који је 1893. завршен (у његовој изради учествовао је познати бугарски архитекта Георги Ненов) потпуно је детерминисао начин градње, ускладио висине и диспозиционирање објеката (садашњи термин: план детаљне регулације). Као

⁵⁶ Изградња царибродске железнице траје 1884–1888, 1889. добија лист „Домашен учител“, а 1909. Цариброд је прикључен на телефонску везу, која је повезивала Будимпешту и Софију (Ристић, 1985, стр. 85).

репрезентативни јавни објекат, прво је изграђена зграда гимназије (1891), а у непосредној близини трга је Црква Св. Богородице (1892).

Тенденција копирања европског (католичког) начина живота кренула је нагло, али је као и у другим градовима било тешко заменити новим турско наслеђе стечено током пет векова.

Долазак већег броја грчких, махом трговачких породица (1890–1910) битно је обогатио архитектуру града. Они граде урбане виле, а како се ради о хришћанском становништву, градили су у хришћанском делу, тзв. Малом Цариброду.

Како је Димитровград изгледао пре Другог светског рата из описа Сенише Пауновића: „Уочи самог Другог светског рата имало је ово место око 5.000 домородачког живља и нешто досељеника, углавном чиновника и пензионера. Градић је био миран, живело се полу сељачким животом, одећа од домаћег сукна, девојке у зубунима и литацима. Живело се од земље и стоке. Мештани су на улици говорили дијалектом, неком мешавином српског и бугарског језика, шопски, а у кући сваки својим матерњим језиком: српским или бугарским. Варош је била лепа, у зеленилу и цвећу, и имала је углавном приземне куће више *турског* или *моравског* типа, мање европског. Била је пуна радњи и радњица, међу којима је после трговачких, било највише занатлијских: од опанчарица и бојациница, доковачница, поткивачница, златарских радњи, калајџиница, терзијских, јорганџијских и казанџијских. Готово свака кућа је држала стоку, која је изјутра и предвече пролазила и кроз сам град, свраћајући на стару *Трошну чесму* или на неко друго јавно појило да се напоји. Било је народа у чисто европском оделу, али мање или мешавина одеће, пола сукно, пола штоф. Слично је било и са обућом – од опанака до кундра и штивлета“.⁵⁷

У Прилогу 6 су приказане графике Сретена Игова, новинара из Димитровграда. На првој слици овог прилога је „Здание Околистото“ – прва јавна зграда, 1881. година.

⁵⁷ Сениша Пауновић (1982), стр. 80.

У Прилогу 7 су дате графике академског сликара Методија Петрова из Димитровграда са темом „Стари Цариброд“. На њима је верно представљен у периоду с краја 19. и прве десетине година 20. века град и живот у њему.

2.3.2.2. Пирот

Описујући геолошке карактеристике истраживаног подручја наведено је да је Пирот смештен у Пиротској котлини тектонског порекла. Рељеф града састоји се од планина, брда, брежуљака, котлина и поља. Кроз њега протичу река Нишава и река Јерма. Са севера и североистока Пирота је Стара планина. Јужно од пиротске котлине су Влашке планине, а западно су огранци Суве планине.

Овде присутна геолошко-морфолошка шароликост простора уз „присуство *андезита* тј. стене еруптивног порекла, тектонски предиспонирана врела и терме (Бањица и Дан бањица) говоре о интересантној тектонској и егзогеној активности. Међутим, овај простор није довољно геолошки и морфолошки проучен.“⁵⁸

Урбанистичко-морфолошка структура града

Структура града, који као да се отиснуо од гребена Сарлаха у равницу пиротског поља, у скоро идеалан раван терен уоквирен благим падинама и освежен сплетом вода Нишаве и њених притока, јасно дефинише поларитет. Са једне стране је приватно – махале, док је са друге стране јавно – чаршија. Као типичног представника старобалканске урбане целине у потпуности описаћемо **Пирот**.

Чаршијски део Пазар, на левој обали Нишаве, развио се уз веома битну комуникацију – Цариградски друм уведен је 1862. године кроз град. Што се тиче дела Тијабара, он је могао постајати и истовремено са пазарским делом. Њега је у прво време насељавало махом муслиманско становништво. С временом је овај део, поред функције становања, добио свој занатско-трговачки простор (чаршијски део). Поменути чаршијски простор, пијачни трг, дефинисан је кућама

⁵⁸ Пирот – Википедија, слободна енциклопедија,
<http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D1%82>

које имају двојну функцију. У приземљу су локали, а на спрату становање. Овај простор ни до данас није битно изменио свој изглед.

„На репродуцираној слици плана града из 1888. године у Прилогу 8, види се већ обликована улична мрежа чији су карактер и главни потези остали и данас (са извесним испаравкама кривина улица). Ново је само повећање површине града“.⁵⁹ На плану у овом Прилогу је уочљив блок типичних оријенталних ознака: по облику и величини, по склопу и карактеру уличне мреже, по начину смештаја зграда и њиховом односу према улици. Јасно су уочљиви блокови великих димензија, мање-више правилни у Тијабари, док исте те, ако не и веће димензије имају неправилни блокови периферног положаја у Пазару. „Распоред зграда је привидно у потпуном хаосу, не постоји однос зграда – улица, напротив, свака зграда као да игнорише улицу. Карактер секундарне уличне мреже: кратки ћорсокаци (улица без излаза), цео блок нема ниједне попречне или подужне улице која би му пресецала површину. Све саме типичне ознаке оријенталних градских структура“.⁶⁰

Када се јавила потреба за уситњавањем дељењем грађевинског земљишта, настао је проблем прилаза у унутрашњост блокова. Како нико није хтео да равна кућу према улици – напротив, улица је избегавана – ради изолације породичног живота, да би се приступило унутрашњим парцелама, било је довољно увођење кратких затворених улица – ћорсокака. Облици новонасталих парцела који су се морали прилагодити прилазима из ћорсокака сада се сужавају, издужују, завијају, тако да се на овај начин добила изолација стамбених зона и од саобраћаја и од пролаза. Уколико анализирамо смештај кућа у односу на стране света, границе парцела или уличну линију, открићемо да је произвољност смештаја кућа израђена само у односу према линији улице.

У Прилогу 9 дата је геодетска подлога Пирота пре Другог светског рата.

⁵⁹ Крунић (1996), стр. 35.

⁶⁰ Ibid, стр. 37.

На старим разгледницама и фотографијама Пирота (преузетих из дипломског рада *Студија о могућностима, правцима развоја и модулима трансформисања Пирота* архитектке Александре Манић) од Сlike 38 закључно са сликом 43 представљена су значајне улице и битна обележја морфолошке структуре града.

Али ако анализирамо начин лоцирања највећег броја кућа према странама света, доћи ћемо до закључка да су постављене у правцу југоистока. Ове законитости понашања диктиране су муслиманским верским прописом да се клањање према светом граду Меки изводи вишедневно и то да су целе куће у том правцу постављане, а поклапа се са чињеницом да је на нашој географској ширини правац југоисток најбоља оријентација кућа за максимално осунчање – Прилог 10. На слици је КУЋА 2 из периода пре ослобођења од турака, смештена у дну парцеле, главним фасадама оријентисана ка југоистоку. КУЋА 1, изграђена после 1918. године, постављена је на уличну линију и потпуно изложена погледима пролазника.

„Цео тај 'хаос', дакле, привидни неред разбацаних зграда у блоку, последица је свесне примене извесних принципа. Дакле, не ради се о стихији, произвољности или анархији нереди. Специфична структура градског ткива градова оријенталног типа била је последица спонтане примене извесних стандардизованих жеља, захтева: жеље за изолацијом породичног живота и жеље да зграда буде оријентисана у унапред утврђеном правцу“.⁶¹

После ослобађања од турске власти 1877. град улази у састав Српске државе. Ствара се ново грађанско друштво, које је тежило новом идентитету. Стога је укључење града у нагли национални развитак Србије подстакло потребу за ослобађањем од свега што је представљало обележје мале турске касабе.

Прве контакте са актуелним европским уметничким токовима Пирот исказује управо кроз архитектуру. У додиру са развијеним уметничким срединама Србије и Европе град је почео да мења свој изглед и да га прилагођава

⁶¹ Ibid, стр. 40.

физиономијама модерних европских градова. Прихватани су стилови који су у то време вредновани у Европи. Треба истаћи да увођењем индустријализације у град и унапређењем грађевинске технике, почели су да се примењују нови материјали: гвожђе, бетон, цигла. Тако да је све ово утицало умногоме како на квалитет, тако и на просторни карактер архитектуре.

Прелаз са типично бондручне конструкције, дуго употребљаване на овим просторима, на прве металне конструкције симболично је означила грађа „Големог моста“ (Великог моста) на Нишави, крајем деведесетих година 19. века (Слика 44).

„Прве грађевине које по својој архитектонској концепцији и стилу репрезентују појаву српског академоизма и еkleктичног историцизма су Рубеново здање (1883), школа на Пазару (Слика 45) и Железничка станица (1887) – Слика 46. У даљој трансформацији Пазара, некадашња чаршија везана за Цариградски друм, сада попут многих европских авенија и булевара добија све институције новог система, новог грађанског друштва коме се тежило. Саграђени су и зграда Окружног начелства (данас суда) 1912. године (Слика 47), зграда Гимназије 1904–1907. године (Слика 48), као и низ кућа богатих градских фамилија (Слика 41 Улица краља Александра – главна улица; Слика 43 – Улица принца Ђорђа) .“⁶²

3. ПЕЧАЛБАРСТВО ПИРОТСКОГ ОКРУГА

3.1. ПРВИ ПОДАЦИ О ПЕЧАЛБАРЕЊУ У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ

Печалбарство се, као карактеристична традиционална допунска привредна грана, јавља врло рано у привредном животу становништва Пиротског округа.

Сама реч *печалба* изведена је од речи *гурбет*, која води порекло из турског језика, а прапорекло је из арапског *гурба* – осамљеност, живот у туђини.⁶³

⁶² Манић (2004).

⁶³ Цвијић (1903), стр. 95.

Антропогеографским проучавањем Балканског полуострва Јован Цвијић је обрадио печалбарење као феномен специфичних економских и миграционих кретања и научно је објаснио и одредио његово значење, место и улогу у економском и културном развоју појединих балканских подручја., Цвијић посебно уочава разноврсне сезонске сеобе ради зараде, које под називом „печалба“ и „аргатлук“ дефинише у погледу услова, узрока и последица настајања, праваца кретања, а такође издваја старије и млађе печалбарство. Старије је земљорадничко-печалбарско аргатовање, а новијим се сматрају сви други облици. ⁶⁴ Најранији опис пиротских печалбара и њихово кретање по унутрашњости Србије после 1878. године дао је Владимир Карић“.

Први подаци о печалбарењу могу се узети за средњовековну Србију и ренесансу дубровачке трговине. Постоје подаци да су на задужбинама Немањића радили каменоресци и клесари из Боке, да су каменоресци са Хвара и Хрватског приморја радили по свим градовима на Јадрану. Али печалбарство се ипак у облику који проучавамо могло јавити отприлике у 14. веку, и то најпре у Македонији. Сматра се да су Македонци на путу за печалбу пролазили кроз Црну Траву и ту одседали, одатле се дешава да су Црнотравци први печалбари са територије Србије (према неком предању, водили су дружине – „тајве“ печалбара пре отприлике 200–250 година). У источној Србији може се рећи да се печалбарење јавља отприлике крајем 18. века, а на пример у погледу пиротског краја забележено је да се 1818. године „један дечко по имену Раденко изгубио у Београду, где је био угљарски слуга, и да је касније био у манастиру Раковици, где је научио да чита и пише.“⁶⁵

Такође се као један од најранијих података помињу зидари из околине Трна (западна Бугарска) који су печалбарили у Србији. Из села Звонце су ишли у Шумадију ради дунђерских и дрводељских послова. Печалбари су долазили у Милошеву Србију из крајева ван граница ондашње Србије. Ту су ангажовани на државним и личним Милошевим пословима, нпр. Тихомир Ђорђевић у својој

⁶⁴ Карић (1887), стр. 408–416.

⁶⁵ Васић (1950), стр 18.

збирци износи садржај писма Марка Богдановића и Лазара Поповића од 11. 6. 1834. кнезу Милошу, у коме му јављају да дунђери на „ђумруку у Топчидеру раде“, нису задовољни надницама, приложен је и списак од 289 мајстора, калфи и чирака који тамо раде са висином награде и у овоме списку налази се неколико група мајстора, зидара и чирака, под заједничким ознакама: „Пироћани дунђери“ и „Нишлије дунђери“. Ове групе, како се означава у списку, броје од осам до 27–30 чланова. Помињу се Маркова тајфа, Дамјанова тајфа итд. У списку има 16 тајфи, али нису означене по месту одакле су, него по имену старешине, вође њихове дружине.“⁶⁶

Појава печалбарења је у различитим етапама свог постојања зависила од различитих елемената у овим крајевима, али је заједничко да ту појаву нису условили само природни услови – слаба плодност земље, опадање њене плодности, оштра планинска клима, велики природни прираштај – већ и економско-друштвени развој ове старопланинске области. Тако узрок појаве масовног и разноврсног печалбарења лежи у степену развитка производних снага.

3.2. КРЕТАЊА ПИРОТСКИХ ПЕЧАЛБАРА

Сматра се да је печалбара из Пирота и околине било широм Србије толико много да средња и окружна начелства нису могла да прате њихово кретање.

„Печалбарење је било развијено још у читлук-сахибијском аграрном режиму.“⁶⁷ Наиме, у условима када је сељачким газдинствима, након што су дала десетину држави, деветину или трећину спахији, половину или трећину читлук-сахибији, од сопствених прихода преостајало веома мало за преживљавање или најчешће недостајало новца, печалба је представљала решење. Продирање капиталистичке робне привреде из Европе у Србију, посебно у крајеве источне Србије, која је и даље била под турском влашћу, проузроковало је повећање харача, пореза и других намета на становништво. Највећи део сиромашних сељака „чивчија“ због феудалних облика експлоатације није имао интереса да обрађује имања читлук-

⁶⁶ Ђорђевић (1925), стр. 54.

⁶⁷ Видановић (1960), стр. 120.

сахибија и спахија. Радије су одлазили у печалбу како би надоместили новац за елементарно преживљавање. Села су била више под ударом оваквог режима, тако да је сеоско становништво махом ишло у печалбу, а од 1878. године до ослобођења растао је број сељака чивчија који прелазе у град.

Печалбарење се крајем 18. и у првој половини 19. века одвијало у два правца. Они који су живели у близини ондашње српско-турске границе (код данашњег Алексинца), одлазили су у Београд и у друге крајеве Србије. Већи је број оних који су до 1878. налазили посао на самим границама Турске царевине, и то у крајевима данашње Бугарске, у околини Цариграда, а у другој половини 20. века и у Румунији. „Печалбари Пиротског округа до Кримског рата 1854. одлазили су у Цариград и Добруцу радећи као пољски радници, а пре српско-турских ратова у Румунију и Загорје, радећи као дунђери, зидари, циглари, ћерамђије и црепари.“⁶⁸

Због друштвено-политичких прилика, бугарско-српских ратова, поделе територије – која је до Берлинског конгреса била у саставу Бугарске, а након тога припала Краљевини Србији – печалбари из ове области имали су различите статусе у остваривању права која се односе на путне исправе, боравишне исправе и слично. Али све отежавајуће околности, чак и непријатељско расположење према Србији, нарочито после рата, није имало утицаја на правце кретања печалбара, који су и даље одлазили у Турску, Румунију, и нарочито у Бугарску, где су релативно лако налазили посао.

Крајем 19. века у Бугарској и Румунији печалбари су најчешће радили по селима, подизали куће од ћерпича или на набој. До тада су ова села, иако богата, живела у земуницама које су се једва виделе над земљом. Дакле, сељаци из Пирота, Књажевца и околине, иако у почетку не баш вични дунђерским пословима, стицали су знања по селима, а затим одлазили у Софију и добијали веће зараде (веће од пољопривредних радника, слуга и сл.).

Од краја 19. века па све до балканских ратова број печалбара се повећао.

⁶⁸ Лилић (1994б), стр. 302.

Веома тешки животни услови довели су до ситуација да и жене, поред мушкараца, иду у печалбу или раде на изради сукна. У Пиротском округу било је низ неродних година (1909. године забележени су примери смрти од глади у селима области Висок), па су људи били принуђени да крену трбухом за крухом. Крајем 19. века филоксера је уништила све винограде.

У печалбу се ишло пешице, у групама или самостално. Из Пиротског округа до Цариграда било је потребно око 20 дана пешачења, а до Софије или до Пловдива највише три до пет дана. Велико сиромаштво и ниске наднице нису дозвољавали да печалбари користе новоизграђене железничке пруге, тако да модернизација Србије није много помогла печалбарима. Да би уштедели сваки динар, они су и даље пешачили до одредишног места. Иначе, за известан број печалбара сама изградња пруге била је ново место рада.

Бугарска је почетком 20. века и даље била изборно место за печалбу. Одлазило се с пролећа, повратак је био отприлике након шест месеци, мада је то зависило од природе посла. Разлози су били непромењени, углавном прибављање допунских прихода за голи живот, касније и за увећање поседа, као и стицање више имовине. У периоду нестајања породичних задруга с почетка 20. века продубила се криза у већ сиромашним сељачким слојевима. Распадом многољудних задруга са мало земље, бројни сељаци су спас видели управо у печалбарењу.

По завршетку Првог светског рата наступиле су промене, које се пре свега огледају у правцу кретања печалбара из југоисточне Србије. Поменуто је да је до ратова 1912–1918. године највећи број печалбара одлазио на рад у Бугарску и у Румунију, мањи у Србију. После 1918. били су отежани услови одласка у стране земље (добивање пасоша, мере дотичних држава предузете да спрече конкуренцију страних радника домаћим), тако да се велики број печалбара задржавао у границама Србије. Наравно, све су диктирали природа посла и могућност његовог обављања у једном месту, или у више места, као и време потребно за његово обављање. Неки печалбари (Бугарска) би након балканских ратова остајали по годину, па и две или три године, а неки који су стекли радње (лончари, пекари, млекари, посластичари) заувек су се иселили.

Између два светска рата је, дакле, забележен велики број печалбара који одлазе у Београд, Шумадију и баве се зидарством. Не само по градовима, који се нагло развијају, већ и по селима око Београда: у Врчину, Рипњу, Белом потоку, Кумодражу, Жаркову итд. Формирају тајве – дружине са довољним бројем мајстора помоћника, шегрта, те од марта до новембра најчешће раде на изградњи школа, кафана, кућа богатијим сељацима. Осим зидара, изванредан број дружина ћерамџија и циглара је и пре 1914. године радио у Србији, у тамошњим цигланама. Одлазили су чак и у Словенију. После 1918. ћерамџију потискује цреп, па су се послови печалбара настављали по црепанама и цигланама.

У Пиротском округу, осим поменутих, који се односе на зидање или израду грађевинског материјала, било је још много облика печалбарења (о чему ће бити речи детаљније у поглављу 3.2. *Печалбарство у области Висока*). Ово би укратко било о печалбарима округа уопште.

Локална кретања печалбара веома је компликовано одредити јер су се, сходно пословима и потребама, кретали у свим правцима.

Према видео-запису и исказу Драгољуба Златковића из Пирота, водича, етнолога (октобар 2012, Ореовица), прикупили смо податке о печалбарима Горњег, Доњег Висока, па и шире:

Готово читава Стара планина је имала много гладних уста и сразмерно мало хране. Гладна села су давала више печалбара, полусита села мање.

Ореовица је неимарско село, које је дало чувене мајсторе, и имало је организовану групу дунђера. Градили су пре свега у свом селу, а и у оближњим селима – Сопоту и Градашници. У Ореовици је било услова за виноградарство и воћарство, али то није било довољно за сва сеоска домаћинства. Ореовица спада у полугладно село. Полугладна села су давала печалбаре који нису ишли далеко, али људи из села у Буџаку која су била веома сиромашна ишли су далеко од Пирота, у дугу печалбу и хватали се за најтеже занате, нпр. посао ледара у Београду. Градили су читаву Тимочку крајину (Буџак већим делом припада Књажевицу, а мањим пиротској општини). Гостуша и Топли До спадају у сита села, тј. она

која нису дала печалбаре јер су сељаци покривали своје потребе, или је у њима било мало печалбара. Цереова и Шугрин су врло печалбарски. Овде смо нашли пуно лепих кућа, фасада. Мајстори су учили и доносили занат, а понешто су сами преузимали и измислили. Шугрин је имао хомогене групе радника. Постоји традиција групе која се преузима и наслеђује – преноси даље. У хомогеној се боље учи занат, а ови су мајстори много квалитетнији него у селима која су имала по неколико мајстора печалбара који су ишли из групе једног у групу другог села или су правили помоћне зграде у околини. Рагодеи је имао гдегде хране, Базовик исто. Било је печалбара, па и зидара. Базовик и Орља нису богата села. У њима није било оних који се истичу по богатству, а није било ни пара да плате градњу објеката.

Дојкинци, Брлог, Јеловица спадају у стално гладна села, из којих се одлазило у дугу печалбу. Давали су печалбаре који су ишли далеко у Бугарску и с оне стране Старе планине, у торлачки део Бугарске, где су градили реон Чипровца, Брковице, Стакевца, чак до Видина, и прелазили чак и Дунав у турско време, објашњава Златковић.

3.3. НАРОДНИ ГРАДИТЕЉИ, „ТАЈВЕ“, „ДРАГОМАНИ“ И ЊИХОВЕ АКТИВНОСТИ

Осим праваца кретања печалбара, веома су битни подаци о начину живота у печалби, одласци, зараде, диференцијације међу њима, у зависности од послова којима се баве, места у која одлазе и тако даље.

Одласци печалбара на рад су подразумевали формирање дружина – „тајви“ (тајфи). Иако су међу најмасовнијим биле превасходно печалбарске дружине зидара, дунђера, ћерамиџија, црепара, циглара и слично, неминовност је најпре описати печалбарске дружине пољопривредних радника које су у Пиротској области функционисале од најранијих датума па све до 1914. Постоје разлике између поменутих дружина.

Печалбарске дружине пољопривредних радника (као најстарије из 16. века, а најмасовније средином 19. века) настају из потребе сигурности путовања у групама. Дружине су бројале од 20 до 50 људи, скупљених обично из истог или

суседних села, и бирале су свога „драгомана“ – старешину који је организовао пут, уговарао посао итд. Природа посла наметала је динамику, па када се око Ђурђевдана стока издигне у планину по бачијама, формирају се групе и одлазе на пољопривредни рад зван **аргатовање**, у трајању отприлике око шест месеци, тј. све док се не заврше жетва и берба. „После Митровдана драгоман је делио зарађени новац са осталим члановима дружине како би се сваки од њих старао за свој део на несигурном путу од места печалбарења до села. Њихова зарада је била веома мала и за шест месеци није прелазила суму око 200–300 гроша по особи.“⁶⁹ Дружине су најчешће ишле у Бугарску – Загорје, Добруцу, Србију, Стамбол или Влашку. После 1918. ове пољопривредне печалбарске дружине нестају.

„Драгоман“ је као вођа имао улогу посредника између послодаваца и печалбара, што подразумева да је имао искуство у томе (на грчком и арапском језику означава лице које је службени тумач).⁷⁰ Обично би сељаци бирали поштеног, отресиотог, писменог човека, а подразумевало се да зна језик земље у коју група одлази. Он није учествовао у послу, већ је надгледао рад дружине и бринуо о квалитету рада, зарадама, условима под којима печалбари станују, једу итд.

Врло брзо свест драгомана се мењала јер су, приликом уговарања послова, долазили у ситуацију да добијају посебне погодности. Уговарали су посао пре почетка сезоне, затим формирали дружине, које су исплаћивали најпре коректно, према договору. Касније, како се њихов положај мењао, тако су све више зарађивали на рачун дружине. Ово је омогућило богаћење вођа дружине, зеленашење и сл., па су драгомани у неку руку били мали предузимачи. Живот у печалби је постајао све тежи јер су услови живота дружине за време печалбе све мање били обавеза драгомана.

Печалбарске дунђерске дружине (зидарских, цигларских и осталих радника) ницале су нешто касније и у сложенијој форми од пољопривредних.

⁶⁹ Видановић (1955), стр. 158.

⁷⁰ Петровић (1997), стр. 152.

Крајем 19. и почетком 20. века сељаци из околине Пирота, Цариброда, Висока, Забрђа одлазили су у печалбу у Бугарску, у дружинама које су бројиле од 10 до 15 људи из истог села и мајстор (негде познат под именом устибаша),⁷¹ који је био вођа дружине. Дружине су биле познате под именом „тајва“. У њима су били мајстори, шегрти, чираци итд. („Готово сваке године је из Забрђа у различите крајеве Србије, али и Бугарске одлазило 150–200 печалбара дунђера.“⁷²) С пролећа, мајстори су погађали најквалификованије зидарске раднике, најчешће „ђутуре“. За време од шест месеци или више (било је случајева да се печалбари врате у јуну, обаве косидбу или неки други посао на имању, па се опет врате на започет рад у печалбу), платили би им извесну суму новца и уз то били обавезни да им тамо где раде обезбеде стан и храну, а понекад и путне трошкове. С обзиром на то да је мајстор добијао приличну суму за укупно договорен посао, на крају рада, по исплати радника и измиривању свих обавеза, њему би остајала већа количина новца. Тако су се они брзо богатали. Све до друге половине 19. века однос мајстора и тајви имао у извесној мери патријархално обележје, а у другој половини 19. и почетком 20. века печалбарство све више добија експлоаторски карактер.

Печалбарских зидарских дружина било је највише до 1914. године и после Првог светског рата, али тада већ у опадању. Овим дружинама у много чему су биле сличне дружине ћерамција и циглара, мада су бројиле мање чланова – шест до осам. Мајстори су као вође дружина такође уговарали посао са власницима циглана, а радницима давали неку суму новца ђутуре за одређени период, колико су предвиђали да траје посао, старали се о храни и становању. И са овим дружинама се након Првог светског рата дешава исто што и са дружинама зидара. Вође се богате на рачун чланова тајви. Обезбеђивали су најбедније услове (стан и храна) и најниже наднице, а радници по цигланама имали су најдуже радно време, на најтежим печалбарским пословима.

Честе злоупотребе печалбара од драгомана или мајстора резултирале су

⁷¹ Васић (1950), стр. 145.

⁷² Јовановић (2012), стр. 91.

нестајањем печалбарских дружина. Дешавало да се сељаци врате из печалбе без пребијене паре. Спорове против својих вођа-мајстора нису покретали пред властима из више разлога (неписменост, непознавање језика земље у којој су печалбарили итд.).

Зараде печалбара који су радили као зидарски радници у периоду 1880–1895. године, према Јеленку Петровићу,⁷³ биле су: мајсторска зарада за четири-пет месеци рада – 500 лева, обичан зидар до 120, а чирак 50 лева, а зараде и бројност височких дунђера у Цариграду, Добруци, Влашкој, Загорју, Србији и Високу у периоду 1865–1950. године дате су у **Табели 1.**⁷⁴ Иако су зидарски радови били најбоље плаћани и најконсолидованије су функционисале зидарске тајве, у периоду између два светска рата оне почињу да нестају.

Табела 1. Зарада (у левима) и бројност височких дунђера у местима у којима су печалбарили у другој половини 19. века и првој половини 20. века

Одлазак у дунђерлук	У Цариград и Добруцу	У Влашку и Загорје				У Србију и Висок			
		Г о д и ш њ е				Д н е в н о			
	1865	1870	1880	1895	1912	1920	1930	1942	1950
Бр. дунђера	100	300	800	1 000	1200	300	200	100	100
Зарада мајстора са 5-6 чирака	200	300	400	500	1 000	10	20	400л	500
Зарада обичног радника	70	80	80	120	240	8	18	350л	450
Зарада чирака	40	40	60	70	120	3	8	150л	300

⁷³ Петровић (1920), стр. 18.

⁷⁴ Видановић (1955), стр. 160.

3.4 . ПЕЧАЛБАРСТВО У ОБЛАСТИ ВИСОКА

У време ницања печалбарства у Високу производне снаге су биле на врло ниском ступњу, а њихова производња аутархична и недовољна. Да би се домогло основних потрепштина за живот (оних које није могло да произведе), становништво Висока је било приморано да предмете радом заслужи код неког власника, а онда купи. Тако се у овом делу Старе планине рано јавља један облик зараде познат под именом *кирицилук*. Како се ради о сточарским крајевима, онда је ова услуга подразумевала управо транспортне услуге у преношењу робе коњима или воловским запрегама. Височки сељак је још за време трговине са Дубровчанима, од којих је набављао со за стоку, почео са транспортним услугама (кирацилуком). У делу К. Костића се наводи и податак да су Дубровчани уз помоћ Саса све до 1688. године искоришћавали рудна богатства на северној стани Старе планине – Ћипровцу, Копиловцу и да су превоз руде вршили управо старопланински сељаци, којима је со била неопходна за одржавање стоке. Појавом железнице овај вид услуге, као посебна привредна грана, губи улогу удаљеног транспортовања, али се наставља на локалном нивоу – од села до села, Висок-Пирот и сл. Осим у кирацилуку, коњи су коришћени за услужну вршидбу, а заузврат су добијали пшеницу и друге житарице. Дакле, *вршидба* се јавља као један вид печалбарења и обично се ради ње ишло из Висока у Пиротску котлину или у Загорје. „У исто време ишло се у те области, али у мањем броју у *аргатлук*. Ова грана постаје масованија тек средином 19. века, када је постала уједно и главна допунска привредна грана, путем које је височко становништво долазило до новчаних средстава и извесних количина жита.“⁷⁵

Аргатлук (надничарење) и **дунђерлук** (зидарство) постале су масовне појаве у области Висока. Становништво је, окружено сиромаштвом, обавезама (дажбинама) према спахији, цару, у недостатку новца усвојило *печалбарски менталитет* као могућност да стекне зараду. Што се тиче аргатовања, било је речи у претходним поглављима о формирању пољопривредних дружина, о њиховим старешинама (драгоманима), месту и начину рада. Овај вид печалбарења

⁷⁵ Видановић (1955), стр. 157.

у потпуности је важио за височко становништво. Друга печалбарска грана – дунђерлук – настала је на основу скромних занатских знања, а затим се формирањем група омасовила и по ослобађању од Турака постала је најмасовнија печалбарска грана Висока. „Тада је сваке године преко хиљаду људи одлазило само у дунђерлук, и то у првом реду у Загорје, потом за Влашку, Софију и Србију. Овакав развој дунђерлука условио је крупне промене у привредном и друштвеном развоју поменутих области.“⁷⁶ Након ослобађања од турског феудалног режима улога новца јача и уситњавају се поседи. Сиромаштво и даље егзистира, тако да печалбарство расте, а највише дунђерлук – зидарство. Дунђерске дружине су се у Високу формирале тако што је мајстор – уместо вође дружине – истовремено и закупац радне снаге и закупац посла. Мајстор прво одока погоди посао – „ђутуре“, или од наднице, а затим независно изабере себи раднике и понаособ уговара висину наднице. Врема за одлазак на рад је био 6. мај – Ђурђевдан, а остајало се до краја сезоне. Ако се уговорен посао раније заврши, ишло се на други посао или се настављало са аргатовањем до краја сезоне. По Јеленку Петровићу, Височани су ишли „у загорска села па и градове Видин, Лом, Берковицу и Плевен“.⁷⁷

„Ако погледамо тип кућа у Загорју и Високу из тог времена, видећемо да су оне потпуно идентичне, што указује на то да су дело једних руку – руку височких дунђера. Ја сам имао прилике да у времену од 1941. до 1944. године, у циљу набавке кукуруза и пшенице, пропутујем добар део Загорја и запазио сам мноштво кућа које су и по типу и по материјалу одговарале височкој кући. Старији људи из Загорја су још и тада памтили име мајстора који им је кућу градио. Обично су то били Завојци, а потом Брложани и Росомачани.“⁷⁸

Дунђери су градили куће на „маказе“, на „столицу“, на „попа“, на „калкањ“. Обично су биле од чатме – „чатмаре“, од долме – „долмаре“, од боровог пружа – „плетаре“. Зграде су покриване најпре сламом, касније ћерамидом. У

⁷⁶ Видановић (1955), стр 159.

⁷⁷ Петровић (1920), стр. 17.

⁷⁸ Видановић (1955), стр. 160.

организацији простора биле су ниже, неке су имале ћошке, затим су биле са подрумом или без њега. Имале су таван, слеме, оцак или кумин, који су обавезно покривали. Изградња куће је ишла следећим редом: преко зиданих темеља (најчешће каменом) полагање су греде темељаче. На ћошковима се зачулаче диреци, тзв. ћошници, а на њих се одозго стављају греде венчанице. На овим гредама су стајале тавањаче, изнад њих поклопњаче. Преко средине тавањача стављала се греда ћуприја, на коју се углаве попови који држе кров. На попове се метне слеме, на слеме се стављају маије (гребењаче), на које се наслањају рогови (мертеци). Преко мертека се причврсте летве, на које се ређа ћерамида. Прва прикована летва звала се ћенарка.

Осим кућа за становање, дунђери су градили: кокошарнике, оборе, кошаре, штале, свињце, вајате, амбаре, плевње, шупе, вурње-фуруне, воденице, дуваре итд.

Дрводељски радови извођени су тако што су се греде и диреци дељали секиром и цепале се чатме за дуваре и летве за кров. Осим секире, од алата су били у употреби: тесла, врдно, бургија, тестера, ренде, просек, макара и још понеки. Просеком су жлебљене рупе на гредама ради углављивања дирека. Тестером и теслом су прављени засеци на дирецима и гредама. Макаром су усправљани диреци и греде, а вертикалност је дотеривана виском. Дрвена грађа се састављала на више начина: на вренију, на табан, на полутку, или на ластин реп, на чело, на крст, на клот.

Након Првог светског рата дунђерлук се као печалбарска грана потискује и лоцира само у Високу. Разлог због којег Височани нису имали афинитета да се доказују и усавршавају као дунђери јесте то што су Црнотравци, као зидари са већом традицијом, били у експанзији и градили модерније куће од ћерпича и цигле.

Са развојем пољопривреде, нарочито после Првог светског рата, Високом је завладала нова печалбарска делатност, под називом **слугарење** или **момштина**. И раније је било случајева да сељаци иду код турских породица на рад – служење, али сада је слој богатих трговаца и занатлија из града, новонастала аристократија,

себи обезбеђивала помоћ у кући у обављању различитих послова. И по селима су постајала домаћинства која су сваке године узимала „момка“. Слуге нису били само момци већ и девојке из сиромашних кућа.

И девојке из кућа које нису имале потребу за печалбом одлазиле су у слугарење. У слугарењу су најистакнутија била села Доњег Висока: Завој, Копривштица, Покрвеник, Бела, Паклештица, Велика и Мала Лукања, а одлазило се од Митровдана до Ђурђевдана, и оно је трајало углавном од шест месеци, па и до годину дана. Овај вид печалбе потпуно је нестао после Другог светског рата.

После слугарења јавља се још један облик печалбе, „у качкаваљ“. Када аргатлук и дунђерлук нестају као допунске привредне делатности, а слугарење није могло да се развије толико да апсорбује све височке печалбаре, један број њих одлази у Америку, а многи се усавршавају у изради качкаваља. Било је и оних који су печалбарили у Француској, као нпр. Миливоје Петровић и Василије Манчић, који су 1929. и 1930. радили у металуршкој компанији (Слика 49).

У почетку су мајстори проналазили посао по бачијама Забрђа, Старе планине, Суве и Влашке планине, Заглавка итд. Касније, с повећањем броја печалбара, одлазили су у источну Србију и Војводину. После Првог светског рата „трговац из Пирота Милутин Манчић преузео је у своје руке највећи део израде качкаваља у Војводини, где људи томе нису били вични. Он је за тај посао морао да узима добро извежбане височке мајсторе. Тако је 1939. године само из Рсоваца одлазило око 200 мештана, а из читаве области више од 700 људи. Дobar део печалбара се с временом исељавао за Војводину, где су оснивали своје млекарске радионице и предузећа.“⁷⁹

Према исказу Владимира Манића из села Изатовци (аутор документарних филмова „Висок 1“, „Висок“, „На трен“), његов деда је ишао „у млеко“ у бачије, у село Засковци, а у циљу стицања зараде и проширења имовине.

После Другог светског рата наставља се са печалбарењем у Високу. Као и

⁷⁹ Видановић (1955), стр. 163.

њихови преци, истим стазама преко гребена Старе планине Височани иду у Загорје, Добруцу, у својству чувара поља, сеоских пастира и мајстора качкаваља. Ово би били последњи дани печалбарења Височана, који се у новом социјалистичком режиму окрећу сопственој производњи, где сагледавају удобнији живот од оног у печалби.

3.5. УТИЦАЈ КРЕТАЊА ПЕЧАЛБАРА НА АРХИТЕКТУРУ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ

У претходним поглављима анализирали смо путеве печалбара, који су у великом броју одлазили у суседну Бугарску у печалбу. Број дунђера печалбара, нарочито из области Висока, био је упечатљив и дат је у Табели 1. Када су у питању дунђери, ипак је вредно још једном истаћи да су носиоци ових активности Црноотравци били протомајстори од којих се занат учио, а било их је такође у печалби у свим крајевима Бугарске.

Како је један део територије старопланинске области који данас припада Пиротском округу до 1919. припадао Краљевини Бугарској, градња објеката на тој територији као и на територији тадашње Кнежевине Србије печалбарским рукама и способностима оставила је јединствен печат, без много разлика у градитељском наслеђу.

Кретање печалбара је дефинитивно карактеристично јер су они преносили знање, градитељско наслеђе, способности и обичаје при градњи из свога села у неке друге крајеве, не понављајући при томе никада исту, већ виђену кућу, и наравно, поштујући основне типске облике. Печалбарењем више година у истом поднебљу прихватале су се измене од послодаваца, обичаји места у коме се градило и доносили су се и размењивали нова искуства и технике. Ово обликовање није везано само за сеоску планинску архитектуру. Представићемо неколико примера варошке архитектуре која се у Србији и Бугарској подударала.

- Поменут изказ Гаврила Видановића Сазде је да се сеоске куће у Загорју (Бугарска) не разликују од височких сеоских кућа и да су дело височких мајстора.
- Арх. Рахела Ангелова Бугарска је у својим студијама о трокуполним црквама

дала примере цркава на подручју Србије и Бугарске, такође као дело истих мајстора. Нпр. Црква Успења Пресвете Богородице у Пироту (1866–1870) и Црква Светог Јована Крститеља у селу Голеш поред Софије (1896–1900).

- Пример *тијабарске* и *пазарске* цркве у Пироту, где су иконостаси, декоративне таванице и неки детаљи дело мајстора чувене Самоковске школе.⁸⁰

- Арх. Николај Тулешков је у књизи „Славинските първомайстори“ обрадио тему мајстора печалбара из села Славиње (Пиротска општина) који су градили сакралне и стамбене објекте на територији Бугарске и дефинисао сличности у њиховој архитектури.

Николај Тулешков износи да се креативност „славињских пратомајстора“ дешава углавном око подручја Пирота и Цариброда, данас у Србији, као и Монтана, Лом, Видин, Софија и Враца у Бугарској (Прилог 11). Он сматра да су славињски мајстори представници мајсторске школе која је успешно обликовала правац бугарског препорода до неоготике. Изградња старих зграда на основу локалне праксе спроводи се под директним утицајем дела славињског пратомајстора Илије Лила Лазарова. Велики је број *сакралних и стамбених објеката* које је изградила ова хомогена мајсторска група⁸¹ и они могу послужити

⁸⁰ У Самокову је средином 18. века настала једна од водећих уметничких школа ренесансе. Самоковски мајстори, гравери, сликари и резбари оставили су високоуметничке трагове на зидовима десетина цркава и манастира. Оснивачем школе сматра се Христо Димитров (1746–1819).

⁸¹ Забрђе – Смиловски манастир Св. Кирила и Јулите, Димитровград (1839), мајстор Никола – Коља из Бољевог Дола. Црква Св. Ђорђа Победоносца, Славиње – Пирот (1848), мајстор Јован Сасова из Славиња. Кућа Малог Христе Јовановића, Пирот (1847–1848) мајстор Илија Лило Лазаров, Славиња. Лопушански манастир, Монтана (1850–1856), мајстор Илија Лило Лазаров. Црква Успења Пресвете Богородице, село Камена Рикса, Монтана (1858), мајстор Илија Лило Лазаров. Црква Вазнесења Христовог, село Живовци, Монтана (1860), мајстор Георги Јованов из Росомача. Црква Вазнесења Христовог, град Типровци (реконструкција 1865–1866), мајстор Илија Лило Лазаров. Црква Св. Николаја, село Белотинци, Монтана (1866). Црква Вазнесења Христовог, село Горно Церовене, Монтана (1867), мајстор Иван Славков, Славиње (ученик-чирак код Лила Лазарова). Изатовски манастир, Изатовци, Димитровград (1868), мајстор Јован Илијев. Црква Св.

као сведочанство кретања печалбарског дела истих мајстора. Николај Тулешков је представио сличности по типологији и конструкцији поменутих архитектонских објеката, примера ради, сличност у декорацијама око прозора, врата, које су изводили каменоресци или столари, сличност у изради иконостаса итд. Сличности у поставци и оријентацији цркава, припрата – тремова, конструктивних склопова, техникама израде и декорисања веома су очигледне.

Присутна сличност фасада и основа Цркве Св. Ђорђа Победоносца, Славиње, Пирот, са фасадом и основом Цркве св. евангелиста Јована и Луке, село Бокиловци, Монтана, говори у прилог анализи о мајсторима печалбарима из Славиња у области Монтанско (Прилог 12). Осим градње сакралних објеката, народни неимари су у градским зонама градили и куће. Сличност обликовања фасаде и сама поставка основе куће малог Христе (Христићев конак) у Пироту (дело руку славињског мајстора Лила Лазарова) евидентна је са кућом у Врацу (Прилог 13). Код декорација је импресиван архитектонско-уметнички језик славињаца, њихове способности и таленти. Међу мајсторима је најистакнутији Лило Лазаров са групом ученика, које сматрају оснивачима тзв. Славињске

арх. Михајла са звоником, село Копиловци, Монтана (1869. и 1899), мајстор Иван Славков. Црква Успења Пресвете Богородице, град Пирот, Србија (1866–1870), мајстор Алекса Лека Ангелков из Славиња. Црква Вазнесења Христовог, село Митровци, Монтана (1871). Црква Св. Петке – Параскеве, село Росомач, Пирот, Србија (1871). Припрата на Цркви Св. Тројице, село Белимел, Монтана (1869–1872). Црква Св. Николе, село Трговишће, Видин (1870–1872), мајстор Камен из Славиња. Црква Св. вмч. Пантелејмона Исцелитеља, село Сенокос, Димитровград, Србија (1870–1872). Црква Св. Тројице, село Белјувица, Монтана (1872). Црква Св. Ђорђа, село Гаврил Геново, Монтана (1873), мајстор Алекса Лека Ангелков. Костурница на ћипровском Манастиру Св. Ивана Рилског, Монтана (1874). Црква св. евангелиста Јована и Луке, село Бокиловци, Монтана (1879), мајстор Иван Славков. Црква св. Петра и Павла, село Дуги До, Монтана (1882), мајстори Камен и Илија. Црква Св. Параскеве, село Дива Слатина, Монтана (1882). Црква Свих светих, село Горња Ковачица, Монтана (1885), мајстори Георги Савов и мајстор Киро. Црква Св. Николаја, град Берковица (1870–1871), мајстор Георги Џонгар. Реконструкција око 1888, непоуздано – Анто Лилов. Црква Св. Ђорђа, село Бистрилица, Монтана (1887–1890), мајстор Алекса Ангелков. Клисурски манастир св. Кирила и Методија, Монтана (1880–1891), мајстор Анто Лилов. Црква Св. Јована Крститеља, село Голеш, Софија (1896–1900).

мајсторске школе“.⁸²

Обликовање атике изнад прозора и пропорције самих отвора представљени су на црквама по селима: Белотинци (1866), Церовење (1867), Митровци (1871), Бокиловци (1879) (Прилог 14). Такође, идентичне форме и декорације прозорских отвора са наглашеним *тимпаном* сусрећемо на више цркава по бугарским селима: Трговиште (1872), Дуги До (1882), Дива Слатина (1882), Бистрилица (1887–1890) (Прилог 15).

Наглашавање портала на црквама по селима у Бугарској које су градили Славињци: Ковачица (1885), Бистрилица (1887–1890), Бокиловци (1879), Митровци (1871) присутно је и као генеза развоја форми са хиџарафијског, обликовног и декоративног аспекта (Прилог 16).

Уметничко-занатски израз неизоставно се огледа у каменорезачким радовима на сакралним објектима. Обликовање камених розета на цркви у селу Росомач са орнаментиком изнад врата цркве у Горњој Ковачици (Прилог 17), осим печата идентичности, приказује широк спектар примењених орнамената хришћанског и соларног карактера. Шембране у камену око улазних врата на Саборној цркви - Клисурски манастир, село Трговиште, богата су рељефна пластика, а у симболичном смислу представа добра и зла (Прилог 18). Изванредне занатске декорације са мотивима хришћанске, соларне и биљне орнаментике присутне су на дрворезу на западним вратима наоса Цркве Успења Пресвете Богородице у Пироту (Прилог 19).

Представљени примери су дела славињских мајстора, што указује на утицаје које су печалбари оставрили на архитектуру Србије и Бугарске. Осим села Славиње, и друга – нарочито *гладна села* – давала су овакве резултате. У Софији, као и у софијској области, налазе се бројни јавни и стамбени објекти чија се архитектура појављује у Димитровграду почетком 20. века. Ове сличности биће разматране у петом и шестом поглављу овога рада, где ће се анализирати и

⁸² Славињска мајсторска школа настала је средином 19. века у Славињу, Високу. Позната је по доброј организованости и дунђерским занатским способностима.

компарирати архитектонски елементи.

3.6. ДУНЂЕРСКИ РЕЧНИК – карактеристични термини

Алат

бичџија – ручна тестера за резање дрва

вангла – мања метална посуда са дршком за захватање грађевинског материјала

винкла – дрвена направа од летви за мерење углова

длето – метални алат за обраду дрвета

кон'ц – јутани канап за успостављање хоризонтале

мала – метални алат са дрвеном дршком за мазање зидова

метар – дрвена мерна јединица на расклапање

прџек – алат за штемовање греда

плавез – дунђерска пљосната оловка

сеџира – секира

сврдал – врста бургије за бушење рупа на гредама

тарак – врста чекића са једном пљоснатом страном

тесла – кесер – за сечење и тесање дрвета и закивање ексера

ћук – чекић за ломљење и подешавање камена за зидање

Материјали

калиште – врста блата умешаног са ситном сламом за пуњење и мазање зида

пољска цигла – врста непечене цигле од блата, за зидање

камик – камење

слама (плева) – врста ситне сламе за мешање са блатом

ћерпич – непечена цигла

ћеремида – врста црепа

ћиреч – креч

Радње

бушење – бушење сврдлом или бургијом

врзување маије – покривање ћерамида на греди малтером

долмење – зидање између косника на пола цигле

жљебење – прилагођавање греда за састав

кројење – прилагођавање грађе за градњу

кречење – завршни радови кречења зидова и плафона

кранцурисање – припрема грађе за пуњење зидова

мазање – мазање зидова и плафона блатом

плетење – плетење зидова пружењем

плњење – пуњење кованица блатом

потпирање – стављање косника за потпору

покривање – стављање црепа или ћерамиде на кров

талпосување – постављање талпи на поду земље

урезување – прилагођавање греда за градњу

чубурисовање – стављање ситне ћерамиде на свеже омазан зид

летвосање – причвршћивање летвица на крову

Просторни, конструктивни и архитектонски елементи

атула – причвршћена даска у соби испод тавана на 1,5 m висине

ајат – простор испод чардака или испред плевње, трем, колница

басамаци – степенице

балван – главна греда изнад подрума

греда подрумска – попречно постављена греда у продужетку темеља

греда таванска – упоредна греда са ћупријом

дирек – дрво до 2,5 m висине, постављено усправно на темељачи

доксак – истурен део на фасади намењен за седење

долап – удубљење у зиду које служи за остављање постељине

дувар – камени зид

ижа – средишњи део куће са огњиштем

излошће – таванска талпа постављена између греда на тавану

јанагачи – венчаница, крајне попречне греде на тавану

јапија – зграда

јастун – главна костурна греда на коју су положени мертеци

калкањ – зид који затвара бочне стране тавана

капавица – део крова са кога пада вода, кишница

капак – завршна ћерамида на маији

камена плоча – врста танког камена за покривање

каратаван – таван обложен даскама, талпама и омазан

кулак – зарези на таванским гредама, венчаницама

кушак – доње почетне летве за кровну конструкцију покривача

косник – попречно постављена и зазидана греда

комин – врста димњака широке дрвене израде изнад огњишта

кранцура – грубо отесана дужа цепаница причвршћена на дирек

мала врата – врата насупрот улазних врата, улази се у ижу

мертек – рог, коса греда на кровној конструкцији

набој – земља набијена у патосу

подвала – греда која носи горњи зид подрума

поп – држач јастука, носач кровне конструкције

плот – исплетен део зграде, зид

пенцери – прозори

собле – мала просторија за становање

стреја – надстрешница, истурени део крова

ћенарка – прва летва на крову

ћилер – мања просторија у кући

ћошка – отворени предњи део куће са луковима, трем

ћошник – дирекци на ћошковима

ћуприја – главна греда на тавану

чардак – део куће, трем

3.6.1 . Обичаји приликом градње

Обичаји су оно што прати најчешће изградњу неке куће или окућнице и у сваком крају важе други обичаји. У пиротском крају запамћени су следећи:

- Када се бирао терен за копање темеља, водило се рачуна да не започне на простору где је сађен бели лук или где се у прошлости налазио дрвник.
- Место за градњу куће се одабирало тако што се пуштала овца, па би место на ком она легне сматрано погодним за кућу.
- Водило се рачуна да се не зазида нечија сенка у темеље.
- При постављању темеља клала се мушка животиња, јагње или петао, и његова глава се узиђивала у темељ.
- Подизање крова је праћено даровањем мајстора.
- Ако је неки газда коме се гради кућа незгодан и шкрт, мајстори би приликом зидања оцака зазидали шешир, што би онемогућавало пролазак дима.

4. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ СЕОСКИХ И ГРАДСКИХ КУЋА У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ

4.1. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

4.1.1. Опште карактеристике варошке архитектуре Пирота

Варошка насеља у деловима данашње Србије која су била под турском влашћу (централна и јужна Србија, Косово и Метохија) развијала су се под

утицајем оријенталног начина живота. О варошкој архитектури Србије у 19. и 20. веку писали су наши истакнути архитекти Александар Дероко, Бранислав Којић, Ранко Финдрик, Јован Крунић итд. Стога, до краја 19. и првим деценијама 20. века представићемо варошку архитектуру Пирота *оријентално-балканског типа*. Међутим, куће настале у првој половини 20. века под утицајем архитектуре европских метропола представљају *куће у периоду трансформације*,⁸³ где је структура зграде, обрада на фасади прилагођена европским узорима, док су маса и план старински, тј. припадају оријентално-балканском типу куће.

Општа одлика кућа *источњачке* или *балканске профане архитектуре* у организацији простора јесте разликовање три решења: тзв. централни план, кућа са тремом и комбиновано решење.

„Куће су биле намењене увек за становање само једне породице.“⁸⁴ Оријентација објекта је према улици, где се уобичајено појављују еркери и дубоком дворишту пуном зеленила, где постоји увек отворен доклат. Ограда је пуна, зидана, са високом капијом. У просторном смислу акценат је на дубоким стрехама, испод којих се нижу спратни прозори (по хоризонтали). Прозори су малих димензија на широким зидним површинама, а приземља најчешће висока.

„Зграде имају најчешће приземље и један спрат, а каткад само приземље. Темељи и приземље су грађени од камена, спрат у дрвеном бондруку са испуном од чатме или непечене опеке. Избачени еркери ношени су конзолама од дрвета. На фасадама нема никакве декорације, нити каквог архитектонског, вајарског или сликарског мотива.“⁸⁵

Објекти који су сачувани у овој архитектури сведоче о постајању два изразита типа старе градске куће, *симетричном* и *асиметричном*. Порекло симетричног типа је оријентално – Персија, Сирија, Византија, док је за куће

⁸³ Крунић (1996), стр 46.

⁸⁴ Дероко (1964), стр. 48.

⁸⁵ Којић (1940), стр. 48.

асиметричног типа евидентно да су врло сличне старој сеоској кући Поморавља.

„Архитектура *источно-балканског типа* присутна је на Балкану још у време Византије. Познато је да су Византинци овакав начин градње преузели са истока – Персије и Палестине, јер им је највише одговарао због брзине градње, функционалности просторија и економичности материјала. Турци прихватају од Византинаца ову архитектуру јер им погодује за брзо формирање чаршија у новоосвојеним деловима Балкана и отпочињања живота у њима.“⁸⁶

„*Симетрични тип* показује и у основама и у фасадама пуну симетрију општег облика. За основу симетричног типа карактеристична је средња главна просторија у згради – нека врста хола – око које се симетрично распоређују стамбене и помоћне просторије. На спољашњој фасади обично стоје два симетрично положена еркера, а према дворишту један доклат у средини. Кућа симетричног типа у Србији имала је најчешће приземље и спрат. *Асиметричан тип* одликује се нарочито положајем дворишног доклата. Овај не стоји у средини, већ на једном крају подужног трема и издигнут је неколико степени изнад прилазног трема. У основи ових зграда обично нема средњег хола, већ се на истом месту налази *оџаклија*, тј. просторија која зими служи за кухињу. Осим тога, за основу овога типа карактеристично је то што простори нису једнаки по величини и што се у највећу собу улази директно са трема. Зграде асиметричног типа биле су углавном приземне, али их је било и већих, спратних.“⁸⁷

Варошка хришћанска кућа у Пироту није се битно разликовала од турске мухамеданске куће, нарочито према унутрашњем распореду просторија. У Пироту је регистрована цела скала развојне линије до коначног концепта типа, у коме се централна ижа расцветала у богати крстати хол, а кућа развија у две етаже. „Од мале, али изразите кућице попа Пантелије у Доситејевој улици, преко типа основне куће др Сенкијевића на Тргу слободе и куће Карађоле у Теслиној

⁸⁶ Лилић (1994а), стр. 440.

⁸⁷ Којић (1940), стр. 49.

улици, до Христићевог конака, завршног степена и највишег домета.⁸⁸

Просторне карактеристике

Основни прототип старе куће Пирота има *симетричну основу* и састоји се од улазне централне нише, са истуреним тремом или без њега, а на њу је надовезан централни улазни простор, хол, назван „ижа“. Битна одлика у архитектури огледа се у карактеристичној средишњој просторији, око које су размештене остале просторије, како у приземљу тако и на спрату. Уз ову просторију (која у Србији није имала назив) налазила се диванхана, увек окренута ка дворишту – врту. По угледу на муслиманске куће тог времена, поједине српске куће у Пироту су имале по *две диванхане*.⁸⁹

У најстаријим примерима ижа је служила као кухиња. Са обе стране иже распоређене су просторије. У најранијим примерима радило се о *троделној кући*, тако што се улазни простор издужи у попречни хол, онда се функција кухиње пренесе у један од бочних простора. Средњи улазни трем куће Пирота, као и свугде, пола је увучен као ниша, а пола је истурен ван масе куће. „Међутим, у пиротској интерпретацији трем је редовно подељен, на комуникацијски део пролаза, излаза и улаза у кућу, и уздигнут и оградом одељен део, за седење и уживање – ћошку, диванхану или *доксам*.“⁹⁰

Овај основни облик и схема развоја типа куће симетричних основа са средишњим холем (Прилог 20) пре свега се модификује повећавањем димензија, а затим деформацијом плана основе у складу с локалним особеностима и потребама (штедљиви пиротски менталитет је бочне просторе са обе стране иже делио у по две собе). Најпре издужена основа мења облик према квадрату, тако да се централни хол издужује у попречном правцу и истовремено губи функцију кухиње. Коначно се развој цртежа основе зауставља у типу куће са „крстатим“

⁸⁸ Крунић (1996), стр. 42.

⁸⁹ Харемлук – женска соба, селамлук – мушка соба. У харемлуку су боравиле жене и најчешће је окренут ка улици како би могле да посматрају ко долази у кућу и пролази улицом.

⁹⁰ Крунић (1996), стр 28.

холлом, тј. попречни хол добија бочне краке, а сам простор хола облик уписаног крста. У сваком углу квадратне основе налази се по једна соба.

Како се кућа повећава и ижа претвара у подужни хол, тако се и ниво основе куће уздиже изнад нивоа терена, да би се испод добио ниво за подрум. Прилаз у подрум увек је споља. То уздизање нивоа приземља у полуспрат и полуукопани подрум испод била би још једна особеност пиротске куће. У коначном развоју кућа постаје двоетажна.

Конструктивне карактеристике

У конструктивном смислу, основна одлика пиротске варошке куће је то што се јавља као лака бондручна конструкција, искована летвама, напуњена блатом и омазана са обе стране. За зидове мањих просторија користио се плетер од прућа, премазан блатом. Подрум и приземље су увек од тврдог материјала (камен). Спратни део је најчешће препуштен преко основе приземља целом дужином или „ћошкама“ – еркерима. Кровови нису стрми, једноставних су конструкција, покривени ћерамидом, а са њих су штрчали високи, елегантни, бело окречени димњаци са декоративно обрађеним главама.

Градиле су се, дакле, чатмаре или плетаре, а било је кућа од ћерпича, зависно од угледа или економског стања становника. Ограђене високим зидовима, са прозорима окренутим дворишту на „кат“ или „бој“, са чардаком на предњем улазном делу, што је одговарало турско-оријенталном начину домаћег живота, „скривеног од погледа пролазника кривудаких и тесних варошких сокака“. По собама су били у зидовима уграђени „долаци“ за постељу, а уз зидове соба били су поређани „миндерлуци“. Покућство у кућама било је оријенталног порекла. У Пироту је било и типичних кућа са доксом, чија је карактеристична стреја без олука (најчешће обложена шиндром) кући давала живописан изглед, док фасаде нису биле украшене архитектонском пластиком, мада се одликују складом односа маса и отвора.

Као истакнуте забележене примере кућа *централног плана са симетричним распоредом* навешћемо: конак Малог Ристе (Прилог 28), кућу у Шабачкој бр. 10

(Прилог 29), зграду попа Пантелије у Доситејевој улици (Прилог 30) и, као једну од најсавршенијих, кућу на Тргу Слободе бр. 2 (Прилог 32). Пример *асиметричног распореда* представљају кућа Стојана Божиловића – Белог (Прилог 34) и кућа Боже Кафеџије (Прилог 35). Пример куће *комбинованог решења* срећемо у Словеначкој улици (Прилог 31).

Оријентална балканска архитектура је брзо нестала из чаршије на југоистоку Србије, због ограничене трајности материјала којим је грађена, као и због честих пожара, до којих је долазило услед лаке запаљивости дрвета. У Пироту је сачувано неколико оваквих кућа: кућа Стојана Божиловића – Белог, Конак „Бела мачка“, Христићев конак.

У Пироту се тек у двадесетим годинама 20. века појављују породични објекти по угледу на европску архитектуру. Прелаз пиротске куће са елементима Оријента – видно трансформисане – описао је Јован Крунић као корак ка европеизацији. На примеру у фази трансформације (Слика 50) сагледава се објекат чији су маса и план старински, тј. тип симетричног плана са истуреним улазним холем. Главна фасада је лоцирана према дворишту, док је цео објекат одмакнут од уличне линије. Али измењена је структура зграде и видан је преображај према европским узорима.

Поменућемо неке стамбене објекте из 20. века који носе карактеристике источнобалканске архитектуре а обучени су у европско одело: кућа Хећим Тане (Слика 67), кућа Волића у ул. Николе Тесле (Слика 68), затим кућа у ул. Саве Ковачевића бр. 56 (Слика 69).

4.1.2. Опште карактеристике – варошка архитектура Димитровграда (Царибрда)

Већ смо поменули како је М. Пауновић описао Димитровград у периоду пре почетка Другог светског рата. Оно што карактерише кућу са овог простора има подељене утицаје, тако да се битно разликују приземне куће са одликама оријентализма и стамбена архитектура под утицајем варошке архитектуре Софије, тада престонице Краљевине Бугарске, удаљене свега неколико десетина километара од Димитровграда. Како је управо у периоду стварања градитељског

фонда наслеђа (крај 19. и почетак 20. века) димитровградска територија припадала Бугарској, и архитектура се развијала другим токовима у односу на архитектуру Пирота, који је свега 30 километара удаљен од Димитровграда.

Источњачко-старобалкански тип варошке куће, присутан у Димитровграду као последица утицаја турске владавине, описан је у претходном поглављу о старој кући Пирота. У Димитровграду је мали број представника овог типа сачуван, а осим графика локалних уметника нема података (записа) о објектима.

Архитектонски израз другачијег склопа дају куће које су се развиле почетком 20. века. Објекти носе обележја традиционалне архитектуре, са присуством најранијих облика декорација на архитектонским и другим елементима.

Поменуто је да су породичне куће које данас зову „грцката зданиа“ репрезентативне двоспратне зграде са пуно комфора и помешаног (фолклорног) израза са урбаним шармом на фасадама. Оне су спратне јер подлежу поменутом регулационом плану из 1893. године, а врло су разуђених основа. Егзистирају над улицом као куће у низу, тако што је главна фасада целом дужином присутна на линији улице.

Оваквих кућа има око десетак (у функцији становања), мада су неке, као рецимо тзв. Пепина кућа, порушене. У тренутку градње власници су били богати трговци. Најатрактивније је „Џациното здание“, власника Стојана Џацова, комисионера и цариника с почетка 20. века.

Сходно позицији објекта, разликујемо два типа куће: први уколико је објекат у простору, а други када је зграда у низу. Код првог типа кућа ограда се везује са објектом и улаз није директно у објекат, већ се кроз декоративну капију улази у двориште и одмах сусреће улазна партија објекта. Овакве куће имају све четири фасаде. Други тип представљају куће које такође излазе главном фасадом на улицу, али је улаз на самом објекту решен декоративним вратима. Ове куће су са две фасаде – уличном и прочеоном, а бочно су калкани, што сведочи о

урбанистичком склопу садржаја улице и тенденцији формирања кућа у низу. У овом случају срећемо куће са два калкана, или са једним – уколико улицу пресеца управна улица.

Општа карактеристика у оба случаја је да су разуђени кровови са бацама, покривени црепом. У приземљу су простори намењени за магазе над улицом, а позади су оставе и шупе. Декорација је уочљива, суздржано раскошна, одајући социјалну структуру становника ових кућа, који су, очигледно се размећући богатством, својим објектима представили период успона државног система и уједно и архитектуре. Једно од обележја времена градње јесте то што на бацама постоји исти кружни отвор без луфтера или слично, са обележјем (натписом) тога коме кућа припада и са скоро идентичном атиком на око десетак кућа. Све куће имају наглашен фриз (изнад кровног венца), а код већине је он декорисан традиционалним косницима. Присуство ћенарки, чуваркућа сведочи о токовима сеоске архитектуре ка граду. Упечатљив архитектонски детаљ (отвор кружног облика са пратећом атиком) у тимпанонима или калканима присутан је на фасадама објеката у центру Димитровграда (Прилог 21).

Необично је да се све спратне куће налазе у стамбеном делу града, док су у трговачком приземни објекти истакнутих трговаца са поткровљима, међусобно скоро идентичног архитектонског израза.

4.1.3. Опште карактеристике сеоске архитектуре

У овом поглављу описаћемо опште одлике сеоске стамбене архитектуре. Историјски развој фолклорне архитектуре представићемо генезом развоја сеоске куће, типологијом и описом њене градње.

На настанак и развој сеоске куће битно су утицали политичко-економски и друштвени фактори. До средине 18. века подаци о становању су оскудни и само на бази историјских, етнографских и других података који дају довољно сигурне предлоге за реконструкцију стамбених зграда, као и на бази реконструктивне архитектонске маште могу се сагледавати стамбени објекти у прошлости. Од тог периода па до данас, на територији Србије рађене су бројне анализе развоја сеоске

куће.

Првобитни примитивни облици, такорећи склоништа, грађени су од доступних материјала. „У шумовитим крајевима богатим дрветом настајале су кривуље и лубаре, а у низијским колибе-плетаре.“⁹¹

До ослобођења од Турака плетара или брвнара је била кућа српског сељака, покривена шиндром или кровином, а развитак сеоске архитектуре дешава се после ослобођења. Мајстори Осаћани стварају брвнару „осаћанку“, а касније Пироћанци приземљушу – бондручару, тзв. пироћанку са тремом и доксатом (Прилог 22). Као кровни покривач устаљује се шиндра и ћеремида. Средином 19. века архитектура Поморавља се развила у правцу бондрука, док је у Шумадији егзистирала брвнара. „По једном тумачењу *бондрук* долази од грчког *вандруки*, што би значило нешто као лакша грађа, тј. конструкција од лакше грађе.“⁹²

Развој сеоске архитектуре у пиротско-царибродском крају имао је сличан ток као и у другим крајевима Србије. Почетком 19. века у шумовитим и планинским пределима овога краја била је распрострањена „дашчара“ или „талпара“. Представља старији тип куће, грађен по систему повезивања и хоризонталног слагања брвана, споља и унутра лепљених блатом. Како су шуме немилосрдно крчене, брвнара уступа место бондручарама. Народни неимари – градитељи брвнара и бондручара кретали су се по целој територији централне и шире Србије (Прилог 23).

Бондручара се развија најпре од једноделне, дводелне, а затим надграђиване основе, тако да крајем 19. века добија четврто одељење (Прилог 24). Велики број домаћинстава ипак се задржава на просторној композицији дводелне куће из економских разлога. Оне су углавном приземне, квадратне основе, са зидним платнима од „чатме“ и ниским крововима од сламе или кровине (Прилог

⁹¹ Родић (2010), стр. 123.

⁹² Дероко (1964), стр. 29.

25). Бондручара се развијала у хоризонталном смислу, док у вертикалном није било те тенденције. Уколико би се кућа постављала на стрмом терену, онда би се испод налазио подрум. Мада, и када је на равном терену, може имати подрум испод целе зграде, те се у кућу улази степеницама.

Куће пиротског краја су ограђене дуварима, тј. зидовима од камена зиданим усудо (најчешће тзв. ћордувари) или каменим великим плочама (Славиње). Улаз у двориште је оријентисан према улици, са капијом или без ње, а мала врата су према страни окренутој ка пољу. У дворишту се налазе кућа-ижа, невестина соба, амбар, кош, кошара, ређе плевња, кокошарник, свињарник итд. Све зграде осим иже се називају једним именом стасине. Уколико је породична задруга већа, у дворишту се граде објекти за становање. Они се називају вајати.

Унутрашњост првобитне куће чине ижа, мала соба и ћилер.

„Реч *ижа* истовремено означава и кућу као целину и њен средишњи део са огњиштем, али и дом са укућнима, имовином и угледом. У ужем смислу ижа је средишњи део куће са огњиштем у коме бројна породична задруга проводи време, позорница на којој се рађа, живи, ради, умире. Њен простор је мање-више подељен, па се тачно зна где се шта ради, где шта стоји, где ко седи. Подсећа на кошницу која је вечна, а у њој живе смртне пчеле.“⁹³

Дакле, у најужем смислу речи ижа је средишња просторија са огњиштем. Понегде једина, или најстарија просторија, кроз коју се улази у кућу и излази из ње. У ширем смислу представља домаћинство са целокупном имовином. Основа је квадратна, најчешће 6 x 6 m, са огњиштем у средишту. Срећемо и правоугаоне, са огњиштем уза зид према углу. Огњиште је квадратног облика, ређе округло. Изнад огњишта је широк комин. Један или два зида могу да имају проширену основу у виду клупе, атолу, која се користи за седење и за одлагање једног дела покућства, а на зидовима буду рафови или сталаже. Да би се успорило хлађење, граде се уска и ниска врата кроз која се пролази уз прескакање високог прага. „Мало даље од врата налазе се наћви-наћве, поред којих је пепелиште са

⁹³ Златковић (2000), стр. 115.

црепњама-црепуљама. Изнад наћви је мала рупа – прозорчић кроз који улази светлост у ижу, а испод њих одељак за кухињске ставари.⁹⁴ Ижа има мала и голема врата, постављена тако да се избегне промаја. Таванице обично нема, а кров је четвороводни. Спава се на поду од набијене земље тј. на рогожи. Изнутра се ижа затвара дрвеном полугом – кључарком, а са спољашне стране резом.

Једноделна ижа из 1900. године у селу Браћевци дата је у одељку рада у којем су дати карактеристични примери сеоске архитектуре (Слика 86).

Из иже се улази у собу, која је увек окренута према југу. Соба се с временом повећавала. Собни таван често је лепо декорисан у дрвету, док је под од земље. „На соби су увек два прозора, који су или од хартије пенцерлије и зову се пенцери, или стаклени те се зову џамови.“⁹⁵ Прозори су увек ка југу или истоку окренути. На њима су коленике, а споља су дрвени капаци.

Треће одељење, тзв. мала соба или килер, ћилер, служило је за чување хаљина, а касније и за спавање гостију. У овој просторији се чувају и намирнице, а у њу се улази из иже, ређе из големе собе или трема.

Битни елементи бондручаре су огњиште са кумином и квачком, трем и доклат.

На кућама је карактеристичан димњак или комин. Уопште, он је веома широк, посебно у доњем делу, и изгледа као зарубљена четворострана пирамида. Оплетен је лесковим прућем, а облепљен је блатом обострано. У селима где је мање ветра висине је до једног метра изнад крова, а у селима која су изложена ветру димњаци су врло ниски, тако да једва вине изнад површине крова. Покривени су косо постављеним покривачем, који се различито назива: „покрив“,

⁹⁴ Златковић (2000), стр. 117.

⁹⁵ Родић (2010), стр. 121.

„покривка“, „капак“, „квачка“ (Слика 51). Покривач тј. капак је често ћерамида. У селима богатим каменим плочама квачка је покривена каменим плочама (села као што су Покрвеник, Гостуша, Бела, Брлог итд.).

У просторном смислу кућа у овим крајевима увек је рађена са тремом. Трем, ајат или ћошка је главна одлика куће „бондручаре“. Првобитни трем је постављан целом дужином објекта, а касније, усавршивши функцију, добија место у углу или се извлачи испред главне фасаде.

„Тај трем је практичан и нужан простор за рад и живот сељаков; он врши везу између куће и дворишта; на њему се ради много који посао лети, а ноћу се лети може на њему и спавати; ту се склањају извесне алатке и оруђа; ту се суше венци лука и паприке, дувана итд. Он је, најзад, и као нека врста отвореног предсобља.“⁹⁶ Такав пример са конструкцијом кревета на трему срећемо на старој кући у Шугрину (Слика 52).

Осим функционалног, трем има и естетски моменат, који је такође еволуирао са објектом. У диспозицији куће трем је под истим кровом као и кућа, а ослања се на дрвене ступце са отворених страна. Између стубаца у доњем делу је парапет или банак ограде, а у су горњем у најчешћем случају декоративне аркаде. Код првобитних тремова ступци (храстови) били су без декорација и ишли су скроз до горе носећи греде венчанице, док тремове са луковима такође носе ступци. Лукови су неконструктивни и њих формирају две пајанте које су споља летвицама и блатом спојене у лук. Условљено локацијом (искористи се и благи пад терена и улаз у подрум се постави са ниже стране, изнад тога улаза извуче се део трема у тзв. доксат), трем остаје при земљи и задржава функцију заштите приступа у кућу, док доксат (ћошка, дивана), просторија за свакодневни живот, поготово у летњим данима служи за одмор, а ноћу за спавање. У другој половини 19. века „доксат“ почиње да се постепено издваја и претвара у ново одељење. „Доксат не мора бити увек пред кућом. Често се он начини иза куће, те се из иже

⁹⁶ Дероко (1964), стр. 30.

улази на доклат.“⁹⁷

У овим крајевима је нередок случај кућа на два дима. Овај феномен је последица умножавања породице, тако да две породице (два брата) живе у кући са два огњишта. Формира се подужном поделом иже и собе, а огњиште је са обе стране, уза зид којим се дели простор. Тако се на крову виде два димњака. Овај случај се дешава и ради уштеде земљишта.⁹⁸ Пример куће на два дима срећемо у селу Дојкинци (кућа Душке Манчић, Слика 53).

Почетком 20. сеоска кућа бондручне конструкције добија нове испуне зидних платана. Уместо бондручара чатмара праве се куће зване кованице. Кованице се граде тако што се са обе стране дирека, између којих су постављени косници, прикивају необрађене облице кованице. Дрвени скелет се пуни блатом помешаним са плевом или ћерпичем. Ако је испуњен ћерпичем, тј. непеченом циглом, такве се куће називају „ћерпичаре“ или „долмаре“ (тур. долма – набој, насип).

Закључак је да су чатмаре, кованице и долмаре типови кућа који су окарактерисали 19. и почетак 20. века, не само пиротског краја већ и суседних, па и удаљенијих области. У истом контексту вреди истаћи грађевинске материјале који нису више у употреби: чатма, блато, слама, ћерамида итд. С временом су се куће трансформисале, дограђивале и све више личиле на варошке, и то највише захваљујући локалним кретањима становништва.

У селима, посебно у области Забрђа, срећемо се са врло присутним типом куће – на „ге“ или „на глагол“, које се јављају тридесетих и четрдесетих година 20. века. Куће на „ге“ разликују се од установљеног начина градње и сам њихов изглед не подсећа на сеоску кућу. Оне представљају појам друштвеног престижа и носе симболику достигнућа градске куће.

⁹⁷ Родић (2010), стр. 121.

⁹⁸ Сматра се да потреба за формирањем „куће на два дима“ датира из турског времена, а да је оваква кућа настала у циљу уштеде, јер се харач плаћао по стамбеној јединици.

С обзиром на то да је један од најстаријих описа градње кућа шопског поднебља сачинио Маринко Станојевић, представићемо његов начин из 1912. године као најаутентичнији, са пратећим сликама (Прилог 26).

„Куће граде сами сељаци, а граде их отприлике овако: због брдовитога земљишта прво се ископа и озидва подрум, а потом се постављају греде темељаче или бундруци. На темељаче се учвршћују штапци, а преко њих тован (таван), начињен од греда товањача и ћириша (сл. 5).

Кад се све то сврши, утврђује се озго кров. Кров је средње виспне, а код старијих сламњара доста висок. Гради се, отприлике, овако: на греде ћирише поставе се ћемарке, а на товањаче, на средини тавана, два попа који се вежу устуном те држе цео кров. Горњи крајеви попова вежу се у исто доба мјијама или маијама, те начине рогове (два). Устун и маије вежу се потом мертецима као што се види на слици, а преко њих се закују баскије (бъћије), па затим долази покривање ћерамидом или кровином. Мертеци и маије су нешто дужи, те образују стреју (стреху) (Слика 6).

Куће су покривене највише ћерамидом. Доста велики број кућа покривен је као плевње, сламом (обично ражаном, сеном или кровином). Преко сламе постављају се притиске или лемеске, да не би ветар разносио сламу. Сламњача кућа највише има у сиромашним селима. У тих сламњара кров, због много нагомилане сламе, изгледа нешто виши но у ћерамидара.

Куће су олепљене чатмом или чакмом (отуда чатмаре или чакмаре), нарочито новије, а старије су оплетене прutom – прутаре или плетаре. Све су куће олепљене лепком, начињеним од блата и сламе (плевне). У селима нижим већина је кућа окречена, док су у даљим планинским неокречене.“⁹⁹

Пратећи садржаји у дворишту су привредни објекти – стасине и стамбени вајати.

⁹⁹ Станојевић (1912), 1912.

Организација, величина и амбијент сеоског дворишта условљени су најпре тереном, а затим економским потенцијалом и делатношћу домаћинства. Набројали смо економске садржаје – стасине у кругу дворишта, а део стасина је распоређен на преосталом поседу (последица релативно малог дворишта у збијеним насељима). У дворишту осим привредних има и стамбених садржаја – вајати, као што је невестина соба.

Невестина соба је локални термин за стамбени простор у близини куће матице који се гради с потребом да се млади брачни пар издвоји и заснује своју заједницу. Најчешће, ради уштеде средстава, овај простор се догради на постојећем амбару, са заједничким тремом и двостраним степеништем. Примери невестине собе у селима Пртопопинци, Одоровци итд. дати су делу карактеристичних примера сеоске архитектуре.

Амбар је зграда правоугаоне основе изграђена од дасака и с обзиром на то да јој је основна функција складиштење жита, ради заштите од влаге издиже се на камени подзид или се гради изнад подрума. Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. У простору се жито (око шест различитих врста) чува у пресецима. Амбар никад није олепљен. Пример пресека у кући срећемо у селу Брлог (кућа Десимира Костића, Слика 54).

Кош је такође правоугаоног облика, може да егзистира као самостални објекат, а има примера где се налази заједно с амбаром под кровом. Кош служи искључиво за смештање кукуруза, или у његовој несташници за смештање сточне хране. Направљен је од исплетеног лесковог прућа или фино обрађених летава. Покривен је ћерамидом.

Кошара је, међутим, квадратног облика основе, издигнута испод греда темељача. Служи за смештај крупне стоке, те је стога прихватљиво да је олепљена изнутра и споља блатом. Покривач је кровина, слама или сено. Преко њих су притиске или лемези. У организацији дворишта она је од свих стасина најудаљенија од стамбених објеката, али се води рачуна да буде близу плевње.

Кочина, свињарник или обор искључиво служи за смештај свиња, и као и

кошара, гради се подаље од куће. Гради се као земуница са обором испред. Покривка је као и код кошаре.

Казаница се на овим теренима ређе среће (мада их је било). Она има изглед кошаре покривене кровином. Подешена је на терену да има природни одвод, служи за смештај казана у коме се пече ракија. Бива и придодата неком другом објекту.

Плевња има квадратну основу, ређе правоугаону. Служи за смештање сламе и плевне. Простране су, оплетене лесковим прућем – прутаре (плетаре). Могу бити и од дасака – дашчаре, басакија – баскијаре (талпаре) или од чатми – чатмаре. Врло су ретко олепљене. Кров је од ражане сламе, притиснут да је не разноси ветар. Велики број плевњи је покривен и ћерамидом. У плевњи су двоја врата, мала и велика. Велика су окренута према пољу (гувну) и кроз њих се уноси слама, а мала служе за узимање сламе за храњење стоке.

4.2. ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА ВАРОШКЕ АРХИТЕКТУРЕ

4.2.1. Карактеристични примери архитектуре Пирота

Користећи расположиву документацију ЗЗСК Ниш, на мапи града Пирота представљени су споменици културе Пирота, међу којима је изванредан број порушених (Прилог 27).

Изванредан број објеката је у циљу израде овог рада фотографисан и обилазком њихове унутрашњости извршено је техничко снимање како би се ова културна и градитељска баштина заштитила од заборавља.

Један од најбоље сачуваних и најстаријих објеката са поменуте мапе културних споменика је **Христићев конак**. Представља најизразитију и највреднију кућу у Пироту. За дивљење је како је њен мајстор – хришћанин у Пироту, на периферији удаљене турске провинције, композицијом њених лица и модулацијом њене масе антиципирао све оно што ми данас зовемо модерна фантазија. По своме оригиналном склопу, разгибаност њених маса, разуђеност

тимпанона њеног крова – тзв. архитектонска фантазија – један је од најлепших објеката у Србији који нам је у наслеђе оставила блиска прошлост. Спада у један од ретких објеката који је архитектуром далеко пребацио своје место и време (слике 55–60, Прилог 28).

Кућу је 1848. године саградио богати трговац Риста Јовановић, вероватно по узору на стамбену архитектуру Ниша, Софије, Цариграда, где је често путовао. За мајстора градитеља спомиње се Илија Лило Лазаров из села Славиња.

По схеми цртежа основе, потпада у препознатљив тип симетричне зграде, приближно квадратног облика, са крстастим холлом. Зграда има подрум, приземље и спрат. Подрум се састоји само од једне просторије и служио је искључиво за смештај вина и ракије. У приземљу се становало, а спрат је служио за репрезентацију, пријеме и светковине.

Приземље има једно пространо централно одељење, чија је намена многострука. Ту је било огњиште, а јело се и кувало у „тенцерама“ (посуде од кованог бакра). Пећи за кување није било, већ се на огњишту налазио треножни гвоздени подметач – „сацак“ – на који су постављане тенцере. Посуде („тенцере“, „санови“, „така-тука“, „синије“, „тепсије“) стајале су по дрвеним „рафовима“ не само око огњишта већ и свуда по кући, чак и у свечаној соби за пријем. Посуђе је својим декоративним обликом и металним сјајем (бакар и туч) служило као изврсна декорација и својим великим бројем показивало богатство и моћ сопственика куће. За слагање крупнијег посуђа (велике тенцере, бакрачи, чиније) служило је дрвено узвишење – „отурак“.

Интересантно је напоменути да су првобитни власници зграде избегавали да кувају јело у овој просторији, иако је она у првом реду била намењена кувању и спремању јела. Изгледа да су желели да овој просторији дају репрезентативни карактер, па су одмах по довршетку градње куће дозидали једно велико одељење у приземљу, које су звали „ижа“. Очигледно је да се старе навике нису могле прилагодити новом распореду куће и да се домаћин није сложио с идејом градитеља да гости пролазе кроз просторију у којој се кува. Тако је ова велика просторија, која је пројектом намењена била и за кување, у почетку служила само

као улазна просторија и донекле као дневна соба.

Собе у приземљу служиле су за спавање. Кревета није било, спавало се на поду. Ормари у зиду – „долапи“ – служили су за смештај постељних ствари и рубља.

Поред долапа, у десној соби био је и „обдесл’к“ – купатило. „Ниска соба“ служила је за оставу ствари и рубља. Кроз тајна врата у долапима могло се ући у „скришницу“ испод степеништа. У ћилеру се месио хлеб, а ту су се налазили и сандуци са брашном и мекињама. Према улици је једна просторија која је служила за пролаз и за смештај дрва.

Једнокрако степениште води директно на спрат, у пространи хол, који има три дела: централни део, огњиште и део с миндерлуцима – диванхана (слике 56 и 57). Огњиште није служило за кување јела, већ као камин у холу, за кување кафе и шербета и за распаљивање ћумура за мангале, помоћу којих су се просторије грејале. Део с миндерлуцима служио је за пријем обичних и чешћих гостију, док су бољи и знаменитији гости примани у „големој“ соби, која је свуда околним имала миндерлуке. Доксат („ћошка“) такође је имао миндерлуке. Сви су миндерлуци били покривени пиротским ћилимима. Столица, сем ниских треножаца, није било. Ручавало се око „софре“ (ниски округли сточић), седело се на ћилиму или на јастуку који се скидао с миндерлука само у време ручка.

„Кандил-соба“ добила је име према својој намени. У њој је висило кандило, које је горело поред иконе славе. „Сарк-соба“ такође је била гардероба (сарк је дугачка обла мотка, окачена крајевима за алке које преко ланца висе са таванице). Из „големе“ собе (Слика 58) кроз узани пролаз улази се у ризницу, где су се чували новац и сандуци са драгоценим оделима. Највеће драгоцености скривале су се у скривници иза ризнице. Пролазило се опет кроз долап, на чијој су се задњој страни налазила тајна врата.

Конструкција је традиционална, дрвени бондрук – плетара. Међуспратне конструкције су дрвене. Зидови су од дрвеног скелета који је испуњаван ћерпичем и плетером. Зидови су затим малтерисани и окречени у бело, док ивични и угаони

дрвени стубови остају видљиви (Слика 59).

На тавану испод крова налази једно узвишење као платформа за теферичење. Одатле се леп видик пружа на брда која окружују Пирот, кроз „лукарну“, која се затвара дрвеним капцима. Такав елемент у таванском простору је изузетак.

Главни декоративни елементи на фасадама су бројни прозори са дрвеним решеткама, улазни трем са дрвеном гредом и врло разуђена и истурена кровна стреха, обложена дрвеним даскама. Целокупна градитељска концепција, белих зидова, црвени ћеремидни кров, високе оцаклије, природно зелено окружење, калдрмисано двориште и високи зидови оgrade чине овај амбијент крајње аутентичним и особеним, осликавајући начин живота и културу становања тог времена (Слика 60).

Према диспозицији, унутрашњој опреми и спољној обради, кућа у **Шабачкој бр. 10** у Пироту (Слика 61, Прилог 29) представља пример богате турске куће, приземне, изразито симетричне, са скраћеним попречним холем, који више нема функцију кухиње. У обради фасаде присутан је европски утицај, тј. опшив прозора споља у дрвету је инспирисан класицистичким декором прозора у Европи.

Кућа има шест просторија. Улазни попречни хол скраћен је, а на његов рачун добијена је једна соба. Да би њене димензије биле у пристојној размери, она је истурена у средњи испад предње фасаде. Испад је вешто наглашен, а за покривач је добио своју засебну пирамиду крова, те је и стрешни венац истакнут, најпре профилом фриза, па затим брижљиво опшивен даскама. Кућа је покривена ћерамидом. Овде се показује тенденција повезивања прозора у низове. На тај начин се просторије интензивно осветљавају и пружа се могућност широког видика, јер кући припада врло велико земљиште. Прозори су на пример 80/162, врата 85/205, а висина соба 2,88 m. На кући недостаје један важан елемент, улазни трем.

Зграда **попа Пантелеја у Доситејевој улици бр. 29**, симетричне схеме

основе, која се није још сасвим развила, стара је више од сто педесет година (Прилог 30). Зграда је хришћанска по пореклу, а то се види и из њеног смештаја – оријентације. Старинска опрема и обрада детаља сва је у тесачко-ковачком карактеру. Трем је декоративан, стубови, плафон. Делимично је са предње стране и надстрешница опшивена шашовцима. Унутра, у улазном простору „ижи“ постављен је огроман камин са железним вратима, а у углу леп уграђен орман.

Улазни трем има двојну функцију, пролазни део и део за седење („ћошку“). Ћошка је за један степен уздигнута, патосана даскама и ограђена. Тај улазни трем упада у масу куће као ниша, а делимично испада из ње, као истурени део куће, на стубовима. Унутрашња висина просторија куће 2,13 m. Објекат је у маси и облику изразитог карактера, функционалне основе, са истакнутим и обрађеним елементима.

Кућа у **Словеначкој улици** (Слика 62, Прилог 31) скоро је срушена, али је документација о њој потпуна. Карактеристична је по томе што је, осим што је правилно оријентисана и зналачки постављена у односу на улицу и двориште, ова кућа и максимално удобна, опремљена и купатилом и нужником. Основа је пројектована са испадима, али је опет и овде све стављено под јединствен кровни покривач, обложен ћерамидом.

„Према њеном смештају, оријентацији ка југоистоку, безобзирности која је показана према улици, постављањем нужника према њој и коначно по елементима унутарње опреме, ово би можда била турска кућа, по постанку. Са друге стране, непостојање истуреног трема – диванхане, опремљеност улазног простора камином, што му даје карактер праве *иже*, ишли би у прилог тврдњи да ју је градио хришћанин. То је леп примерак пиротске петоделне куће симетричне схеме основе са централним холем, *ижом*.“¹⁰⁰

Зграда на **Тргу Слободе бр. 2** (Прилог 32) представник је савршенијег

¹⁰⁰ Крунић (1996), стр 52.

степен развоја симетричне зграде са попречним холем, према схеми цртежа основе, маси. Овде се цео стан развио у два нивоа. Грађена почетком 20. века, она је спонтано изгубила карактер импровизираности старих зграда турског доба, тако да се правилном изведбом своје спољашњости приближила оном што би се могло назвати европски карактер. Сама схема плана основе типично је традиционална. Оријентација јој је југ-југоисток. Приземље јој је цело озидано у дебео, масивни зиду, док су спратни зидови танки, свакако дрвена конструкција. У приземљу се из хола улази у собе лево и десно, а у позадини су велика кухиња и остава. На спрату је централни хол са диванханом-доксатом и четири собе.

Кућа из 1849. године породице Панајотовић – познатија као **Конак „Беле мачке“** (слике 63–65, Прилог 33) друга је по вредности зграда у Пироту. По свом плану она не припада типу симетричне схеме. Нешто сувљи концепт облика њене спољашности као да изражава жељу њеног власника да се ни по чему не истиче. Овде велику занимљивост представља покушај ликовног оплемењивања ентеријера куће. Потреба за ликовним изразом на зидовима, иако дато у крутим, архаичним формама и невештом ликовном изразу, сведочи о богатству уметничке потребе у пиротском стваралаштву.

Поред главног стамбеног објекта, у комплексу се налазе и помоћна кућа за становање, радионица, дућан и капија, што представља садржај који речито илуструје не само становање него и организацију простора за живот и рад у оквиру једне сложене целине.

Кућа **Стојана Божиловића – Белог**, на данашњем Карађорђевој тргу, има изглед богате трговачке куће Пирота из половине 19. века. Подигнута над великим подрумом, са два доксата, резбареним таваницама, карактеристичном основом и привлачном силуетом, ова кућа представља вредност за себе. Ту су и економски садржаји – од штале, кокошињца, амбара и летње кујне (Слика 66, Прилог 34).

Од великог броја објеката издвајамо оне који су према декоративном обликовању просторних, архитектонских и конструктивних елемената најкарактеристичнији. Кућа Боже Кафеџије (Прилог 35), кућа поп Тасина –

Бориса Кидрича бр. 19 (Прилог 36), кућа Банковића – Косовска бр. 8 (Прилог 37), Бегова кула и воденица (Прилог 38).

Кућама у фази трансформације представљена је еволуција облика пиротске куће, у смислу експозиције њених спољашњости. Кућа Хећим Тане носи према диспозици и традиционалној оријентацији према унутрашњости – дворишту карактеристике Оријента са раним смерницама ка градској европској архитектури (Слика 67), док за објекте породице Волић у ул. Николе Тесле (Слика 68) и кућу у ул. Саве Ковачевића бр. 56 (Слика 69) важи да су ове варошке приземне куће симетричних класичних планова, али са веома изражајном урбаном архитектуром на фасадама.

4.2.2. Карактеристични примери архитектуре Димитровграда

Варошка архитектура Димитровграда није богата као наведена пиротска староварошка, али према забележеним карактеристикама, а по угледу на мапу културних споменика Пирота, формиран је преглед карактеристичних стамбених објеката с краја 19. и почетка 20. века на мапи (орто-фото снимку) града (Прилог 39).

Осим породичних кућа које су представници варошке архитектуре Цариброда, запажен је и мањи број оронулих кућа оријенталне концепције, мада их је веома мало у употреби. Један пример је кућа у ул. Тирила и Методија, власника Гроздана Ђурова (Слика 70), приземна, покривена ћеремидом, са истуреном улазном партијом и бочно смештеним улазом. Улазна партија се спаја са холлом, из кога се лево и десно улази у две симетричне спаваће собе. У ширини улаза, на челу је просторија која је истовремено служила као кухиња и трпезарија. Веома слична њој је стара кућа Емилије Гогов у улици Христа Ботева (Слика 71). Ако анализирамо схему развоја куће симетричног плана (Прилог 20), ове куће су представнице почетних решења у развојној схеми типологије, а како се у највећем броју срећу и у Пироту, то нам говори о социјалном стању већег броја становништва Цариброда.

Када сагледавамо остале објекте у Цариброту с краја 19. века,

установљавамо присуство невештих стилских обрада које су мајсторске групе преносиле из развијенијих градова. Међу најстаријим таквим објектима је кућа Бориса Брезниког (Слика 72), која датира из 1880. године, смештена на сада уклоњеном плацу између улица Васиља Левског и Христа Ботева (на разгледници из 1892. године постоји). У непосредној близини ове куће, у црквеном дворишту Цркве Св. Богородице је поповска кућа (Слика 73). На објекту са пуно елемената фолклорне и сакралне архитектуре (присутним крстовимима у атици натпрозорника) наслеђује се потреба за њеним урбаним изразом.

У крају препознатљивом под именом Строшна чешма егзистирају објекти настали у првим годинама 20. века.

Најрепрезентативнији објекат представник варошке архитектуре са елементима традиционализма (који је служио и као зграда музеја) јесте „Дациното здание“ у улици Нишава, власништво Стојана Дачова. Саграђен је око 1903. године за богате царинарнике, који нису штедели новца да направе кућу богате композиционалности. Двоспратна је, са спратном висином приземља 350 см и спрата 280 см. Улази у заграду су дијагонално смештени, а над улицом је балкон са фенестрацијом која подсећа на трифору. Пластика на фасади плени и доминира, а посебно несвакидашња атика лучних прозора (Слика 74, Прилог 40).

У ул Васиља Левског бр. 2. налази се кућа која носи назив „Илково здание“, а власништво је породице Даскалови (први власници су Вера и Гоша Лукански). Двоспратна је и необичне декорације. Саграђена је 1910. године. Занимљиво је да су спратни венци на дворишној фасади прекинути и да у њих продиру симетричне прозорске вертикале уоквирене композицијом у облику цвета (Слика 75).

„Димитрашково здание“ је кућа у улици Сутјеска, власника инвеститора Димитра Гогова. Двоетажна је. Карактеристична је јер је на углу двеју улица и веома је разуђена. Са две фасаде присутна је над улицом, поштујући поменуте урбанистичке захтеве о висинама објекта, венцима, фенестрацији, док су друге две окренуте дворишту, одакле се улази у објекат. Овде се појављује карактеристичан балкон изнад улазне партије. Грађена је у фолклору, препознатљива по декоративним косницима који се јављају у истој концепцији на

кући намењеној за становање свештеника, „Илковом зданију“ и још неким зградама у ул. Боре Станковића, Десанке Максимовић, на Цацином објекту и сл. Поседује препознатљив елемент на фасади, отвор са пластиком и натписом инвеститора у зони баца над улицом (Слика 76).

Као самосталан објекат на парцели егзистира и тзв. објекат Аге на углу Сутјеске улице (некад Гинске) и ул. Ћирила и Методија. Грађен је 1910. године за инвеститора Николу Јонцина (Слика 77).

У улици Ћирила и Методија (некад Моше Пијаде) бр. 14 налази се објекат грађен за браћу Тукунце (била су два објекта за Петра и Крсту Тукунца, од којих је један порушен). Објекат је под регулацијом и веома је доминантан, тако да је с временом мењао функцију, служио као ресторан и сл. До улаза у објекат се стиже са улице кроз традиционалну дрвену капију са надстрешницом. Сада је власништво породице Виденовић (Слика 78).

Као примере кућа са једним калканом представимо два веома слична објекта у улици Ћирила и Методија, кућу из 1900. године власника Мине Цветков (Слика 79) и нешто габаритнији објекат, познат под именом „Дерманово здание“ (Слика 80).

Како је улица Ћирила и Методија подлежала регулацији, од кућа у низу преостало је пар старих варошких кућа са два калкана. У броју 9 је кућа „Грнчарова“, власнице Георги Бојанке, грађена 1909. године (Слика 81).

На већ поменутој трговачкој страни града су карактеристични приземни објекти (данас њих око седам, махом адаптирани). Заједничко је да је година градње овог типа објеката од 1905. до 1920. Осим сличне структуре и функције објеката, фасаде су скоро идентичне. Углови објеката су украшени и ојачани. Венац одваја ниво приземља од кровног дела. У волумену је избачен средишњи улазни део, а изнад је карактеристичан мали балкон смештен у поткровљу једва пристojне висине. Свака улазна врата су декорисана, као и прозори са натпрозорним и потпрозорним атикама. Изнад венца поједини објекти као украс имају дрвене декорисане коснике. У Београдској улици је објекат власника

Кирила Трајкова из 1912. године (Слика 82), у улици Вука Караџића је објекат из 1905, власника Даноила Шипе (Слика 83). Објекат у улици Десанке Максимовић власништво је породице Брзак (Слика 84), а реновирани објекат у улици Најдана Кирова власништво је Кирила Тодорова (Слика 85).

4.3. ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Током прикупљања документације (у 37 планинска села) обрађен је велики број сеоских кућа. Код извесног броја кућа није било могуће снимити унутрашње уређење, али велики је број оних које су фотографисане и технички снимљене.

Преглед примера сеоских кућа изложићемо према старости објеката и најизражајнијем елементу – трему, који је карактеристичан за изглед кућа, а транспарентан према развојној генези истих. Осим ове поделе представићемо карактеристичне куће на „ге“, куће двојнице, са еркерима, доклатима-ћошкама, старе куће без трема – иже, старе куће са тремом испред, куће са подужним тремом без лукова, куће са подужним тремом са луковима, куће са тремом на две фасаде, куће са угаоним тремом – ћошкама.

Кућа без трема – само ижа налази се у селу Браћевци (најстарија ижа) власника Николе Герова из 1900. године (Слика 86). У овим наизглед немогућим условима за живот одгајале су се бројне породице. У кући Герова, на површини мањој од 15 квадратних метара, одгојена је двадесеточлана фамилија. Видно је огњиште као и покућанство. Зидне полице, поцрнели зидови дочаравају атмосферу живота у овим просторијама.

Куће без трема – са две просторије срећемо у Паклештици, кућа Гојка Ранчића из 1916. године (сада власништво Андоновића, ул. Маршала Тита бр. 19), покривена плочама са димњаком од камених коцки (Слика 87). Таква је и кућа у Дојкинцима стара око 200 година (Слика 88). Међу најстаријима срећемо куће у Росомачу (слике 89 и 90) и стару кућу Круне Ристић у Дојкинцима, подељену за потребе две породице, која се појављује као *кућа на два дима* (Слика 91). Стара кућа Рангела Стојчева у селу Пртопопинци из 1860. године (Слика 92) и најстарија кућа у Ореовици власника Светлане и Трајка Денића из 1850. године

(Слика 93) сведочанство су начина градње од пре једног и по века.

Куће са подужним тремом – без лукова срећемо и у селу Дојкинци. Кућа власника Јордана Петровића, сада Зорице Живковић – ижа из 1909. године са веома очуваним кумином и огњиштем које је у употреби (Слика 94). Једна од најаутентичнијих кућа, са подужним тремом, власништво Момира Игњатовића у Шугрину, стара је око 200 година. Има трем без лукова, са креветом за одмор, са продуженом стрехом и декоративним јастуцима (Слика 95). Исти тип куће старе око 200 година са карактеристичним подужним тремом без лукова, такође у Шугрину, власништво Бранка Стаменковића, представимо техничком документацијом (Прилог 41). У Забрђу, у селу Петрлаш је кућа Горче Виденова стара око 150 година (Слика 96). Најстарија кућа у селу Брлог је кућа из 1860. године, власника Душана Костића (Слика 97).

У селу Брлог је кућа власнице Графине Павловић са подужним тремом у делу објекта (Слика 98, Прилог 42). Карактеристична је сеоска кућа на стреју стара преко 200 година у селу Гуленовци (Слика 99), као и кућа Градимира Стојановића у селу Гостуша (Слика 100).

Куће са тремом – са луковима веома су распрострањене по Високу – Горњем, Доњем и Забрђу. У почетку су богатији, виђенији сељани градили куће са луковима искључиво из декоративних разлога. Има различитих примера: трем као улазна партија са два лука, са три лука, до примера са десетином лукова.

Као пример куће са два лука, од којих један служи за пролаз, може послужити кућа Душанке Панов у Сенокосу из 1942. године (Слика 101). Ова решења су карактеристична јер се кровна вода изнад улаза преформулише у бацу, тако да се добија форма тимпанона, што богати фасаду објекта. Таква је кућа Димитра Алексова – Марчина из 1920–1930. у селу Бољев Дол (Слика 102). Исто решење са три лука срећемо на кућама: Спасена Манчева у селу Перелаш (Слика 103) и Мите Ангелова у селу Височки Одоровци (Слика 104). Такође трем са композицијом од три лука, али без наглашене кровне баце срећемо на кући непознатог власника у Славињу (Слика 105) и са четири лука на кући из 1900. године Десимира Костића у селу Брлог (Слика 106).

Подужни трем (на кући на „ге“) који се од централне зоне протеже према једној од бочних фасада те добија позицију угаоног трема у аркадама срећемо на кући Љубомира Георгијева у селу Петрлаш (Слика 107) и на кући Нацка Костова у селу Височки Одоровци (Слика 108). Кућа Антов Лозана у селу Мазгош из 1912. године има подужни трем целом дужом страном објекта (Слика 109).

Необична форма трема оставарена је на породичној кући Газибарића, Димитрија Иванова из 1920. године у Височким Одоровцима (Слика 110). У селу Бребевница, на кући Војина Исакова из 1918. године, срећемо веома разиграну форму трема са 13 неправилних лукова (Слика 111).

Посебну лепоту представљају **централно позиционирани тремови**, обично квадратне основе, било да имају функцију улазне партије или да служе само за одмор, познати у овим крајевима под називом ћошке или доксати. Таква кућа је у Горњем Криводолу (Слика 112).

У Доњем Криводолу је кућа Николе Иванова из 1909. године – фантастичне архитектонске изражајности (Слика 113), а такве су и куће: Ђорђа Цветића у селу Церова (Слика 114), кућа Симеона Васова у селу Пртопопинци из 1900. године (Слика 115), кућа Рада Галева из 1915. године у селу Радејна (Слика 116), кућа Звонка Зарупкова из 1850. у селу Мазгош (Слика 117) и кућа у Ћириној ма'али у селу Смиловцима (Слика 118).

Јединствена је кућа са централним лучним тремом у селу Пртелаш, власника Петка Методијева (Слика 119).

Кућа са тремом и са доксом-диванханом налази се у селу Шугрин (Слика 120).

Куће са тремом у „ге“ су кућа у селу Влковија (Слика 121) и кућа Надежде Крстић из 1923. године, село Темска (Слика 122). Осим угаоног трема, када се ради о угаоном објекту у селу Шугрин, на кући Миодрага Јосифовића срећемо се са тремом у „ге“, са спољашње стране објекта (Слика 123). На кући са тремом у „ге“ у селу Темска налази се богата композиција аркада која у свом једном делу из подужног прелази у простор за одмор (Слика 124). Пример трема

на углу куће срећемо у селу Шугрин – кућа Бранка Стаменковића (Прилог 43).

Куће са тремом на једној страни фасаде – *ћошкама* веома су распрострањен тип кућа, било да трем има или нема функцију улазне партије. Представник овог типа је кућа у селу Мазгош из 1920. године, власника Димитра Цунова (Слика 125). Скоро цео век старија је кућа Асена Русимова из 1820. године у селу Мојинци (Слика 126).

На спрату простор за одмор – диванхану, изведена у симетричним луковима са три стране, срећемо на кући Божицара Панајотовића у селу Шугрин (Слика 127).

На кући Асена (Ангела) Иванова из 1880–1890. године, село Каменица, ћошка је преправљена накнадно тако што су президани лукови и уграђени прозори (Слика 128). У непосредној близини поменуто је кућа Иге Кокудинца из 1900. године, веома очуване композиције (Слика 129). У већини планинских села срећемо пример кућа где је трем на спрату изнад подрума, а ослања се на стуб који у постаменту има зарубљен купаст камен. Таква је кућа Драгана Спасића из села Темска (Слика 130, Прилог 44).

Кућа са чардаком по селима Старе планине се ретко среће. Осим на конацима Манастира у Темској, пример чардака срећемо на кући непознатог власника у Церови (Слика 131).

Куће са еркерима где се испад у простор појављује само конструктивно, за дебљину зида, срећу се углавном у пиротским селима. Представнице овог типа кућа налазимо у кући у селу Рудиње (Слика 132) и кући Гвоздена Костића у Рагодешу (Слика 133).

Као представницу кућа са еркером-доксатом представићемо најстарију кућу у Изатовцима, звану „Чандино здание“ (Слика 134).

Куће са балконима су карактеристичне за област Забрђа. У селу Пртелаш, осим на кући Трифана Тошкова (Слика 135), има велики број просторних елемената балкона у различитим формама и материјалима, као и у селу Радејна,

где издвајамо кућу власника Бориса Стојанова из 1914. године, са балконом у ултрамарин плавој боји (Слика 136).

У планинским селима (где је терен у паду) срећемо тип куће на „ге“ у раним развојним фазама градитељства, а касније су оне трансформисане према урбанијој матрици, те их такође често срећемо као куће на „ге“ („глагол“) новијег типа. Објекат Драгана Видановића у селу Гостуша изведен је на веома стрмом терену, према традиционалним принципима градње (слике 137 и 138, Прилог 45).

Пример куће на „ге“ са малим тремом срећемо у селу Изатовци – кућа Гроздане Иванов из 1930. године (Слика 139).

У следећим примерима срећемо се са кућама на „ге“ без трема. Таква је кућа Николе Алексића у селу Рсовци из 1928. године (Слика 140). Типичан пример куће на два дима срећемо на угаоној кући Душке Манчић, село Дојкинци (Слика 141). Према богатству декорација на фасади неизоставна је угаона спратна кућа Борисава Јеленкова у Височким Одоровцима (Слика 142).

Један од најлепших примера **кућа двојница** уједно је и кућа са балконом у центру села Смиловци, из 1912. године, власнице Миле Ценков (Слика 143).

Веома карактеристични и ретки су примери формирања стамбених просторија изнад пролаза-пасажа. Такав пример срећемо у селу Гостуша (Слика 144), као и у селу Височки Одоровци (Слика 145). Као новија испуна у традиционалном градитељству, ћерпич и тугла су заменили набој, чатму. Пример куће од ћерпича срећемо у селу Бребевница (Слика 146).

У оквиру сеоског домаћинства описане су **невестине собе**. Пример **невестине собе уз амбар** срећемо у селу Пртопопинци, у домаћинству Крстимира и Марике Јосифовски (Слика 147). Невестина соба са амбаром власника Петра Иванова у селу Мојинци смештена је у објекту над улицом, што је реткост у позиционирању помоћних објеката на селу (Слика 148). Једно од лепих решења невестина собе са амбаром је у селу Мазгош, власника Лозана Антонова (Слика 149). Да се амбар обично комбинује са невестином собом, потврђује нам пример у селу Горњем Криводолу (Слика 150) и амбар са невестином собом у селу Росомач

(Слика 151). Комплетнију слику о овом уклапању помоћних просторија сагледавамо из примера старог објекта власника Миливоја Стаменовића у селу Брлог, коме је накнадно дозидан зид и придодато засебно степениште тако да има функцију невестине собе, а у склопу објекта је просторија за житарице (Слика 152, Прилог 46).

Амбар, као двонаменски објекат за жито и за пшеницу, обично је у близини куће, као код породице Стојчев у селу Пртопопинци (Слика 153). Такав пример је и у селу Рагодеш (Слика 154). Пример амбара као самосталног објекта срећемо у домаћинству Васов у селу Бребевница (Слика 155). Карактеристичне примере **плевње** срећемо у селу Сенокос (слике 156 и 157).

5. АНАЛИЗА ДЕКОРАТИВНЕ ОБРАДЕ АРХИТЕКТОНСКИХ, ПРОСТОРНИХ И КОНСТРУКТИВНИХ ЕЛЕМЕНАТА

5.1. КУЋЕ У ПИРОТУ И ДИМИТРОВГРАДУ

5.1.1. Просторни елементи

Декоративно обликовање као човекова потреба да улепша, на њему препознатљив начин обележи простор у коме живи, изнедрила је лепоту облика и у овим крајевима. У градској средини на један начин, у сеоској на други. Најпре је обликовање архитектуре које је кренуло са села подразумевало рад вредних руку у обради дрвета, камена и свега што је непосредна близина пружала. **Евидентно је да су велике миграције из села ка граду, које су присутне и данас, донеле кретање архитектуре у супротном смеру.** Велики број кућа сада по селима, чак и најудаљенијим од града – планинским, носи елементе градске архитектуре. Живот сеоског становништва у граду се трансформацијом надградио тако да је реновирање старих или градња нових објеката по селима носила печат новог манира. Реч је већином о кућама с почетка 20. века.

Градска архитектура у обликовном смислу је богата и разноврсна. У Пироту смо обрадили традиционалну архитектуру, архитектуру са оријенталним утицајима – источнобалканску кућу, која је грађена од средине до краја 19. века.

Куће које су касније, у 20. веку нашле место у варошком руху доживљавају утицаје класицизма, академизма, неокласицизма, сецесије итд. **Мали број и ових објеката нашао се у овом истраживачком раду, а обезбедило га је присуство појединих елемената традиционалне архитектуре, несумњиво савршено уклопљених у нове градитељске матрице. Битно је да су и ови објекти били дело народног неимара.**

Неке куће су такорећи лична карта Пирота (Христићев конак, кућа Божиловића, Конак „Бела мачка“), саграђене на самом прелазу у другу половину 19. века, те су узете у разраду као представнице градске куће оријенталног типа. За разлику од Пирота, у Димитровграду је мало кућа оријенталног типа. Градска кућа има другачије обликовне карактеристике и посматрано с урбанистичких аспеката дефинисану концепцију архитектонских елемената.

Да би се јасније представило декоративно обликовање на фасадама објеката у периоду народног ставарања у духу традиције, биће извршена начелна подела елемената. Елементе смо у самој ахитектонско-грађевинској конотацији поделили на просторне, архитектонске и конструктивне. Просторни као перцептивно доминантни (трем, доклат, еркер) умногоме богате фасаду и одређују њену физиономију. Према композицији фасаде, с обзиром на то да се ради о приземним или једносратним објектима, подела је према хоризонталним зонама. Тако се за анализу архитектонских елемената појављује у доњој зони сокла, у средишњој зони композиције: угао објекта, прозорска атика, прозор, атика врата, врата, пиласстри итд. У горњој зони се појављују венац, стреха, димњак итд. Ентеријер је представљен као засебна групација декоративних елемената у оквиру анализе архитектонских елемената.

Веома се водило рачуна да се у самом приказу декорација нагласе и представе способности и достигнућа занатлија и дунђера који су заиста владали својим занатом.

5.1.1.1. Трем са доклатом, трем

Елементи доклати, тремови, еркери дати су на примерима неколико кућа у Пироту.

На кући Стојана Божиловића – Белог, Карађорђевог трг бр. 13 у Пироту (слике 158 и 159), улаз у објекат је остварен степеништем до трема, где се денivelацијом са два-три степеника издваја самостална композиција за седење, звана *доксат*. Иста композиција је и са бочне стране објекта. Доксати су по обиму ограничени дрвеним декорисаним парапетима, декорисаним стубовима и дрвеним клупама за седење. Полица на доксату (Слика 180) према традицији је неопходан елемент ентеријера и на њој се држи прибор за послужење, ђугуми и сл.

Кућа Хећим Тане у Пироту је над улицом са богатом капијом која води у двориште, а из дворишта истуреном композицијом степеништа до трема. Трем је искључиво у функцији улаза (Слика 160).

Урбанизована Дечанска улица у Пироту (слике 161 и 162) пример је генезе трема у облицима и пратећим елементима. Архитектура приземног објекта на Слици 161 обележена је лучним тремом, где се улазна двокрилна врата измештају са позиције фасадног зида на позицију унутрашњег простора и тако се добија наткривен трем пристојне ширине. На кући познатог трговца ћилимима Перка Гаротића (Слика 162), као и на кући Хећим Тане, јавља се истурено степениште. Улаз у објекат је наглашен композицијом два класична – дорска стуба и луком ослоњеним на венцу изнад њихових капитета.

Трем приземне куће у улици Саве Ковачевића бр. 56 у Пироту (Слика 163) подужан је и, као и претходним примерима, у равни објекта. Степениште декорише ограда са балустрадом која као елементе има барокне облике, док сам трем карактеришу класични стубови издигнутог постаментa од нивоа парапета ограде. Сам објекат је представник еклектицизма јер су заступљени различити стилови (нпр. дрвена улазна врата имају елементе сецесије).

На најрепрезентативнији начин наглашен је трем на кући породице Волић у улици Николе Тесле у Пироту. Објекат је симетричне поделе (Слика 164). На фасади се централно појављује степениште са богатом балустрадом, а у односу на бочне стране објекта средина је истакнута ризалитом и кровном атиком изнад кровног венца. Ивице ризалита су дате у лизенама рустично издељеним на поља која се вертикално уздижу до кровне атике. Атика је централно лучна, а бочно

завршена у маниру неокласицизма. Улаз је наглашен паром дорских стубова који носе профилисан лучни отвор, тако да су тачке лука у средишту стубова, што целој композицији даје импозантнији утисак. На овом објекту је очигледан израз у архитектури историјских стилова са присутним елементима декоративне обраде у необароку и класичном неоромантизму, комбиновано са мало елемената сецесије (флоралне декорације луфтера, кључног камена на прозорској атици и сл.).

5.1.1.2. Доксат

Доксат на Поптасиној кући, улица Бориса Кидрича бр. 19 у Пироту (Слика 165, Прилог 47) један је од најлепше обликованих доксата на кућама оријенталног типа Пирота. Лепота обликовања стубова и таванице изражава велику способност столара, док се савршенство пропорционалности код стрехе-холкера сједињује са кровом тј. кровним покривачем ћерамидом, истичући снагу и величанственост објекта и, наравно, велик степен стручности тадашњих мајстора.

Декоративни елементи тремова и доксата

Елементи тремова и доксата су рашчлањени да би лакше анализирали саму архитектуру. Обликовни елементи су стубови са постаментима и капителима, дрвени, зидани, парапети, дрвене главе на парапетима, полице.

Дрвени стубови су поређани према степену обраде, и дати су: доксат на кући Поптасиној (слике 166, 167 и 168), трем са доксатом (бочно) на кући Стојана Божиловића – Белог (слике 169, 170 и 171), трем са доксатом (централно) на кући Стојана Божиловића – Белог (слике 172 и 173, Прилог 48), трем на Христићевом конаку (слике 174, 175 и 176).

Зидани стубови у маниру класицизма на већ поменутих објектима: трем на кући Перка Гаротића (Слика 177) и трем на породичној кући Волића (Слика 178), оба у Пироту.

Осим стубова, декоративни парапети дати су да допуне богатство у занатском опусу. На парапету трема једне од три куће комплекса Конак „Бела мачка“ у Пироту (Слика 179) налази се декоративна глава кружних – барокних форми (Слика 181), ту је и поменута полица на доксатима куће Стојана

Божиловића – Белог (Слика 180), на којој је и глава на парапету доксата (Слика 182). Очигледно је да је у овом архитектонском маниру било битно обликовање свега што је украшавало тремове и доксате, чиме су најпрестижније куће тога времена имале права мала занатска богатства. Да бисмо представили овај тренд, представићемо примере дрвених глава на парапету трема куће Боже Кафеџије (Прилог 49) и најсложенији пример, на кући Мишка Стаменог у Пироту (Прилог 50). Ове обе куће су порушене, а техничка документација, у целости сачувана (архива ЗЗСК Ниш), сведочи о архитектонској вредности с краја 19. века.

5.1.1.3. Еркер

Еркер над улицом која је урбанизована забележен је на старом објекту у Дечанској улици у Пироту (Слика 183). Кућа асоцира на архитектуру Охрида, тј. егејски тип куће. Овде је еркер уједно и надстрешница. С обзиром на то да је више конструктивног карактера, нема нарочите декорације, али је сам по себи као кубус у простору са фенестрацијом интересантан јер не нарушава линију улице. Овај еркер настао је првих година 20. века. За разлику од овог примера, еркера над улицом, еркер на дворишној фасади на кући Стојана Божиловића – Белог изведен је са косницима (Слика 184). Кућа је рађена педесетих година 19. века, у духу оријенталне матрице и традиционализма сеоске куће. У централном делу источне фасаде је доксат, а симетрично лево и десно од њега су еркери. Линија еркера подупрта је на фасади декоративним косницима у ритму.

Репрезентативни пример је *Конак малог Христe*, који је саграђен у истом периоду, али су мајстори имали за мустру варошке куће и конаке владара у великим градовима. На овом објекту се појављује више еркера различитог обликовног израза (слике 185, 186 и 187). Карактеристично је то да имају доњу заобљену и у више профилација засведену форму. Овде присутан класицизам у смислу наглашавања спратних венаца прати еркере, али је изведен као широка венац-лајсна од дрвета у црној боји, што га јасно одваја од беле фасаде. Вертикалне линије еркера су такође у тамном опшиву, тако да су ови кубуси јасно истакнути.

5.1.2. Архитектонски елементи

5.1.2.1. Сокла

Неизоставна као базис, често и одваја конструктивне прелазе подрумског или сутеренског нивоа од приземног, те тако осим декоративне, сокла има и друге улоге функције. Објекти стварани у 20. веку дати су у неколико наредних примера: сокла на приземном објекту у улици Ћирила и Методија бр. 8 и бр. 10 у Пироту (Слика 188) и сокла на приземном објекту у улици Најдана Кирова у Димитровграду, где је сокла у каменој обради – рустични, неформални вез (Слика 189). Сокла је изражене висине управо због сутеренског (подрумског) простора. Декорација није на високом нивоу, али својим присуством у оба случаја наглашава разлику којом се фасада у зони изнад ње представља. На објекту званом Ага у Сутјеској улици у Димитровграду је, међутим, ниска декоративна сокла од ломњеног камена (Слика 190). На објекту „Џациното здание“ у улици Нишава у Димитровграду сокла је потпуно дефинисала сутеренску етажу. Двоструко профилисани хоризонтални венац (међуспратни) изнад каменог базиса је завршни елемент сокле. Камена сокла је од равних тесаника, где је такође наглашена хоризонталност (што обезбеђују уједначене висине тесаника), а нарушава је ритам правоугаоних прозорских отвора. Кућа је изграђена 1903. године, а власник Стојан Џацов се потрудио да овај објекат не заостаје за европским архитектонском стваралаштвом које уноси стилске новине у декорацијама, што се види и код овог елемента (Слика 191).

5.1.2.2. Пиластри на фасади

Пластика средишњег дела фасаде код неких објеката је у синтези са стилизацијом и функционалношћу објекта, док се код већине јављају елементи спорадично, неповезано. У овом раду биће изнето неколико карактеристичних примера у зависности од периода у ком су грађени објекти. У архитектури оријенталног типа пиласстри нису имали своје место, док касније, трансформацијом према европској архитектури, куће задржавају унутрашњост и организацију према старој схеми оријенталног типа, а на фасадама се јављају нови елементи. Пример кућа оријенталног типа, са високом оградом у улици Николе Пашића у Пироту, има декоративне одлике према новијим матрицама (Слика

192). Из сокле, која је благо истакнута у односу на фасаду, појављују се вертикале као лизене које се непосредно пре кровног венца завршавају капителом. Пиластрима и прозорима постигнут је уједначен ритам на фасади, а овај приземни објекат који се простире дужином улице заиста одудара од објеката источнобалканског типа. Судајући према пиластрима тј. капителу и позиционирању истих, евидентно је присуство неокласицизма у обликовању.

На стамбеном објекту Стојана Џацова, улица Нишава у Димитровграду (који је већ поменут као најрепрезентативнији објекат у Димитровграду) на пиластрима су уочљиви базис, стабло и капител (Слика 193). У основи капител је из више делова. Поделама нас води до класицизма, с обзиром да има анули као одлику дорског реда, док је стабло решено плитким канелурама. Обликован је елементима класицизма.

На приземном објекту у улици Најдена Кирова у Димитровграду (Слика 194) пиласстри су присутни као битни декоративни елементи фасаде. У овом случају је стабло пиласстра у канелурама, а капител који је припада коринтском стилском реду украшавају јонске волуте. С обзиром на то да се у центру капитела јавља цветни декор, то ће утицај сецесије бити присутан. Међутим, иако је приметан утицај европске архитектуре, овај објекат је рађен неимарским рукама.

5.1.2.3. Декорација угла

Декорација тј. обрада угла је веома битан и од давнина присутан елемент при обликовању фасада. Корени настанка овог елемента нису били само декоративне природе већ леже и у конструктивном решењу угла, наглашавању габарита итд. Најранија сеоска архитектура је богата примерима наглашеног угла. У варошкој је дат преглед обраде угла на кућама оријенталног типа: на Конаку „Бела мачка“ у улици Душана Тасковића у Пироту (Слика 195); на Христићевом конаку у Пироту (слике 196 и 197), на кући Стојана Божиловића – Белог, Карађорђевог трг у Пироту (Слика 198, Прилог 51). Обрада углова у свим примерима је у дрвету, бојено тамном бојом. Облици и форме дрвених опшивки су имали за циљ да нагласе театралност улаза у објекат, што је нарочито присутно на кући Божиловића.

Развој у обради угла на објектима насталим у 20. веку пратимо од једноставнијих, устаљених форми, као што је обрада на објекту Аге, улица Сутјеска у Димитровграду (Слика 199). Овде се већи и мањи камен (имитација камена) наизменично смењују, јасно нутованим фугама, те ова обрада има визуелно рустичан изглед.

Спратни објекат у улици Васиља Невског у Димитровграду, где се решава угао до међуетажног венца као рустична обрада (имитација камена у малтеру), у горњој зони угла је декорација у виду лизена са фирунгама и различитим геометријским облицима (Слика 200). Овде, у горњој зони се благо наслућују елементи сецесије. Обрнуто решење је дато на разради угла на Џациној кући у улици Нишава у Димитровграду, где је угао на приземном нивоу решен као стуб са капителом и канелурама, а изнад међуспратног па све до кровног венца рађен као раван слог камена (имитација у малтеру), те је видно присуство неокласицизма (Слика 201).

На кући у улици Најдена Кирова у Димитровграду присутан је класицизам у свим декорацијама угла кроз два нивоа, а на капителу постоје цветни мотиви у декорацији више као стилитовани коринтски капител (Слика 202). У следећа два примера – спратни стамбени објекат у Балканској улици у Димитровграду (Слика 203) као и на приземном објекту у улици Саве Ковачевића у Пироту (Слика 204) – појављују се елементи сецесије на угловима. Примери решења угла су кружно и елиптично обликовани рустик-сегменти (имитација камена) насложени у низу, који намећу китњастост, те самим обликом долазимо до сецесије и до необарока.

5.1.2.4. Декорација око прозора на фасади

Сагледавши друштвено-политичке токове и кретања у модернизацији архитектонског обликовања у Пироту, а и у Димитровграду, изузев традиционалног Оријента, најбројнији су примери објеката са елементима класицизма који имају античко наслеђе. Мало је примера са декорацијама чије порекло треба тражити у другим, модернијим стилевима. Декорације око прозора дате су на примерима углавном из прве половине 20. века.

Што се декорације прозора тиче, класицизам са плиткорелефним

шембранама око отвора приметан је на објекту Перка Гаротића у Дечанској улици у Пироту (Слика 205) и у декорацији прозора на објекту улици Најдана Кирова у Димитровграду (Слика 206). Шембране у првом примеру имају по две гуте симетрично, а у другом примеру су профилисане. У зони парапета су парапетна профилисана поља. Декорација прозора на објекту улици Боре Станковића из 1936. године у Димитровграду је у духу академизма (Слика 207). У ова два примера имамо наглашене шембране у зони архитрава, рељефне са наглашеним кључним каменом. У зони парапета су потпрозорске клупице. Овде су елементи класицизма употребљени и модификовани сходно индивидуалној инспирацији неимара.

Декорација прозора на објекту из 1890. године у улици Христа Ботева у Димитровграду је у композицији са хоризонталним кровним венцем, обогаћеним у пољу фриза композицијом профилисаних троугластих лајсни (као најавна тимпанона) тачно у позицијама изнад прозора. Прозори су непосредно уоквирени пиластрима, а сам отвор нема шембране. У централној зони, изнад благо сегментног лучног отвора је кључни камен (Слика 208). Објекат је интересантне декорације прелазног доба са елементима класицизма.

Декорација прозора на објекту у улици Ћирила и Методија у Димитровграду рађена је према узорима класицизма (Слика 209). У истој улици је и спратни објекат, власништво браће Тукунци, Петра и Крста. Дефинисан однос декорација око прозора, шембрана, натпрозорног венца и тимпанона (Слика 210), као и профилисаног потпрозорног поља са наглашеним крајевима као конзолама потврђују порекло и припадност декорација. Оба примера декорација можемо рећи да се остварују класичном хеленистичком етаблатуром.

Декорација прозора на спратном објекту Делче Сенокошког у Строшној чешми, Димитровграду има концепцију класицизма, а у њеном садржају су уочљиви и други правци. Форма и облик кључног камена и импровизације једнострано разлисталог капитела претежу у домену обликовности сецесије (Слика 211).

Рана сецесија присутна је на следећим примерима: на поповској кући поред

Цркве Св. Богородице у Димитровграду (Слика 212), на објекту породице Видановић у улици Саве Ковачевића бр. 71 у Пироту (Слика 213) – тј. превасходно је присутна у начину обраде потпрозорске декорације, док су присуство шембрана и однос осталих декорација узети из класике. У примеру поповске куће може се назрети и маниризам, тј. потреба за истицањем намене објекта у декорацији. Из декорације прозора на спратном објекту из 1925. године у центру Димитровграда (у Балканској улици) (Слика 214) према форми шембрана, конзола видимо елементе ране сецесије.

На спратном објекту у улици Васиља Левског у Димитровграду, такозвано Илково здание, на прозорској декорацији као и свим фасадама присутне су декорације флоралних мотива (слике 215 и 216). Овде је облик подређен мотиву, тако да је доминантан правац декоративног обликовања сецесија. Карактеристичан је и јединствен пример да се међуспратни профилисани венац прекида, а прозорска декорација са прозора у приземљу наставља навише према спратном прозору (Слика 216). Сецесија је присутна и на декорацијама прозора на приземном објекту на углу Кеја у Пироту (Слика 217).

Декорација прозора на репрезентативном спратном објекту у улици Нишава у Димитровграду, такозвано Џациното здание (власника Стојана Џацова, 1903. година) приказана је на Сlici 218. Код овог је објекта дошао до изражаја еkleктички метод, јер је примењена базна концепција академског класицизма у организацији самог објекта, а фасада је композиција са елементима и декорацијом инспирисаном осим класицизма и средњовековном византијском архитектуром.

5.1.2.5. Прозори

У народном неимарству традиција су дрвени прозори. Сем материјала, манир и функција су и двоструки прозори, који се у овим крајевима задржавају све до краја 20. века. Прозори су двокрилни и трокрилни, ређе једнокрилни. У горњој зони прозора, поштујући хоризонталност у подели, постоји самосталан мањи део, који осим декорације задржава и сврху проветравања. На месту где се одваја горњи од доњег дела у самој композицији поља прозора као архитектонски детаљ појављује се главна пречка.

Прозори на кући старобалканског – оријенталног типа дати су на кући Стојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 219) и на Христићевом конаку у Пироту (Слика 220). Ово су класични представници поменутих двоструких, двокрилних прозора где се у штоковима појављују вертикалне челичне шипке (овде нису присутне решетке – демир-прозори или мушебеци-мушепци). На Христићевом конаку између прозора су ојачане первајз-лајсне, такозвани *опшив*, тако да три прозора чине целину. У горњој зони прозора је опшив-лајсна са рафом која одваја фенстрацију од фасадне композиције. Изнад средњег прозора у опшиву су декоративни елементи који асоцирају на капител.

На Конаку „Бела мачка“ је композиција од три прозора који се разликују од претходних према облику первајза-опшива, где се у оквирима оријенталног скромно појављују барокне форме (Слика 221). Да бисмо заиста потврдили ове прелазе, дат је пример срушене куће Боже Кафеције у Пироту (Прилог 52). Овде су обрине и пластичност профилисаног венца натпрозорног первајза веома елегантне и китњасте. Оваквих примера има у Пироту, на порушеним објектима Беговој воденици и кући Мишка Стаменог, а уочљива је (случајна или не) композиција од скоро увек три прозора.

Како се искључиво срећемо са прозорима од дрвета, овде ће анализа прозора као неизоставног архитектонског елемента бити успостављена са уметничко-занатског аспекта, у овом случају столарског.

Прозори су разматрани према богатству и компликованости столарских детаља и облика, од једноставнијих до сложенијих.

Пример прозора на поменутом објекту у улици Николе Пашића у Пироту дат је на сликама 222 и 223, а на сликама 224 и 225 је прозор на кући у улици Седми јули у Пироту. Оба су веома декоративна. Вертикале су наглашене уским полукружним стубовима са такође полукружним капителима у средини прозора, а позиционирани су испод и изнад главне пречке (шлог-лајсне). Оба носе оријентална обележја, али се код прозора на кући у улици Седми јули појављује декоративна главна пречка из новог стилског миљеа (Слика 225).

На објекту „Галантекс“ у Пироту (слике 226 и 227) прозори такође имају вертикалне стубове у средини, мада су овде имитације коринтских капитела са волутама и канелуре стубића, као и декоративна профилисана главна пречка елементи неокласицизма.

Најчешћи пример тог архитектонског обликовања прозора јесте декорисање искључиво хоризонталне *главне пречке* (која се сада назива шлог-лајсна). Овде је она више класицистичке форме, у облику декоративног орнамента „зупчаста трака“¹⁰¹ (Слике 228 и 229).

Карактеристичан и јединствен пример прозора на кући Стојана Џацова, улица Нишава у Димитровграду (Слике 230 и 231). Како је комплетан објект изведен по угледу на репрезентативне објекте већих градова с почетка 20. века, овде срећемо прозор са физиономијом бифоре. У доњој зони је карактеристична шлог-лајсна са декорацијом у облику „јонског јајаликог штапа“.¹⁰²

5.1.2.6. Декорација око врата на фасади – шембране

Пластика на улазним вратима је пратећи део декоративног обликовања укупне фасаде и ненаметљиво следи стилску припадност или еkleктицизам у избору. У односу на декорације око прозорских отвора, декорације око улазних врата (шембране) знатно су ређе.

На стамбеном објекту у улици Десанке Максимовић (Слика 232) неформалан приступ ствараоца уткао је разноликост стилова и елемената, са очигледном потребом за декоративним изгледом објекта.

Објект у Димитровграду, у улици Најдена Кирова (Слика 233) са јасним је декорацијама неокласицизма, а на објекту из 1925. године у Балканској улици, такође у Димитровграду (Слика 234), појављују се елементи сецесије на шембранама.

¹⁰¹ Ајзинберг (2007), стр 307. (текући орнамент састављен од низа призми остављених на одстојању једнаком својој величини).

¹⁰² Чинг (2006), стр. 167.

5.1.2.7. Улазна врата

Као и код прозора, тако ћемо и код улазних врата разматрати декорације, које нам у ствари сведоче о богатој инвентивности и стваралачком духу столара посматраног раздобља.

Стара врата су обично украшавана алатом – *шарајком* и са рафовима унутар просторија. Несумњиво да је утицај Оријента и раног хришћанства доживљавао трансформацију, што је видно у разликама начина израде старих и новијих врата.

Врата која нас враћају у 20. век, на једном од објеката Конака „Бела мачка“ у Пироту (слике 235 и 236), типични су примери Оријента са препознатљивим лучним штоковима, бравама од кованог гвожђа, звекирима. Врло су стара двокрилна врата са напуштеног објекта у улици Душана Тасковића у Пироту (Слика 237), која, међутим, носе обележја грчке класике (тимпаноне).

Двокрилна дрвена врата са демолираним надсветлом и са фризом изнад надсветла у улици Седми јули у Пироту (Слика 238) пример су једноставног рада занатлија, али са веома декорисаним первајзом. Сличан пример уобичајене архитектуре пуних дрвених врата јесу двокрилна врата са надсветлом у Димитровграду, у улици Ћирила и Методија (Слика 239). На прочељу куће Стојана Цацова, улица Нишава у Димитровграду, врата су једнокрилна са сегментним надсветлом (Слика 240). Врата су у зони парапета дрвена са мањим или већим пољима – касетама и горњим застакљеним пољем у штоковима и декоративним поделама.

Улазна двокрилна врата на кући Сојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 241 и Прилог 53), иако су на кући источнобалканског типа, имају пуно обележја класицизма, а на самој брави тј. шилду су флорални мотиви (што говори о сецесији). Доњи део врата је у профилисаним пољима, а горњи је застакљено поље у равном штоку. Са спољашње стране застакљено поље је одрађено у декоративној браварији. Карактеристичан детаљ је лајсна са крунским венцем и зупчастом траком, испод браварије тј. стакленог дела.

Врата на објектима која носе назив „Грцката зданиа“ у Димитровграду припадају истој обради и *стилизицији* (слике 242, 243, 244, 245 и 246).¹⁰³ У пореклу архитектонских елемената несумњиво је класицизам. Димензије, пропорције – пуно-празно, наглашене профил-лајсне испод стакленог поља, тимпанони, кићанке, сегментни тимпанони са централном фигуром и слично само су варијације и начин комбиновања класицистичких стилских облика.

Врата са карактеристичним надсветлом на објекту у улици Саве Ковачевића бр. 56 у Пироту приказана су на Слици 247. Сличан, мада не исти пример је у непосредној близини, на објекту у истој улици (Слика 248), где су врата такође са ситним поделама надсветла. Оба примера имају нешто слободнији израз у односу пуно-празно. Уочљиви су мотиви ар-нувоа – лишће итд. Слободнији покрети фирунги по стакленим површинама који праве неформалне поделе последица су преплитања елемената романтизма са сецесијом.

Детаљи браварије на улазним вратима

Браварија се у овом делу анализе улазних врата јавља као пратећи занатски детаљ који битно детерминише обликовање. Обично су се у уметничкој браварији појављивала застакљена поља на вратима.

Разматран је пример браварије улазних врата на кући Стојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 249).

Детаљ браварија са улазних врата куће Јовице Микова, улица Боре Станковића, Димитровград, дат је на Слици 250, а са улазних врата куће Даноила Шипе (1905. година), улица Вука Караџића, Димитровград, на Слици 251. У овом сегменту браварски детаљи су и стилизацијом и обликовношћу (било да су имала и монограме) пратили основни архитектонски израз.

¹⁰³ Врата на објекту у улици Десанке Максимовић (Слика 242), врата на објекту у улици Христа Ботева (Слика 243), врата на објекту у улици Вука Караџића (Слика 244), врата на објекту у улици Ћирила и Методија (Слика 245), врата на чеоној фасади објекта у улици Нишава власника С. Цацова (Слика 246).

Звекир, браве на улазним вратима

Браварски детаљи као што су звекири (алке) сретали су се на традиционалним објектима оријенталног типа. Такав је пример звекира са улазних врата на објекту Конак „Бела мачка“ у Пироту (Слика 252). Предња и задња страна исте браве на вратима Конака „Бела мачка“ приказане су на сликама 253 и 254. Треба истаћи да дело руку ковача касније замењују ливене браве, што у поставци и квалитету није имало релевантне еквиваленте.

Остатак браве тј. шилдса са улазним вратима куће С. Божиловића сврстан је у декорацију од ливене браварије под утицајем сецесије (Слика 256), док је брава на вратима подрума исте куће ручно рађена (Слика 255).

Первајз на улазним вратима

Богата декорација первајза на двокрилним дрвеним вратима на објекту у улици Седми јули у Пироту (слике 257 и 258) говори о префињеном, скоро филигранском приступу столара приликом израде лајсни. У доњој зони је самостални елемент, заобљен и профилисан како би нагласио декорацију флоралног порекла, што су елементи сецесије, док се у горњој зони се појављује профилисани пехар са постолем и стаблом у форми канелура, што је утицај класицизма. Детаљ первајза на кући у Дечанској улици у Пироту (Слика 259) према начину обликовања среће се често у богатијим селима, као раније наслеђен модел. Уочљив је утицај раних барокних форми.

5.1.2.8. Браварија – ограде

Кована браварија је ретко заступљена на свим поменутих објектима представницама источнобалканског типа куће. Новија кућа у Пироту на балконима, терасама или улазним партијама украшена је балустратом. У Димитровграду је присутно компоновање уметничке браварије, коване, чије нам обликовности презентирају достигнућа ковача (бравара) и њиховог начина рада.

На два балкона исте фасаде куће Георги Бојанке у улици Ћирила и Методија у Димитровграду (Слика 260) појављује се идентична ограда од кованог гвожђа у класичним мотивима, формирана у поља. У случају балконске ограде на

кући Димитра Гогова у улици Сутјеској у Димитровграду (Слика 261) обликовање браварских елемената заменио је принцип поља из претходног примера. На огради су присутне кружне форме и обавезно као у свим примерима у горњој зони постоји подела којом се наглашава завршетак ограде.

На кући Николе Јонцина из 1910. године у Сутјеској улици у Димитровграду (Слика 262) браварија је обликована у маниру сецесије.

5.1.2.9. Венац, фриз

Пратећи елемент свих фасада, мање или више је венац са фризом. Венац може бити кровни или међетажни (онај који одваја два нивоа). Код приземних објеката углавном се јавља кровни венац. У виду профилације или декора, различито од стила и раздобља, срећемо се са неколико типова венаца у варошкој архитектури Димитровграда и Пирота.

Кровни венац зупчастог низа на кућама у улици Николе Пашића у Пироту (Слика 263), као и остали елементи фасаде, представља прелаз из Оријента према класицизму. Иако невешто изведен или неједнако нивелисан дуж фасаде, венац је својим присуством одвојио средишњи део фасаде од крова, стрехе и кровне композиције уопште. Профилисан венац на кући Кирила Тодорова у улици Најдена Кирова у Димитровграду (Слика 264) представник је класицизма. Јасно је наглашен у белој боји, изнад има поље у жутој боји фасаде (тзв. фриз). У овом примеру фриз је без декорација.

На кући у улици Саве Ковачевића у Пироту (Слика 265) профилисани венац позициониран је ниже изнад прозора, тако да између њега и стрехе остаје простор фриза. Фриз је декорисан касетираним профилацијама, док се на угловима изнад богатих необарокних (рустик) вертикала појављује декорација кружног облика. Подела у делу фриза ритмом подсећа на дорски ред¹⁰⁴, па га можемо подвести под неокласицизам, мада обликовност целе фасаде, осим неокласицизма, има елементе и других праваца у архитектури.

¹⁰⁴ Триглифе и метопе.

Фриз – наглашен косницима

О Димитровграду је више пута поменуто да је његова варошка архитектура, осим архитектонског обликовања градова у Србији, за узор имала и варошку архитектуру тадашњих градова Бугарске (у чијем је саставу био и Димитровград до 1920. године). Тако се појављује елемент изнад кровног венца, косник, који срећемо у архитектури Поморавља, али и у Егејској области, у центрима од Охрида до Пловдива.

Косник потиче из традиције вичних столара са простора богатих дрветом. Његова функција је била испред декоративне, више као унутрашњи елемент – пајанта, мање као елемент на фасади. Касније, појавом на фасади, најпре се појављује као коса греда-подупирач, а затим, како губи функцију, и као дводелни декоративни елемент. Састоји се од вертикалне декорисане и косе декорисане гредице која носи стреху. У неким примерима косина је у ствари рог.

Кућа Стојана Цацова има изузетно декоративне коснике у облику лавова, који су густо распоређени по обиму објекта у зони фриза (Слика 266). На кући Боре Георгијева у улици Боре Станковића (Слика 267) косници су у ритму поређани са правоугаоним, на угловима засеченим декорацијама у браон боји и малим прозорима. На белој фасади декорације које косници диференцирају имају интензивно наглашен ритам. На кући Димитра Гогова у улици Сутјеска (Слика 268) косници су нарочито декорисани, а свако поље између њих је украшено, осликано поентилистичком техником у малтеру. Поља су рад мајстора наследника Самоковске школе.

Фриз са декоративним луфтерима

Нередак случај је да се у зони фриза на фасади појављују мали отвори који имају сврху да луфтирају тавански простор. Било да се ради о приземним или спратним објектима, овај елемент је добио своје одело тако што се отвор затварао на различите начине: браварским клапама, фиксним декорисаним елементима у кованој браварији или у бетону, или правим вентилаторима. Челичне клапне су обично кружне или правоугаоне форме, а декорација се постиже перфорацијом.

На приземном објекту у улици Тирила и Методија у Пироту (Слика 269) луфрети су у зони фриза челични, кружног облика у кружно профилисаном отвору. Декорисање у вишеструком зупчастом низу присутно је у трговачкој зони на Тргу Републике у Пироту, где је китњасто декорисан фриз са двоструким венцима зупчастог низа, а средишњи део чини ритам правоугаоних профилисаних поља и по два челична луфтера квадратног облика (Слика 270). На кући породице Волић у уском простору фриза налазе се веома декоративни луфтери флоралних мотива (Слици 271), форми сличних као на спратној кући Гаротића у Дечанској улици (Слика 272), где је такође цео фриз украшен правоугаоним профилисаним пољима, профилисаним круговима на истакнутим лизенама и декоративним правоугаоним луфтерима са фитоморфним мотивима.

5.1.2.10. Декорације на бацама и кровна атика

У просторној организацији варошких кућа Димитровграда тавански простор је фигурирао као обавезан, али се појављују приземни објекти који имају централне баце тако што се део тавана трансформисао у поткровље. Чак и код спратних кућа, фасада над улицом добија бацу. Овако изведен део објекта декорисан је на различите начине. Од једноставнијих плиткорелефних декорација које прате линије крова као у улици Боре Станковића (Слика 273), са прозорчетом класичне декорације и натписом о години градње (1936) као и две симетрично распоређене декорације, до мало стилизованије баце на кући у Борачкој улици из 1912. године (Слика 274).

Већ смо поменули отвор као елемент на бацама са обележјима – иницијалима власника или годином градње. На Џациној кући (Слика 275) отвор је у горњој зони забата, а плиткорелефна атика прати кровне косине са симетричним клиновима у облику картуша. На кући Георги Бојанке у улици Тирила и Методија (Слика 276) отвор је решен нешто као претеча декорацији званој „воловско око“ са атиком и малим кључним каменом на врху круга. Испод композиције је уписано име власника, „Грнчаров“. Исти елемент описан је у Прилогу 21 четвртог поглавља, *ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ – Варошка*

*архитектура.*¹⁰⁵

На кући Кирила Тодорова у улици Најдана Кирова је класичним елементима декорисана баца (Слика 277). Доминира тимпанон у профилацијама, пиластри и угаони стубови у белој боји у односу на жуту¹⁰⁶ боју фасаде. Овде су елементи класицизма савршено уклопљени у форму овог поткровља и тако пратећи функцију естетски допуњују ову архитектонску композицију.

5.1.2.11. Стреха

Стреха је одувек важила за битан елемент куће и подразумевало се да се приликом израде кровне конструкције посвети пуно пажње обликовању стреха. Наравно, како су се смењивали стилови и трендови у архитектури, и стрехе су обликоване на различите начине.

Стреха на једној од кућа Конака „Бела мачка“ у Пироту (припада кући источнобалканског типа из средине 19. века) редак је пример продужене стрехе – а устаљен назив куће са таквом стрехом је **кућа на стреју** (Слика 278). На јаким дрвеним роговима пружа се хоризонтална греда, која прима још један ред рогова, дужи од првих, и тако кров од ћерамида сеже више од метра у простор око објекта. На старом типу куће је пример са куће Гроздана Ђурова у Димитровграду (Слика 279). Овде се стреха у виду холкера, из равни фасаде лучно завршава испод линије ћерамиде. Сама стреха је конструктивно изведена по принципу плетњаре, тј. оплетена је од прућа, а на одређеном растојању су носачи који диктирају лучни облик. Веома је елегантно решење и ово није редак пример обраде стрехе, нарочито по селима.

Из истог периода, истог типа структуре као претходни пример је стреха на кући Емилије Игов, улица Христа Ботева у Димитровграду (Слика 280). Стреха је овде решена дрвеном опшивком са присутном ћенарком, док су лимени олуци

¹⁰⁵ У Прилогу су фотографије следећих грађевина: Илково здание, Димитрашково здание, кућа Николе Јонцина, кућа Георги Бојанке (све у Димитровграду).

¹⁰⁶ Подлога жуте боје, атика бела је академски усвојена матрица за постизање атрактивних фасада у класицизму.

додати много касније, при адаптирању објекта. Дрвене даске којима се одоздо подашчавала стеха биле су најчешће решење, тј. широке даске паралелне са фасадом објекта. Карактеристична је обрада стрехе на Христићевом конаку у Пироту (Слика 281). Овде је подашчавање стрехе управно на фасаду објекта. Стреха је дубине до 80 см. При крају стрехе је завршна лајсна, којом се наглашава остварена геометрија. На примеру „Димитрашковог зданиа“ у улици Сутјеска у Димитровграду (Слика 282) стреха од дрвета богато је обликована уз крајцовану дрвену грађу крова тј. обликоване рогове и коснике-кушаке, изнад кровног венца а испод стрехе, у вертикалној линији рогова.

Посебна пажња биће посвећена обликовању стрехе са косницима, јер се декоративни елементи преклапају са декорацијом фриза тј. у зони фриза се дешавају композиције косника-кушака који чине стреху, на неколико објеката у Димитровграду: поповска кућа уз Цркву Св. Богородице у Димитровграду (Слика 283), стреха на Цациној кући у улици Нишава, са декорацијом у виду лавова као косника (слике 284 и 285), кућа Боре Георгијева у улици Боре Станковића (Слика 286).

На „Илковом зданиу“ су декоративни дрвени кушаци, који су осим елемената стрехе, и носеће греде за конструкцију елемента званог (бацата) чуваркућа (Слика 287).¹⁰⁷ У овом случају, као код Христићевог конака, подашчавање стрехе је управно на линију фасаде објекта.

Стреха – класична профилација

Како су се кретали архитектонски токови у Пироту и Димитровграду, употреба нових материјала (цигле, малтера итд.) и декорација фасада су попримале обликовност кућа европских градова, а са њима се обликовала и стеха. Тако долазимо од претече стрехе-холкера – до профилисане стехе, тј. низом степенстих профила савладава се растојање од фасаде до кровног покривача који се налази у простору. Ове стрехе нису дубоке и обично су у композицији са

¹⁰⁷ Овај старински назив, присутан по селима Забрђа, сасвим је замењен дунђерским термином „бацата“. Према усменом исказу Ивана Љубенова (1934), из детињства се сећа да се дрвени шиљак називао „чуваркућа“.

лежећим олуцима.

На кући из 1890. године Бориса Брезничког на углу улица Христа Ботева и Васиља Левског у Димитровграду (Слика 288) видна профилација је елегантно сједињена са фризом и профилисаним венцем. Сличан пример су кућа у улици Ћирила и Методија у Пироту (Слика 289) и кућа у улици Најдена Кирова у Димитровграду (Слика 290).

5.1.2.12. Чуваркућа

На фронту баца или месту где се сучељавају две воде, у традицији народног градитељства је један дрвени елемент, у овим крајевима познат као „чуваркућа“ или „бацата“. Срећемо га на руској традиционалној дрвеној кући, сакралним објектима и у другим народним архитектурама, углавном хришћанског (православног живља), као паганско наслеђе. Потреба да се сачува оно што је саграђено и што у материјалном и духовном смислу представља „кров над главом“ као синоним живота у кући и свега доброг у њему изнедрила је чуваркућу. Његова је позиција углавном изнад улазних врата, јер је и само наглашавање улаза бацама део традиционалног концепта народног градитељства. Визуелно, чуваркућа може да има улогу разупоре између рогова, али ипак његова елегантна грађа са шиљком навише враћа нас на симболику и декоративно обликован архитектонски елемент који је у фази нестајања. Примери чуваркућа забележени су на баци куће Аге у улици Сутјеска у Димитровграду (Слика 291), као и на баци куће „Димитрашково здание“ у истој улици (Слика 292). Дрвена композиција око отвора на баци са чуваркућом присутна је на кући у улици Седми јули у Пироту (Слика 293), док у Димитровграду срећемо две композиције на истој кући („Илково здание“) – једна на уличној фасади, а друга изнад улазних врата дворишне фасаде овог објекта (слике 294 и 295). Евидентно је да су раскошне варошке куће с почетка 20. века здушно прихватиле овај традиционални елемент умногоме присутан у селима.

5.1.2.13. Ћенарка

У народном градитељству позната под именом ћенарка, касније и као решма, украсна даска на фронту стрехе има функцију да заштити симс и прихвати

кишне капи. Својим присуством украшавала је куће и на селу и по градовима, и с временом се све мање употребљава – олуци у функционалном смислу постају довољна замена, а као декорација све мање налази место у савременом архитектонском изразу.

Представићемо неколико различитих примера ћенарки из Димитровграда, које као нека чипка улепшавају и увесељавају стрехе и фасаде. Пре свега, овај декоративни елемент стрехе искључиво је направљен од трајног дрвета, обојен и заштићен како би одолевао зубу времена и пратећим атмосферским приликама. Примери су систематизовани према компликованости столарског посла, тј. према богатству мустре: ћенарка на кући Николе Јонцина, Сутјеска улица (Слика 296), кућа Делче Сенокошког у Строшној чешми (Слика 297), на кући Петра и Крста Тукунца у улици Ћирила и Методија (Слика 298), ћенарка обојена у зелено на кући породице Елескови у улици Вука Караџића (Слика 299), на кући „Илково здание“ у улици Васиља Левског (Слика 300), све у Димитровграду.

5.1.2.14. Надстрешница

Надстрешница је као самостални елемент ретко присутна у традиционалној архитектури у браварији. Углавном је продужена стреха, рађена у композицији крова, део традиције који се укоренио и у сеоској и градској архитектури. Самосталне надстрешнице срећемо у Димитровграду, на приземним кућама источнобалканског типа, изнад скромних улазних врата. Бочне конзоле тј. носачи декорисани су у браварији класичних чипкастих мотива. Покривене су лимом, а испод лима је подашчана подлога ослоњена на браварску конструкцију. Типични примери су на кући Елескових у улици Вука Караџића (Слика 301) и на кући Емилије Игов у улици Христа Ботева (Слика 302), обе у Димитровграду.

5.1.2.15. Димњак

Код димњака декорације и обликовање долази до изражаја на димњачким капама. Сами димњаци се разликују по висини и материјалу од ког су изграђени.

Неколико примера је обрађено у Пироту, и то димњачка капа (такозвана квачка) на срушеном објекту Бегова воденица (Прилог 54). Поклопац на квачки је

од ћерамиде. На Арнаутској кући (Прилог 55) појављује се стилизована димњачка капа у духу оријенталне архитектуре на високо зиданом димњаку. Два димњака зидана од цигле, различите концепције завршетка, може се рећи различитих капа на крову од ћерамиде, приказана су у Прилогу 56. Употреба нових материјала је на објектима у основи оријенталног типа унела нову обликовну форму, која није подлегла комплетном оријенталном обликовању, већ слободно сведочи о синтези новог и старог начина градње. Кула-димњак на једној од кућа Конака „Бела мачка“ осим оријенталне композиције носи елементе византијске архитектуре (Слика 303). Један од димњака на Христићевом конаку (Слика 304) смештен је испред лукарне, ниско зидан, а његова је капа стилизована тако да успостављамо аналогију са моравским типом куће, односно димњака. Остала два димњака су високе оцаклије у класичном муслиманском стилу. У Дечанској улици у Пироту приказан је димњак на спратном објекту, озидан од цигле, са обликованом капом (Слика 305).

5.1.3. Конструктивни елементи

У односу на архитектонске елементе, који су предмет декоративног обликовања, престижа и вековне тежње да архитектонско дело засени својим изразом, мали број је конструктивних елемената који подлежу истом. У традиционалној архитектури декорисани су углавном конструктивни елементи од дрвета, било да су носећи стубови, јастуци или делови кровне конструкције.

5.1.3.1. Стубови и јастуци

Завидан степен декорације када су конструктивни елементи у питању остварен је на стубовима и јастуцима. Од различите врсте, али обавезно тврдог дрвета, израђивани су стубови и јастуци као претече конструктивног елемента вута. Декорације су у ствари вештина и способност мајстора – столара, њихово веровање и примењено наслеђе.

Примери ових елемената дати су од једноставнијих, подрумских, јакних стубова до сложенијих и обликованијих. Стуб и јастук у подруму куће Стојана

Божиловића –Белог је са дугим јастучним крилима (Слика 306).¹⁰⁸ На декорисаном стубу са јастуцима кратких крила, такође у кући С. Божиловића у Пироту, стуб је у горњој зони у облику капитела обликован, што наглашава сам јастук (Слика 307).

Наредна три примера су на кућама (три куће у комплексу) Конака „Бела мачка“ у Пироту. На спратној кући стуб са јастуком носи греду, а изнад је благи еркер, у склопу улазне композиције у објекат (Слика 308). Овде је јастук декорисан у шпиц, што је један од честих начина истицања умешности у руковању са оруђем (секиром, теслом). У приземном објекту где су занатске радионице централно се налази композиција стуб и јастук (Слика 309). Овај начин засецања јастука је познат под именом „коси зупци“, а завршеци крила имају благу облину. На примеру детаља јастука на подруму трећег објекта истог комплекса засецање доње обрадиве површи јастука је сложеније (Слика 310): зуби су засечени равно, једни наспрам других и са великим лучним завршетком у барокном стилу.

Зидани стубови, као што је стуб на кући у улици Саве Ковачевића у Пироту (Слика 310), новије су градње у односу на конструктивне стубове и јастуке на кућама оријенталног типа. Овде се ради о трему наглашеном са два зидана и класицистички обликована стуба. Стуб је, наравно, кружног пресека без канелура. Ужи при капителу, а шири у зони постамента са благим ентазисом. Изниче из постамента квадратног пресека, који је саставни део ограде на трему. Капител на припада дорском реду заједно са абакусом, тј. равном плочом на врху капитела (Слика 312).

Стуб на трему Цацине куће у улици Нишава у Димитровграду (Слика 313) архитектонском маштом је обликован са три стране, а са једне је раван. Одрађен је са класичним елементима, постамент са базом, стабло-труп са канелутама. Капител (Слика 314) је са ануллом (као и пиластри на овом објекту) која одваја врат одмах испод почетка профилације капитела. Сам стуб је раван, без ентазиса.

¹⁰⁸ Јастуци су као носећи, битан елемент традиционалним наслеђем остварили идентификацију са крилима орла као историјским симболом у култури нашег народа.

5.1.3.2. Рогови

Веома се велика пажња посвећивала тзв. крајцовању кровне грађе, тако да су рогови, у овим крајевима познати као мертеци, права ремек-дела. Пример су рогови на Цациној кући у Димитровграду (Слика 315). Инспирација архитекте при обликовању свих елемена кровне конструкције као и косницама по обиму целе фасаде у дрвету дефинитивно су били лав и лавље шапе. Кућа грађена 1903, захваљујући овако богатим детаљима, синтези јединства архитектонских и конструктивних композиција, и данас је вредна дивљења без обзира на степен запуштености и руинираности. Рогови на кући Димитра Гогова (тзв. Димитрашково здание) приказани су на Слици 316, а рогови на кући у улици Ива Андрића на Слици 317. Оба здања су у Димитровграду.

5.1.3.3. Греде

Греде су конструктивни елементи у склопу покривених позиција. Видни део греда јавља се код еркера, где се виде **тавањаче**, које носе овај избачени кубус изван фасаде, и **рожњаче** тј. део рожњаче на фасади ако има избачену стреху, те оне носе прве рогове.

Тавањаче су видне на еркеру Христићевог конака (Слика 318). Без нарочите су декорације, заобљене, израженог ритма, црне и као друге декорације у дрвету, употпуњују композиционалност фасаде.

Примери декорисане **рожњаче** забележени су на кући Теодора Брзака у улици Данице Марковић (Слика 319), а рожњаче на Цациној кући, улица Нишава (Слика 320), обе у Димитровграду. Свака је у стилу са објектом, веома су декорисане и благо избачене из равни фасаде.

5.1.4. Архитектонски елементи у ентеријеру

Уређење унутрашњег простора је традиционално обележје времена, културе, стила и економског статуса онога ко ствара и живи у том простору.

5.1.4.1. Унутрашња врата

Наглашавање унутрашњих врата је обележје начина живота и израз је

потребе за естетским композицијама у најинтимнијем простору. Преласком из једног простора у други мења се функција просторије, атмосфера.

Неколико примера унутрашњих врата биће представљено углавном на кућама источнобалканског типа у Пироту. У Конаку „Бела мачка“ сва унутрашња врата су дрвена (слике 321–325). Декорација плотова је у појединачним арабескама. Штокови су веома интересантни, равни или лучни. Јединствена геометријска декорација у троугловима, док су остала касетирана поља правоугаоног или квадратног облика, приказана је на Слици 324. На Слици 325 је первајз изнад врата који има барокну линију, а присутан је на оријентално обрађеним вратима.

Унутрашња врата у кући Стојана Божиловића – Белог, Пирот (слике 326–328), сва су дрвена, бојена у тамносиву боју и имају карактеристичан залучен первајз изнад, у делу надвратника. Врата су поређана по градацији од једноставнијих декорација ка сложенијим. Технички детаљи врата са декоративним касетама на којима су у обликовању присутне барокне китњасте форме (Слика 328) дати су у прилозима 57, 58 и 59.

У обради унутрашњих врата у Христићевом конаку (слике 329–334 и Прилог 60) помешани су различити архитектонски стилови и облици. Судајући према первајзу, коришћени су барокни манири (Слика 329), док врата са первајзом у облику стилизованог тимпанона више нагињу ка класицистичком маниру обраде портала (Слика 330). Троугао са профилацијом изнад улаза служи и да се објави знамење, тако да је овде уписана година градње, а кроз ова врата се улази у луксузну гостинску собу на спрату. Врата у приземљу (слике 331, 332 и 333) представник су оријентализма са арабескама у пољима. Другачијег приступа декорације су дрвена црна врата, такође у приземљу (Слика 334, Прилог 60). Овде се преплићу ренесансни дрворези са биљним мотивима и хришћанском орнаментом у касетираним пољима јасног реда и облика.

Брава на унутрашњим вратима

Браве су биле на свим вратима поменутих кућа дело руку способних занатлија – бравара. Пример је брава на једним од унутрашњих врата на кући

Стојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 335, Прилог 61). Стилизовани трукери и шилдови су, као и сама врата, барокна, китњаста интерпретација.

Первајз на унутрашњим вратима

О первајзу декоративног облика, барокних линија било је речи и код прозора на Конаку „Бела мачка“. Иако је присутан код кућа источнобалканског типа, примећује се да су утицаји европских стилова продирали, мада у скромним размерама, и мешали се са оријенталном архитектуром. Синтезом овог склопа добијала су се веома декоративна обликовања. Первајз на кући Стојана Божиловића – Белог (Слика 336) умаломе се разликује од исте форме первајза на унутрашњим вратима Конака „Бела мачка“ (Слика 337).

5.1.4.2. Унутрашња степеништа са гелендерима и украсним двеним главама

Унутрашња степеништа (басамаци), у зависности од распореда просторија, рађена су уз улазну партију. У односу на данашње прописе и стандарде о висини и ширини базишта, рађена су стрмија, са ширим базиштима. Дрвена углавном у кућама источнобалканског типа, а и касније у 20. веку, дрво се примењивало за уређење унутрашњег простора. На степеништу су украшаване ограде – гелендери, сокле и сл. Почетак и крај ограде био је наглашен декоративним главама које су биле права ремек-дела столарске обраде.

Унутрашње дрвено степениште у Конаку „Бела мачка“ у Пироту (Слика 338) изведено је између два зида са соклом у дрвету која прати степенести крак. На спратном завршетку гелендера је декоративна глава (Слика 339).

Базишта двокраког дрвеног степеништа у Џациној кући, улица Нишава у Димитровграду (Слика 240), широка су 32 см, а чела базишта су обрађена. На бочном зиду је пратећа сокла у висини базишта, а завршава се декорацијом. Слободну страну степеништа украшавају декоративни гелендери са балустрима у дрвету (Слика 341). У обради почетног елемента ограде – гелендера присутан је у обликовању утицај барока.

5.1.4.3. Таванице-шашовци

Украсавање таваница у дрвету у варошима Србије у 19. веку је присутно као обележје муслиманског стила, мада су тадашњи европски градови, у којима су се смењивали стилови, познавали обликовање таваница сходно стилу, не само у дрвету већ и у другим материјалима и техникама.

У Пироту, у ентеријеру Конака „Бела мачка“ у више објеката још увек постоје таванице од дрвета са поделама од дрвених профилисаних ужлебљених лајсни – шашовци (слике 342 и 343). Не зна се поуздано ко су мајстори уређења његовог ентеријера, али је примењен принцип и техника обликовања као на пиротским црквама,¹⁰⁹ које су дело мајстора Самоковске школе. Оно што је врло вредно запажања и истраживања јесу обликовања јастука и греда у дрвету, који су истовремено носећи елементи, а украшавају простор и стапају се са таваницом. Примери тога како се јастуци претварају у расцветале капители са пуно прелаза, профила и барокних облика приказани су на сликама 344 и 345.

Таванице у Христићевом конаку су различитих стилова. У већини просторија су декорисане дрвене (Слика 346). Розета (Слика 348) и обрада угла ове таванице (Слика 349) препуне су дрвореза са биљним мотивима, асоцирају на српску средњовековну архитектуру. На спрату, гостинска соба је другачија од осталих. Власник је, да би истакао добростојеће економско стање, поручио намештај за гостинску собу из Беча, а таваница је рађена у модернијим линијама (Слика 347). Централна фигура је неформалног облика, благо денивелисана са профилисаним странама. По обиму таванице су холкери који истовремено скривају гарнишне.

Таванице са на кући Стојана Божиловића – Белог у Пироту су од дрвета, рађене у свим просторијама по истом принципу (до сада сачувано у три просторије), са градацијом декоративности аналогно самој просторији. Централни део таванице је у сивој боји (Слика 350), хексагоналне форме, са централном розетом и троугаоним пољима која се концентришу у једну кружну линију око

¹⁰⁹ У шестом поглављу овога рада компарираће се сакрална са стамбеном архитектуром.

розете (Слика 351), а према крајевима се шире и формирају парцијалне завршетке (Слика 352). Червороугаона тавница је богатија, са пуно преплета у пољу (Слика 353). Скраћењима унутар четвороугла формира се октогонални облик (Прилог 62), а у сваком формираном троуглу је различита декорација. Розета је декорисана из више концентричних кругова, благо рељефна и остварује се кроз динамичку форму (Слика 354, Прилог 63). Углови таванице филигранске израде дати су у декорацијама соларних, сакралних, фитоморфних мотива (слике 355, 356 и 357).

Све таванице су фотографисане у кућама где је било могуће фотографисати уз дозволе надлежних. Пуно је порушених кућа о чијим ентеријерима сведочи теничка документација ЗЗСК Ниш. Један од лепших примера је таваница са детаљима у порушеној кући Боже Кафеџије у Пироту (прилози 64, 65 и 66), на којој лепотом доминирају розета и углови у форми цвета.

5.1.4.4. Зидне опшивке у ентеријеру

Овај елемент је као опшив присутан у архитектури источног Балкана. Углови су штићени,¹¹⁰ а хоризонталне профилације уграђивале су се на висини ниског парапета (до 60 cm). У Христићевом конаку срећемо декорацију по унутрашњим зидовима просторија. Унутрашњост диванхане је обogaћена профилисаним опшивком која лучно креће из горње линије прозора, па даље хоризонтално у висини парапета до краја зида (Слика 358). У Конаку „Бела мачка“ дрвени опшиви су на свим угловима и парапетним висинама (Слика 359) као и на висини изнад врата (Слика 360). На овој позицији у првобитним „ижама“ су се налазиле полице за покућство.

5.1.4.5. Долапи

Долапи су претече данашњих плакара. Некад су служили искључиво за остављање постељине, душека, јоргана, а касније и ситног покућства.

Нетипичан пример је угаони долап са отвореним челом у кући Стојана Божиловића – Белог (Слика 361, Прилог 67). У Христићевом конаку су дуборезом

¹¹⁰ Пример опшивања углова дрветом присутан је и на фасадама.

изведени веома богати долапи у оријенталном стилу (слике 362 и 363).

Као раритет декоративности истиче се и долап у порушеној кући Боже Кафеџије (Прилог 68).

Окови на долапима

Окови и багламе на долапима (Прилог 69, слике 364 и 365), декорисани у два крака у Христићевом конаку, или три на долапу у кући Божиловића, освежавају сећање на занате који су ишчезли и способност мајстора који су се бавили израдом ових малих окова.

5.1.4.6. Комин-огњиште

У варошким кућама је мало примера огњишта, она су замењена модернијим облицима, као што је претеча камина у Христићевом конаку – са затвореним ложиштем (Слика 366). Старо огњиште у пословном делу композиције Конака „Бела мачка“ (Прилог 70) као такво постоји у документацији ЗЗСК Ниш.

5.1.4.7. Намештај

У кућама Пирота затекли смо интересантне примере намештаја. Они само наговештавају како је то изгледало када је простор био уређен и попуњен. Стилони и утицаји су различити, тако да се ради о нехомогеним групацијама намештаја.

У кући Стојана Божиловића – Белог је гардеробни ормар од чамовог дрвета (Слика 367, Прилог 71). На бочним ивицама фронтана су стубови, који имају стилизоване уске капителе, а исти носе композицију која има у саставу архитрав и тзв. *постоље са прекидом* (тимпанон). Постоље се састоји од косих венаца прекинутих у врху, а у отвору се налази мала урна. Декорације гардеробера су класичне.

У Христићевом конаку доминантан је ентеријер са гарнитуром за седење, сатом, огледалом у гостинској соби на спрату (Слика 368). Музејска поставка кревета са зидним декором и ћилимом (Слика 369) дочарава луксуз и начин

живота у кући Христе Јовановића у другој половини 19. века. У типично муслиманском маниру диванхана је уређена у миндерлуцима и застрта ћилимима (Слика 370).

5.1.4.8. Сандуци

Сандуци спадају у покућство, јер је сама потреба за чувањем и одлагањем ситних предмета, гардеробе, накита, новца, брашна, жита, чак и умешеног хлеба наметала њихов опстанак. У овим крајевима устаљен је назив санд'к и ковчег када су у питању одећа, драгоцености. За жито, брашно, судове за мешење коришћене су наћве (наћвари). А традиција је да се за чување новца користиле касе, шкриње или черкмеце (турски израз).

„Ковчези из Збирке Музеја¹¹¹, као и они евидентирани на терену, према начину израде и техници украшавања деле се на: ковчези од тесаних дасака, ковчези занатске израде од тврдог дрвета украшени дуборезом, ковчези занатске израде од тврдог дрвета украшени инкрустацијом, ковчези занатске израде од меког дрвета украшени техником бојења, ковчези обложени кожом, лимом или платном, ковчези од плетеног прућа, ковчези-касе.“¹¹²

Сандук у Христићевом конаку за одлагање постељине и одеће закључава се металном петљом и катанцем. Украшавање је изведено методом инкрустације (Слика 371). Инкрустација представља технику украшавања седефом¹¹³, костима (слона, телета, бивола, магарца) и касније жицом. Декорација је на предњој страни и чине је три зракаста круга, а између њих су два ибрика из којих избија цвеће. У целој декорацији има ромбова, зракастих кругова, звездастих кругова итд. Ивице, односно бочне стране су траке зупчастог мотива изведеног у инкрустацији кости. За овај сандук сматра се да је урађен у охридској радионици ковчега.

¹¹¹ Мисли се на Музеј Понишавља у Пироту.

¹¹² Ковчези Пирота и околине, Музеј Понишавља Пирот, 2005, стр 6.

¹¹³ Разликовали су се бели седеф (од морских шкољки) и плавичасти (од језерских).

На основу техничке документације ковчега који је снимљен у кући Стојана Божиловића – Белог, из пресека се види унутрашња подела (Прилог 72). Овај ковчег по декорацији припада групи која се радила од меког дрвета и украшавала техником бојења. Ова техника је из Немачке, Мађарске и преко Војводине доспела у наше крајеве.¹¹⁴ Техника бојења је почињала подлогом, тзв. посном бојом у тамним тоновима. Мотиви су били цветни орнаменти, лала, нар и сл. Ковчег у овом прилогу украшен је управо најчешће присутним мотивом расцветале лале у две одвојене целине на предњем делу. Бочно су се налазиле ручке, а закључавао се веома стилизованом металном бравом и кључем.

5.1.4.9. Разно у ентеријеру

Највероватније је да, осим што добар број елемената покућства данас нема примену, постоје и елементи у ентеријеру за које нема много објашњења из ког су разлога настали баш на тој позицији у кући. Назовимо-прозор у соби Конака „Бела мачка“ (Слика 372) према организацији би могао да буде отвор за издавање хране (којих има по селима), али збуњују решетке, што може да наведе на закључак да је сврха елемента нешто друго. Сада служи као ниша у зиду за оставу ситног покућства. Пећ у кући Стојана Божиловића – Белог (Прилог 73) кружног је пресека, урађена у лиму 1909. године, као копија исте од бронзе рађене крајем 19. века.

Колица за бебе у кући Стојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 373, Прилог 74), карактеристичне декорације и обликовања, нарочито корпе и точкава, редак су пример сачуваног експоната с краја 19. века.

5.2. КУЋЕ У ПЛАНИНСКИМ СЕЛИМА ПИРОТА И ДИМИТРОВГРАДА

5.2.1. Просторни елементи

Поједина комплетна села истичу се богатством архитектонског

¹¹⁴ Израду бојеног намештаја донели су колонијализовани, плански насељавани Немци и Мађари у Војводину. У 20. веку највише је било столара Немаца.

обликовања, између осталих Шугрин, Рсовци, Рагодеш, док нека села која нису наизглед богата декорацијом облика ипак плене својим укупним изразом у духу традиционалне архитектуре, нпр. Покрвеник, Орља итд. За села важи правило да су материјали за градњу и обликовање искључиво из непосредне близине, те је декорација кућа у ствари природа пресликана у архитектуру.

Приступ анализи традиционалне архитектуре села биће у поставкама слично конципиран као и анализа варошке архитектуре, међутим, услед обимности материјала, поједине уметничко-занатске обликовне вредности, сагледаване у просторним, архитектонским и конструктивним елементима, биће груписане према материјалу или техници у групације.

Анализа елемената се спроводи као код варошке, према композицији фасаде, а с обзиром на то да се ради о приземним или једносратним објектима, подела је према хоризонталним зонама. Анализирају се прво просторни елементи, затим архитектонски елементи на фасади: у доњој зони сокла, угао објекта, прозорска атика, прозор, атика врата, врата, пиластри итд. У горњој зони се појављују венац, стреха, димњак итд., и најзад конструктивни елементи: стубови, јастуци, греде. Ентеријер је представљен као засебна групација декоративних елемената у оквиру анализе архитектонских елемената у ентеријеру. Као засебно поглавље обрађене су карактеристичне декорације на сеоским капијама.

5.2.1.1. Трем

Већ је у претходном поглављу, 4.3. *ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ*, размотрен велики број сеоских кућа са тремом. Изведена је систематизација и групација свих кућа према облику и позицији трема.

Трем има искључиво улогу улазне партије. Лукови на трему су обележје традиционалне архитектуре у селима Забрђа, Горњег и Доњег Висока. Ови неконструктивни лукови датирају с краја 19. века.

Карактеристичан пример је трем на кући Димитрија Иванова у селу Височким Одоровцима (Слика 374). Кућа је постављена на врло стрмом терену.

Трем је у висини спрата и до њега води бочно, покривено степениште. Лукови су великог радијуса, а са холкер-стрехом долази до изражаја естетика обликовање ове народне архитектуре. Трем на кући Десимира Костића у Брлогу је у нивоу високог приземља (Слика 375). У равни предње фасаде обликовани, скоро истих радијуса лукови, декоративни стубови и дрвени парапет чине овај трем богатим. Како је ова целина смештена у централном делу куће, бочне стране су просторије куће, тако се на фасади јавља ритам пуно-празно. У равни фасаде тј. у равни исте кровне воде доминантан је трем на кући Лозана Антонова у селу Мазгош (Слика 376). У овом случају лукови су целом дужином фасаде. Терен је паду, а улаз је померен на горњу трећину фасаде.

Тремове који излазе из равни фасаде, тј. равни кровне воде као самостални кубуси јасно наглашавају своју функцију и остварују разуђеност – динамику на фасади. Такав пример је трем на кући Николе Иванова у Доњем Криводолу (Слика 377) и трем на кући (непознатог власника) у Горњем Криводолу (Слика 378). Овакви тремови са луковима или без њих су мале јединице да би дозволиле просторност за седење и релаксацију, али су оригинални представници архитектуре с краја 19. века.

Трем на кући Мите Ангелова у Височким Одоровцима (Слика 379) на високом је приземљу, испод нивоа спрата је подрум. У средишњем делу фасаде, веома естетски уклопљен, са три лука (од којих је средњи улаз), овај трем је захваљујући кровној тзв. баци апсолутно истакнут. Симетрија на фасади је постигнута (у голему собу је улаз бочно), тако да је са свим пратећим декоративним елементима овај објект у целини веома успела архитектонска композиција. Сличан трем је на кући Звонка Зарупкова у Мазгошу, само што веома плитко, за ширину улаза (око једног метра) излази из равни фасаде, али као и у претходном примеру формира симетричну и естетску композицију (Слика 380). Трем на кући Петка Методијева у селу Пртелаш разликује се од већине тремова на селима (Слика 381). Излази у централном делу фасаде у поље. Линија под којом излази је благо лучна у делу камене сокле. Украшен је са више лукова, негде видне конструкције на дрвеним декорисаним стубовима. Декорација на стубовима у горњој и доњој зони је на високом нивоу занатских способности.

Трем на кући Надежде Крстић у Височкој Ржани (Слика 382) налази се на спрату и, како је кућа у облику слова „ге“, тако и трем прати линију не излазећи из равни крова, тако да цела композиција угаоних лукова као динамичка форма домира физиономијом објекта. Супротна позиција трема је на дата на кући Миодрага Јосифовића у селу Шугрин (Слика 383). Основа куће је правоугаона, на четири воде. Са спољашње стране формиран је по обиму узак трем. Лукови су дубоки, на традиционалан начин обрађени, а стубови кратки јер се ослањају на парапет. Присутна пластика на фасади целом трему даје динамику.

5.2.1.2. Трем са доксом

У већини случајева је у истој композицији за улаз решено и седење, чак и одмор – спавање. Тревови су рађени широки, целом дужином фасаде, и такав простор је дозвољавао вишенаменску функцију. Трем, уједно доксам, срећемо на веома старој кући Часлава Цациног у махали Шуленци у Ореовици (Слика 384). Овде је дефинисан простор десно од улаза за седење, са дотрајалом клупицом од дасака, док је простор за дужи одмор и слично лево од улаза. Кућа је без лукова. Конструкцију носе дрвени стубови и греде подупрте дрвеним декорисаним јастуцима. Сличан пример је на старој кући Асена Русимова у Мојинцима (Слика 385). На угаоном приземном објекту део доксата је бочно, док је улаз централно постављен у линији са вратима која воде у објекат. Доксам је овде оивичен парапетом оплетеним и олепљеним чатмом, а дрвену конструкцију над доксом носе дрвени стубови и јастуци.

Овај начин конструкције (стубови и јастуци) говори о томе да су тако рађене старије куће, пре појаве лукова, а да су лукови новије настали облик, из потребе за декорацијом.

У оба наредна примера, иако су куће различитог доба старости, трем се уједно са доксом дешава на спрату: трем са доксом на кући Димитра Џунова у селу Мазгош (Слика 386), а слична композиција на спрату у селу Церова, кућа Милете Бркић (Слика 387). Са олепљеним луковима, дрвеним стубовима и парапетима, ови примери представљају вредне естетске композиције. Примери на кући Арсенија Димитријевића, сада Николајче Манчева у Радејни (Слика 388) и

кући Ђорђа Јованковића у Брлогу су тремови са довољном површином, тако да остварују уједно и функцију доксата (Слика 389). Пример у Радејни је декорисан у дрвету, са декоративном парапетном оградом, стубовима и пољима у дрвеном преплету изнад стубова. Овај простор излази из равни фасаде, али улазна функција се дешава у увученом делу, у простору објекта. Кресе га баца и чуваркућа. Пример из Брлога је интересантан, мада већ претрпео адаптацију, тако да кровна конструкција доминира.

5.2.1.3. Доксат-ћошка

Примери доксата су разнолики. Пошто такав простор служи за седење, одмор, вођење разговора, његова аутономност у односу на остале функције обично се успоставља у самосталној просторији. Примењено на сеоску архитектуру и традицију у градњи, овај елемент се као такав заиста остварио.

Необичан пример доксата је на кући грађеној почетком 20. века у Рагодешу (Слика 390). Улазом у објекат у простор ходника, вратима бочно (десно) одвојен је простор за одмор и седење. Овај доксат је декорисан тако да декорације носе нека обележја класицизма. Присуство фриза, одвојен кровни венац, декорација на парапету, наглашавање декорација слепим аркадицама и зупчастом траком представници су варошког обликовног сензибилитета који се добро уклопио са аркадама и луковима на здепастим дрвеним стубовима и фолклорном сеоском архитектуром.

Независтан доксат у централном делу објекта (тј. дворишна фасада) који као и баца излази из равни фасаде срећемо на кућа Тодора Костова у Височким Одоровцима (Слика 391).

Примери у Шугрину (Слика 392), на кући Матеја Петровића у Орљи (Слика 393), на кући Ђорђа Цветића у Церови (Слика 394) и на кући Боже Панајотовића у Шугрину (Слика 395) у традиционалном смислу су доксатидиванхане. Засебни простори обично квадратне основе, смештени бочно или позади објекта, ослоњени на стубове јер су у нивоу спрата. Као елемент у архитектури врло су препознатљиви, готово школски примери. Парапети су или дрвени, или олепљени чатмом, а конструктивно су решени са стубовима са

луковима или без њих. Наслеђе старобалканско – са муслиманским обележјем.

Доксат на кући Иге Кукудинца у селу Каменица смештен је изнад подрума (Слика 396). Назив у народу је ћошка, јер га и дефинише сама позиција. У склопу објекта на „ге“, са благим испадом у поље, овај доксат је изузетно укомпонован. Лукови су правилни, са холкер-стрехом изнад. Стубови су декорисани у доњој зони изнад парапета и у зони декоративних капитела. Сличан по начину израде, мада на спрату, јесте доксат на кући Драгомира Ђелића у Височкој Ржани (Слика 397). Ступениште води до подеста где су улазна врата, а бочно је ћошка.

5.2.1.4. Чардак

Појава чардака у стропланинским селима је реткост. Иако ретко, богато решење чардака срећемо на коначима Цркве Св. Ђорђа у Темској (Слика 398). Ступеништа су постављена симетрично у односу на средину овог објекта. У нивоу приземља је трем, а на спрату простор за седење и сл. Коначи су изузетни због низа релативно плитких лукова-аркада и декоративно обликованих јастука који прелазе у лукове. Парапети у дрвету са вертикалном поделом као и сви дрвени елементи у црној боји у складу супротности са белом бојом објекта, дисонантним прелазом остављају јединствен утисак о традиционалној архитектури. На чардаку на кући Н. Панчића у Церови у приземљу је конструкција са стубовима и косницима, бочно ступениште до спрата, а на спрату простор са три стране у аркадама, са парапетом у дрвеном преплеру и делом од чатме (Слика 399).

5.2.1.5. Еркери

У селима су еркери присутни као елемент, али се не може рећи да заузимају битно место у декоративном смислу. Углавном су мали истурени кубуси за дебљину или пола дебљине зида. Један од лепших примера је кућа Гвоздена Костића у Рагодешу (Слика 400). Јаке таванске греде су истакле еркер и, будући да постоји декорација на фасади, цео елемент је обележен као успела композиција. Кућа непознатог власника у Паклештици (Слика 401) пример је еркера над каменим зидом, а у функцији улаза у објекат. Улаз је под истом кровном водом објекта. Примери на: кући Н. Н. лица у Рудињу (Слика 402), кући Јованче Цагрона у Рудињу (Слика 403) и кући Н. Н. лица у Топлом Долу (Слика

404) мало се међусобно разликују, али су узети као примери конструктивних еркера. Пример у Топлом Дољу је, због црвене боје каљишта (глинена земља измешана са сламом), различитог колорита као последица црвеног пешчара присутног у саставу геоморфолошког модела тла.

5.2.1.6. Балкон

Балкон је елемент који се појављује само на подручју Забрђа. Било да су на чеоној фасади или прочељу објекта, балкони представљају украс и дефинишу физиономију објекта. Разлог за то што балкона има баш у овом делу Старе планине је тај што је клима мало блажа иза задњег превоја Видлича у односу на суровију у области Висока, где ових архитектонских елемената нема. Балкони су мали у основи, правоугаоног облика. Покривени су у скоро свим примерима као тзв. баце, тако да се у висини крова појављује као неки тимпанон, мала двоводна композиција која има чуваркућу.

На балкону на прочељу куће Георгија Јотева у селу Пртопопинци (Слика 405) видне су три јаке тавањаче и дрвени стубови који носе „тимпанон“. Примери на кући Мирче Јеленкова (Слика 406) и на кући Трифана Тошкова (Слика 407), оба у селу Петрлаш, богати су декорацијама парапетних ограда, декорисаним стубовима, чуваркућама. У зони „тимпанона“ налазе се по два мала отвора у функцији луфтера. Испод балкона у првом случају су косници, док је у другом примеру декорација у дрвету чипкастог рада као код ћенарке. На кући Бориса Стојанова у Радејни доминантна је плава композиција декорисаног парапета у дрвету и фриза са чуваркућом (Слика 408). Балкон на кући Слободана Васова у Пртопопинцима (Слика 409) украшен је луковима, дрвеном оградом, а ослоњен на два стуба. Као претходни примери, има тимпанон са чуваркућом.

Један од најлепших објеката, двојница у центру села Смиловци, власништво је Миле Ценков (Слика 410). Балкон је подупрт косницима, а испод њега су симетрично два улаза, док излаз на балкон има само десна страна. Плитки лукови са декорисаном профил-лајсном као кровним венцем, холкер-стреха са ћенарком, ћерамида, све то обликује овај архитектонски елемент у Смиловцима. Овај пример у обликовности носи идентитет варошке архитектуре.

Два слична примера балкона са по три поља тј. четири стуба која носе кровну конструкцију такође су у Забрђу: балкон на кући Тирила Трајкова у Пртелашу (Слика 411) и балкон у дрвету са косницима у Радејни на кући Стојмена Стојанова (Слика 412).

5.2.1.7. Аркаде

Аркаде су, као елемент од лукова понављаних у ритму, обрађене код тремова. Овде су представљени примери аркада: на трему куће Десимира Костића у Брлогу (Слика 413); ритам аркада на кући Тодора Алексова у Смиловцима, где аркаде чине целину иако неке иду кроз два, неке кроз један ниво (Слика 414). Аркаде на трему куће у Славињу са слепим завршетком у облику јабуке изнад улаза (Слика 415) стварају ритам слепих аркада тј. са стубом на сваком другом луку, а такав пример аркада срећемо на кући Н. Н. власника у Темској (Слика 416). Ова композиција лукова јавља се на трему код улаза, док се бочно формира ћошка са стандардно изведеним луковима.

На помоћном објекту (невестиној соби са амбаром) у селу Пртопопинци, власника Крстимира Јосифовског (Слика 417) аркаде су доминантне. Лукови су уједначени, конструкција видна. Помоћни објекат (амбар) у Горњем Криводолу (Слика 418) са малим је бројем елегантних лукова.

5.2.1.8. Декоративни елементи на тремовима, доклатима, чардацима, аркадама

Декорација аркада

Декоративна пластика на фасадама је разнолика, различитог порекла и настала под различитим утицајима. Када је у питању декорација аркада, непознат је уплив утицаја јер нема поузданих података одакле долазе. Ипак, овај необичан начин геометријског декорисања троугловима изнад лукова приписаћемо спонтаном изразу народних неимара. Геометријско украшавање је дошло из варошке средине, тако да је у том конгломерату стваралаштва присутно и ово обликовање. На трему куће Тихомира Тошића у Шугрину (Слика 419) изнад сваког лука се налази обрнути трапез као симболика кључног камена са симетрично заротираним троугловима са стана. Као и лукови, и ове композиције геометријских декорација пружају се у разиграном ритму, пратећи линију трема.

Сличан пример декорисања троугловима је на кући Миодрага Јосифовића у Шугрину (Слика 420). Троуглови су између лукова са врхом наниже и изнад лука са врхом навише. На наранцастој фасади ови бели троуглови делују разиграно и истичу лепоту самих аркада.

Детаљ на аркадама

Детаљ конструкције аркаде на кући Петка Методијева у Пртелашу забележен је на Слици 421. Ова правилна конструктивна композиција, касније олепљена и у бело бојена, фундамент је декоративног обликовања код аркада где ритам гарантују једнаки и прецизно изведени лукови.

Детаљ слепе аркаде на трему куће у Славињу који се традиционално изводи у дрвету и зове „јабука“ (Слика 422) естетска је фигура тесана у дрвету.

Стуб на трему, доксату

Уметничко-занатске и архитектонске вредности код декоративних облика најтананије су и најизражајније у њиховим детаљима. Код обликовања стубова (на трему, доксату, балкону), са аспеката уметности, преовладавају уметничко-занатске вредности, што је у традицији народног градитељстава.

Стубови су од тврдог дрвета, различитог пресека и обраде. Поређани су према степену квалитета или умешности обраде, било да су на спрату или приземљу, трему, доксату или балкону.

Обрада стубова се односи на декорације у доњој и горњој зони стуба. Традиционални начин декорације је да се у постаменту декорацијом редукује пресек стуба па све до горње декорације, изнад које се стуб враћа на првобитни пресек. Тако добијамо тањи стуб у стаблу, виткији, чиме се не нарушава статика истог. Такав, једноставан пример декоративног обликовања је стуб у приземљу на кући Ђорђа Јованковића у Брлогу (Слика 423). На стубу на трему старе куће Момира Игњатовића у Шугрину (Слици 424) декорација у горњој зони претеча је капитела без завршног венца. Нешто сложенији пример је стуб на већ поменутој кући Ђ. Јованковића у Брлогу, али на спрату. Овде се у доњој зони обраде стуба издваја базис, а у горњој је формиран капител засецањем углова до коначног

усека којим се пресек стабла враћа у првобитно (Слика 425). Кућа у Паклештици (Слика 426), кућа у Церови (Слика 427) и кућа у Шугрину (Слика 428) примери су декорисаних стубова кроз два нивоа. Високи су, елегантни, вешто засечени и декорисани. Декорацијом се истичу стубови на кући Панајотовића у Шугрину (Слика 429), стубови на трему куће Десимира Костића у Брлогу (Слика 430), стуб на трему куће Милутина Марковића у Пртелашу (Слика 431). Јединствен пример стуба са декорацијом и у средњој зони дат је на амбару у Горњем Криводолу (Слика 432). У постаменту стуба на трему куће Димитра Иванова у Височким Одоровцима (Слика 433) лежи сложена двопојасна декоративна композиција. Ово је јединствен рад, веома сложен и захтеван, што нас упућује на савршенство технике рада и способност столара с краја 19. века. Најлепши представници стубова на трему тј. доксату-ћошки су на трему куће Асена Иванова у Каменици (Слика 434), у облику зупчастог низа, као и стуб сличан претходном, такође у Каменици, на ћошки куће Иге Кокудинца (Слика 435). Ови стубови су са декоративним капителом и истом декорацијом у доњој зони, која има постамент и базис. Присуство зупчастог мотива говори нам о алату, ножевима који су се употребљавали и о филигранској способности столара, који су имали мотива и инспирације да у једном од највиших села Горњег Висока (по надморској висини) направе занатско ремек-дело.

Капител стуба

Капители се појављују на стубовима на делу где почиње лук, тако да је профилацијом или накнадно додатим оквиром скривен спој, који је некада и невешто изведен. Примери су од најпростијих па до веома декоративних капитела. Пример једноставног капитела дат је на кући Спасена Манчева у Пртелашу (Слика 436), затим нешто сложенији са благим засеком на кући Тодора Ташкова у Бољевом Долу (Слика 437), као и иста декорација, само већег профила, на кући Мирче Јеленкова у Пртелашу (Слика 438).

Сложенија декорација је на капителима, где испод оквира на који се лук ослања стоји кружни појас, као на трему куће Десимира Костића у Брлогу (Слика 439) и на трему куће Драгомира Ђелића у Височној Ржани (Слика 440). Са истом декорацијом, али са телом капитела у облику отвореног цвета лале може се истаћи

пример на диванхани куће Панајотовић у Шугрину (Слика 441).

Необичан рад у цакнама изведеним плитко и прецизно, тзв. *кружно назупчење*¹¹⁵ присутан је на капителу стуба на трему куће Петка Методијева у селу Пртелаш (Слика 442). Сложеност и обликовност капитела на трему куће Смиљане Лилић у селу Брлог (Слика 443) види се у раду две контразупчасте декорације, која као у сендвичу врше притисак са горње и доње стране на централни појас. На капителу на трему куће Асена Иванова у селу Каменица (Слика 444) веома декоративна зупчаста трака је у горњој зони капитела, испод профилисаног четвртастог оквира. Међу овим примерима право ремек-дело је капител на ћошки куће Иге Кукудинца, такође у Каменици (Слика 445). Овај капител, осим што има форму цвета, у горњој зони испод оквира има редове дугих зубаца који се остварују као плитке канелуре.

Декорација стуба у горњој зони

У великом броју случајева стубови немају капителе. Нарочито на старијим кућама, присутне су декорације у горњој зони стуба. Декорације су, као и у претходном прегледу, поређане по градацији од простијих ка сложенијим.

Уобичајена декорација на стубу види се на трему куће Тихомира Манчића у Дојкинцима (Слика 446). На докату куће Асена Русимова у Мојинцима је пример једноставне елегантне облине (Слика 447), док се на трему куће Милутина Марковића у Пртелашу декорација благо увећава и подсећа на капител (Слика 448).

Рад на трему куће у Топлом Дољу (Слика 449) у три линије са једноставним засеком нема пуно обраде, али је то једна од најстаријих мустри у дрвету, према казивању мештана из Топлог Дола.

Занатски сложене су декорације на трему куће у Топлом Дољу (Слика 450),

¹¹⁵ Чинг (2006), стр 167.

трему куће Боже Панајотовића у Шугрину (Слика 451), трему старе куће Момира Игњатовића у Шугрину (Слика 452).

Пример на трему куће Душана Костића у Брлогу обликован је у форми цвета, тако да појас чини октагонална наруквица из које израстају листови (Слика 453), док високообликовну композицију – стилизован отворен цвет, срећемо на трему куће у Славињу (Слика 454).

Декорација стуба у доњој зони

У доњој зони декорације су адекватне горњим или декорацијама капитела. Представљени примери су наведени од једноставнијих ка сложенијим.

Декорација стуба у доњој зони на трему куће Тихомира Манчића у Дојкинцима изведена је једноставним засецањем и тако је формирана унутрашња фигура (Слика 455). Декорација стубу на трему куће Милутина Марковића у Пртелашу изведена је формирањем прстена-наруквице, а са обрадаом зоне испод прстена чине имитацију постамента (Слика 456). Елегантно је решење такође са прстен-наруквицом на коначима Манастира Св. Ђорђа у Темској (Слика 457). По истом принципу прстена имамо примере на стубу куће Асена Соколова у Горњем Криводолу (Слика 458), на стубу куће Десимира Костића у Брлогу (Слика 459) и на стубу трема куће Душана Костића у Брлогу (Слика 460).

Нешто сложенији радови су на стубу куће у Славињу (Слика 461), који је веома сличан, мада облијих ивица и другачије позициониран од примера обраде стуба на трему куће Ђорђа Цветића у Церови (Слика 464). Необично су обликоване декорација на стубовима трема куће Рангела Стојчева у Пртопопинцима (Слика 462), а пример са Сlike 463 је стилизован цвет у доњој зони постамента са латицама наниже (у горњој зони је цвет отворен навише) на стубу трема куће непознатог власника у Славињу. Овде су стилизација и обликовање присутни тако да су и занатски и уметнички квалитети дошли до изражаја. За рад на стубу трема куће Димитра Иванова у Височким Одоровцима, код описа декорације стуба важи да је јединствена са два обла појаса, дубоко засечена (Слика 465).

Примери у Пртелашу на трему куће Петка Методијева (Слика 466), у Брлогу на трему куће Смиљане Лилић (Слика 467), у Каменици на ћошки куће Иге Кокудинца (Слика 468) и у Каменици на трему куће Асена Иванова (Слика 469) најкомпликованији су и најдекоративнији радови на стубовима у околним селима. Декорације са лучним назупчењем у Пртелашу су филигранске, а примери из Каменице и у декорацијама горње зоне и обради капитела носе елементе варошке архитектуре.

Парапети на трему, доксату, балкону – дрвене ограде

Као пратећи елемент на трему, доксату, чардаку, балкону навешћемо неколико примера обраде ограде у дрвету. Најстарији начин формирања ограде је од дрвених летви засечених при врху хоризонталним везама и укрупњењем, као на примеру на трему Димитра Иванова у Височким Одоровцима (Слика 470). Пример са чардака куће Н. Панчића из Церове са дијагоналним укрштањем летава у пољима такође показује један од традиционалних принципа рада (Слика 471). На трему куће Живка Сотирова у Изатовцима појављује се оскудна ограда (Слика 472). У пољима су по две летве укрштене дијагонално на „х“. За село је ово неубичајено решење јер је дозвољен визуелни контакт посматрача са интимом трема. Много су чешћи примери парапетних пуних ограда такође од дрвета, као на огради трема куће у Базовику, са дијагоналним преклопом дасака (Слика 473). На кући Љубе Георгијева у Пртелашу је ограда од дрвених дасака по моделу попуњавања простора између стубова (Слика 474). Декоративну ограду на трему у облику слепих аркадица срећемо на кући Најдена Најденова у Смиловцима (Слика 475).

У Забрђу је на оградама балкона присутан тренд дрвених ограда са декорацијом вертикала. Тако је у Пртелашу на кући Мирче Јеленкова ограда са обликованим малим шупљинама на споју две даске (Слика 476). Пример, такође у Пртелашу, на кући Гошков Трифана (Слика 477), још је декоративнији – по истом принципу рађен као претходни, само са разликом што се на саставу појављују ромбићи, а на доњем делу ограде, скривајући носеће греде – тавањаче, постављена је хоризонтална декоративна летва по моделу ћенарке. Ове ограде немају завршну летву за рукохват која би прихватила вертикале. На кући

Николајче Манчева у Радејни је ограда са хоризонталном летвом у горњој и доњој линији ограде, с тим што је цела састављена као чипка од декорисаних дасака по вертикали, по истом принципу као претходне две (Слика 478). Ово су веома лепо пример обликовања. Користећи спајање по вертикали и игром засека бочних страна даске створена је чипкаста ограда.

Декоративна ограда на балкону куће Слободана Васова у селу Пртопопинци сачињена је од пуних вертикалних дасака без декорације у пољу. Свака даска на врху је обрађена тзв. кружним назупчењем, док се на доњој линији ограде налази веома декоративна лајсна са степенасто-троугластим зупцима (Слика 479). У центру Радејане је кућа Бориса Стојанова у белој боји, са балконом у ултрамарин плавој. Истицању композиције балкона доприноси пуна ограда од дрвета, двоструко рађена. Ограда има пуну дрвену подлогу са унутрашње стране, а преко ње са спољашње стране је декорација. У горњој и доњој зони ограде су лајсне са аркадицама окренуте једна наспрам друге, а вертикалним летвама је повезан сваки корен лука. Декоративна летва која маскира тавањаче је кружно назупчења (Слика 480).

Зидани парапети

Осим дрвених, по селима се у великом броју срећу парапети који су зидани традиционалним начином (описаним у претходним поглављима). Пример парапета од чатме срећемо на ћошки у Шугрину (Слика 481), док парпет зидан од опеке срећемо на спратној кући у центру Рагодеша, са декоративном пластиком насталом под утицајем варошке архитектуре. У горњој зони парапета је декоративан низ слепих аркадица (контракружно назупчење), а доњој зони је декоративан низ зуба (као гуте), познат под именом *венецијански зуби* (Слика 482).

Детаљи парапета

Детаљ конструкције парапета на трему урушене куће Рада Галева у селу Радејна несебично показује начин градње. Преплетом прућа око вертикалних коља формирана је конструкција парапета причвршћена за главне стубове, а затим олепљена глинеом земљом измешаном са сламом (Слика 483).

Пример парапета на плевњи у Мазгошу открива дрвену конструкцију са покојом декорацијом, а како су испуне од ћерпича и тугле замениле првобитну чатму и сл., овде је присутна испуна од ћерпича, као један од традиционалних начина градње у овим крајевима (Слика 484).

Вратанца у саставу ограда на трему

На оградама тремова, доксата итд. неретко се налазе врата. И најстарији примери вратанаца су декорисани: пример Слика 485 – вратанца на трему старе куће Драгана Василова у Височким Одоровцима. Сам плот је једноставан, од вертикалних летви у размаку. Стуб који држи вратанца је јачег пресека, а на врху се налази декорација у виду лопте са прстеном. Ова врата нам много говоре о начину градње у раним фазама народног градитељства.

Обликовање самих вратанаца од пуних дасака је присутно на селима. На кући Николајче Манчева у Радејни вратанца на трему су обликована у шпиц, тј. симетрично су засечена по дијагонали са врхом у средини (Слика 486). Овде је присутна геометризација. Вратанца на трему куће у Бољевом Долу (Слика 487) у горњем делу су обликована са неколико заобљених линија које се срећу у оси симетрије врата. Подсећају на барокну орнаментику. Вратанца на трему куће Асена Иванова у Каменици у горњем делу су у благом луку (сегментном), а на средини лука је декор у облику круга (Слика 488).

Детаљи на дрвеним оградама

Традиционални детаљи на тремовима, доксатима тј. на оградама су између осталог и украсни стубови за које се вратанца каче. Такав пример забележен је у селу Церова, на трему куће Ђорђа Цветића – веома декоративан детаљ са јабуком на врху, мада грубо тесан, ипак сведочи о потреби власника да елементи у објекату поседују естетику (Слика 489). Детаљ стуба уз зид у Шугрину (Слика 490) једноставно заобљен изнад засека, свакако сугерише о позицији у којој се вратанца ограда затварају. Овакав пример забележен је у варошкој (порушеној) кући Мишка Стаменог у Пироту.

Рукохват на степеницама трема куће Мирјане Петров у Пртопопинцима

чине два спирална анкера и причвршћен је за зид. У ствари, гелендер је облица прилагођена за употребу, те осим што је функционалан, доминира елеганцијом (Слика 491).

На старој кући у Влковији власника Свиленка Петрова на дрвеним вратанцима се налазе украшен стуб и прва летва (Слика 492). На трему куће Спасена Манчева у Пртелашу стубић на којем се дрвена вратанца каче има декорисану главу у облику јабуке (Слика 493). Право ремек-дело је дрвена „глава“ са прстен-наруквицом у средини на коначима Манастира Св. Ђорђа у Темској (Слика 494). Ова декорација је једна од копија некад присутне обраде дрвених глава у сакралној и варошкој архитектури.

5.2.2. Архитектонски елементи

5.2.2.1. Сокла

Сокла се у сеоској архитектури јавља рано. Обично је подрум на падини био од камена, те је истовремено представљао базис објекта. У својству елемента на фасади који је изведен осмишљено, сокла се на селу среће на објектима зиданим према узорима на варошку архитектуру. Примери: кућа Божицара Костића у Рсовцима (Слика 495) као и кућа Пејче Здравкова у Сенокосу (Слика 497), израђене после 1920. године. Обе куће имају соклу у каменој обради – рустичног, неформалног веза. Сокла је изражене висине управо због сутеренског (подрумског) простора на кући у Сенокосу. Декорација није на високом нивоу, али својим присуством у оба случаја наглашава разлику којом се фасада и зона изнад ње представља.

Сокла на кући у Покрвенику је радак пример да је смицањем висине камена, пратећи нагиб терена, изведена плитка сокла тј. сокла која одваја фасаду од земље само у једном реду камена (Слика 496).

На кући Малине Минић у селу Рсовци сокла је од равно клесаног камена (Слика 498). Иако нема подрума, сокла је усудо изидана у шест редова каменом из оближњих мајдана, врло прецизно исклесаним у облику квадрата.

5.2.2.2. Пиластри и лизене на фасади

Сеоска архитектура овде поприма елементе варошке архитектуре. Потреба да се истакне вертикалност пиластрима на приземним кућама или да се плиткорелефна пластика повеже лизенама (сокла са фризом и кровним венцем) овладала је селом од двадесетих година 20. века надаље.

Кућа Ставрије Тошева у Изатовцима грађена је 1934. у духу академизма. Пиластри су присутни на свим фасадама објекта, у композицији поља између прозора и код наглашавања улаза. Фасада је у белој боји у плиткорелефним хоризонталним фугама. Оне благо романтичарски истичу вертикалне пиластре, стубове на углу итд. Капител је непосредно испод кровног венца наглашеног профилацијом, док је стабло пиластра равно, без изражене текстуре (Слика 499).

У селу Славиња, у центру је објекат који служи као Дом омладине (Слика 500). Пиластри су на овом објекту повезани са плиткорелефном соклом и благо излазе из линије фасаде, али се на фасади, у линији фуга и они пресецају. Капители су профилисани и позиционирани на последњој фуги испод кровног венца.

У сеоској архитектури срећемо лизене. Пример су куће Благоја Денића у селу Рсовци (Слика 501) и фасада куће Драгољуба Нејкова у селу Смиловци (Слика 502). У првом примеру цео архитектонски израз на фасади, обликовање и сл. дело је руку Благоја Денића, власника, тако да је украсни детаљ на врху лизене инспирација неимара, а сама лизена испрекидана танким хоризонталним линијама. На другом примеру на лизени су геометријске фигуре. Симетричне вертикалне линије са малим круговима, у средини дужа вертикала са већим круговима на врху. Овај обликовни приступ има израз благе сецесије.

5.2.2.3. Самостални декоративни елементи на фасади

На фасадама сеоских кућа истраживаног подручја присутан је самосталан декоративни елемент. Порекло овог елемента асоцира на варошку архитектуру, али такав елемент није у њој пронађен, тако да остаје веровање да је на селу извор ове декорације.

Самостални елемент је плиткорелефно поље правоугаонаог облика у хоризонталама. На фасади куће неимара Благоја Денића¹¹⁶ у Рсовцима је пример плитких хоризонталних линија у групацијама (Слика 503). Ово би представљало почетну фазу у генези развоја овог елемента, јер срећемо у Паклештици (Слика 504) исти, али обликовно савршенији – где се формирају тестераста поља, такође непрецизно, неједнаких ширина штрафте, а све у духу народног стваралаштва. На великом броју кућа у Брлогу, кућама у Одоровцима, Гуленовцима итд. срећемо овај самостални елемент, који је с временом добио на обликовности и стилизацији, те се јавља у савршенијој „тестерастој“ форми – као хоризонтале штрафте троугаоног пресека (Слика 505).

Једна од декорисанијих кућа у Забрђу и уопште је кућа Борисава Јеленкова у Височким Одоровцима. На фасади се, између осталих декорација, појављује самостална декорација у виду амблема (Слика 506). Мотив овог амблема који се јавља и као натпрозорска декорација је неколико стабала са различитом формом крошњи на машини коју волуменом чине два симетрична срцуленца заротирана дијагонално.

5.2.2.4. Декорација угла

Декорације на угловима кућа су елементи који су увезени из опуса варошке архитектуре у сеоску, тако су захваљујући неимарима надграђивана решења и постигнута веома значајна архитектонска остварења овог елемента на фасадама.

Прва четири примера су плиткорелефни наглашени углови, тако да су присутне једноставне поделе по хоризонтали и формирана поља којима се остварује имитација камених углова, традиција у градњи. На кући Петра Алексова у Височким Одоровцима (Слика 507) и кући Божидара Костића у Рсовцима (Слика 508) поделе су благе, тако да до изражаја долази вертикалност углова, док су на Дому омладине у Славињу (Слика 509) и на фасади куће Н. Н. власника у Паклештици (Слика 510) фуге јако нутоване, тако да остављају одраз рустичног.

¹¹⁶ Благоје Денић из села Рсовци је градио и украшавао своју кућу. Према његовим речима, правио је прецизне дрвене шаблоне за сваки елемент и декорацију.

Украшавање углова који су подељени у поља дата су у следећа четири примера. Угао на кући Костов Верке и Мите у Височким Одоровцима (Слика 511) има геометријску декорацију. На кући Денић Благоја у Рсовцима (Слика 512) и кући Малине Минић у Рсовцима (Слика 513) у горњем пољу угла је орнамент. На кући Денића је негатив стилизованог срца, а на кући Минића је орнамент стилизоване маџе главе. Неуобичајене декорације присутне су на углу куће Вуке Ђорђевић у Церови, где су у два поља при врху угла утиснути орнаменти цветних мотива (Слика 514).

Украшавање углова кућа, равних, без рустичних, хоризонталних подела, дато је у следећа четири примера. Декорација угла на кући Бранка Пенчића у Височкој Ржани је геометризација (Слика 515). Геометријским сликама је постигнуто украшавање углова на кући Н. Н. власника у Рсовцима (Слика 516). Врло умиреним, линијским декорацијама постигнуто је украшавање углова на кући Зорана Николова у Пртопопинцима (Слика 517), као и на угловима куће Мирјане Петров у истом селу (Слика 518). Последња два примера су слична по техници израде, осим што се на кући Мирјане Петров при врху овог елемента налази троугао, док се претходни завршава у линији стрехе. Овде је различитом бојом угла од боје на фасади постигнут ефекат истицања угла у функцији дефинисања бочних ивица фасаде целог објекта.

Наредна три примера показују декорације углова као копије камених углова. Камење је по систему смицања мањег и већег камена, а ефекат дубине се постиже бојењем ових назовимо-поља, као на углу спратне куће Димитрија Манчева у Радејни (Слика 519). Овде је народни градитељ користио методу бојења наизменичних поља, а сама поља радио у дубљем рељефу, тако да она заиста подсећају на облагање каменом. На кући Мирче Јеленкова у Пртелашу (Слика 520) угао је равна плиткорелефна вертикала израђена од тзв. каљишта. Бојењем квадратних поља у тамне и светле нијансе сиве и фуга у бело, са текстуром сиге-бигра остварен је елегантан израз овог елемента. Бојење и смицање већих и мањих поља угла срећемо на кући Пере Лазаревића у Рагодешу. Овде се свако поље, осим бојом, наглашава и контурама и чини интересантну композицију (Слика 521).

Техником бојења су истакнути различити геометријски облици на угловима кућа, који су у равни фасаде изведени. Такви су примери на кући Ђенче Костова у Височким Одоровцима (Слика 522) и углу куће Тодора Алексова у Смиловцима (Слика 523). Нажалост, на оба објекта су фасаде оштећене, али се на основу обликовања фасада може установити лепота углова који једва одолевају зубу времена.

Необичне декорације срећемо на угловима куће Мирослава Видановића у Шугрину (Слика 524). Цела фасада је украшена са два декоративна елемента. У доњој зони је ваза са гранчицама и плодовима на њима, а у горњој је стилизована форма сачињена од два ћирилична слова „с“ која су једно наспрам другог и са необавезним пратећим детаљима.

Декорација угла на кући Мирослава Јеленкова у Височким Одоровцима је само у горњем делу вертикале, а састоји се из два дела (Слика 525). На самом врху, испод стрехе је орнамент са јелом, а испод њега орнамент у правоугаоној форми са бордурама и ситним неформалним детаљима у средини. На доњем делу орнамента су гуте. С обзиром на то да је стварана по интуицији неимара, ова композиција подсећа на стилизовани ћилим. Кућа Ставрије Тошева поменута је код описа пиластара, који су у маниру класицизма, као и угао са истакнутим стубовима у канелурама и доминантним капителима (Слика 526).

Орнаменти на угловима фасада

Неколико карактеристичних примера орнамената на угловима истиче се и обележава архитектуру чак целог села као заштитни знак. Поменули смо декорацију негатива срца на кући Ђорђа Денића у Рсовцима (Слика 527).

Орнамент на врху декоративног угла куће Борисава Јеленкова у Височким Одоровцима је предиван приказ двоје људи испод дрвета. Гуте у доњој зони допуњавају фолклорност ове стилизоване приче. Кућа са оваквим детаљима је декоративни драгуљ традиционалног народног стваралаштва (Слика 528). Кућа Мирослава Видановића је препознатљива по декоративним орнаментима, који се могу приписати инспирацији народог неимара, мада се, иако несвесно, остварује у духу сецесијске изражајне форме (слике 529 и 530).

5.2.2.5. Декорација око прозора на фасади

У селима се велика пажња посвећивала декорацији прозора. Углавном су декорације у малтеру од земље и сламе (каљиште), плиткорелефно изведене. Велики број облика је модификована варијанта академске архитектуре, која је у варошкој архитектури пропорцијом, обликом, формом могла бити остварена као таква, док по селима срећемо управо оригиналне примере народног градитељства. Наравно, срећемо и елементе других стилова и архитектонских праваца преузетих из градске архитектуре, тако да је управо традиционална старопланинска архитектура због аутентичности детаља у композицији са амбијентом и утицајима под којима је настала, уметнички вредна и јединствена.

У декорацији прозора има примера украшавања изнад и испод прозора, док је нередак пример и само са натпрозорном атиком.

На примерима прозорске атике сеоских кућа од Сlike 531 закључно са Сlikeм 537 дат је приказ једног правца који носи елементе неокласицизма. Шембранама су прозори уоквирени на горњој трећини њихове висине. У позицији кључног камена је стилизована форма трапезастог облика.

Јединствен пример срећемо у Шугрину, на кући Тихомира Тошића, где се шембрана косих ивица налази само изнад прозора са наглашеним кључним каменом и такође потпрозорним декором од два закошена елемента (Слика 531). У примеру прозора на кући Цане Манчић у Покрвенику шембране су око прозора целом висином (Слика 534), а на кући Ставрије Тошева у Изатовцима присутан је виши облик стилизације са прецизнијом изведбом и детаљем, где се шембрана сужава на горњој трећини висине прозора и тај скраћени део добија гуту као декор (Слика 536). Гуте су присутне на кући Мите Костова у Височким Одоровцима (Слика 535).

Декорација изнад прозора на кући Гвоздена Костића у Рагодешу је у облику сегментног лука – декорација са текстуром која имитира радијалну опеку-циглу. Из средине крајњих опека полазе уже шембране, имитација опеке на кант. Испод прозора је потпрозорска клупица (Слика 538).

На примерима прозорске атике сеоских кућа од Сlike 542 закључно са Сlikeм 548 присутне су заједничке карактеристике декорисања. Код ових декорација нема кључног камена. Шембране су равне текстуре, завршавају се на једној или две трећине висине прозора. Потпрозорна атика је веома слично конципирана у свим примерима и биће посебно описана. Већина примера је из села Рсовци и њему суседног села Височка Ржана, што нам говори о кретању мајстора и њиховим градитељским склоностима. Ови сеоски објекти махом су настали у првим деценијама 20. века.

Прозорска атика на кући Синише Мануилова у Височким Одоровцима је цела композиција бочних натпрозорних и потпрозорних орнамената (Слика 549). Потпрозорска декорација је слична претходним, међутим овај прозор нема шембране. Изнад прозора се декорација претвара у фриз са архитравом и профилисаним завршним венцем. Са бочних страна прозора су симетрични самостални елементи (већ представљени на Слици 505).

Пример у Темској је успело декоративно колоритно решење, слободних кривих линија шембрана (Слика 550). Неунформност обезбеђује шпицаст облик скраћења шембране у линији главне пречке прозора (шлог-лајсне прозора). Овде се постиже разиграна форма која подсећа на фолклорну архитектуру Андалузије.

Као и кућа Ставрије Тошева у Изатовцима, тако се и декорације на прозорима куће Тошка Тошева у селу Изатовци одликују урбаним шармом варошке архитектуре и истовремено разликују од сеоских кућа. Декорације-шембране на кући Тошка Тошева примењене на једном или два прозора, један до другог, уводе у обликовност заобљену линију (слике 551 и 552). Изнад прозора је шембрана равне текстуре у сегментном луку са препустима и са истакнутим рустичним кључним каменом малих димензија. Бочно су шембране, при врху уске, у дну, код прозорске клупице широке, са прекидом у зони шлог-лајсне прозора, који је елиптичног облика. Цео прозор захваљујући овој декорацији добија кицељасту форму.

Известан број фасада се у датом периоду у 20. веку изводио од ситних делова (опекарских елемената), најчешће ћерамиде. Таквом техником изведена је

шембрана у облику два полукруга и потпрозорска атика са кружним назупчењем на кући Миодрага Јосифовића у Шугрину (Слика 553).

На кући Љубе Гусева у Гуленовцима благо је истакнут рељефни оквир око прозора са кружним прстеном као симболом кључног камена (Слика 554), док је на примеру куће у Церови изведена равномерна профилисана шембрана, али на фризу у оси симетрије прозора јавља као симбол кључног камена седмоугаона звезда (Слика 555).

На кући Вуке Ђорђевић у Церови изнад прозора је декорација засеченог сегментног (лучног) одсечка са утиснутим орнаментима са мотивима пахуљица (Слика 556). Јединствена декорација на целој кући Борисава Јеленкова у Височким Одоровцима присутна је и на прозорима. Шембране су плиткорелефне са орнаментима и наглашеним угловима, са гутама у доњој зони и кључном позицијом где су утиснути облици вишеугаоних звезда (Слика 557) и амблемом на коме доминирају мотиви шуме (Слика 558).

У селу Смиловци, у Тириној махали су две куће Николе Давиткова (слике 559 и 560). На првом примеру декорација шембране изнад прозора има барокну физиономију тј. формирана је од пар кривина у облику слова „S“, а у средишту где је најшира налази се раван круг као кључни камен. Исти детаљ кључног камена је на шембрани равнолинијских контура на другој кући, где се висок степен декоративног обликовања постиже у потпрозорној зони стилизованим необарокним гирландама-кићанкама. У непосредној близини (иста махала) налази се кућа Драгољуба Нејкова, са богатом декорацијом око прозора. Композиција два прозора је надграђена атиком изнад, бочно и испод прозора. Изнад је декорација са геометријским облицима, а у потпрозорној зони атика са кружним назупчењем (Слика 561).

Посебно је вредна пажње декорација на прозору куће Пере Лазаревића у Рагодешу (Слика 562). Стилизован је кључни камен, на крајевима шембране у облику сегментног лука, симетрично су распоређени кругови као граничници, а на вертикалама су детаљи у форми манжетне. Овај прозор је веома пластичан, излази из равни фасаде као какво вајарско дело.

Примери дати од Слика 563 закључно са Сликаом 566 спадају у декорације које су наглашене бојењем. Свака је стилизована на свој начин. Интересантна динамична цикцак форма украшена геометријским облицима – круговима и троугловима у ритму у делу натпрозорника присутна је на фасади куће Тодора Алексова у селу Смиловци (Слика 564), док још интезивније декорације у зони натпрозорне атике у форми, колориту окер-сиво и пратечим бочним шембранама у неутралној сивој боји срећемо на кући Ђенче Костова у Височким Одоровцима (слике 565 и 566).

На кући Асена Иванова у Каменици декорације су само у зони кључног камена, али необичне за ово подручје. Оне су посебно разматране, као детаљи прозорске атике (слике 567 и 568).

Са кућом Тихомира Тошића у Шугрину поново се срећемо, али са богаијом композицијом декоративних облика него на бочном прозору (види сл. 531). Изнад прозора су полукружне шембране које наглашавају ритам прозора (Слика 569). На кући Николе Алексића у селу Рсовци декорисана је прозорска композиција са симболиком расцветалих лала у натпрозорној зони и низом полукружних цакни које се завршавају кићанкама у потпрозорној зони (Слика 570).

Међу мноштвом примера који су битни што по облику, материјалу или техници рада издвајамо пример у селу Мазгош, на кући Теофила Јосифова (Слика 571) и пример у селу Пртопопинцима, на кући Зорана Николова (Слика 572). Ради се о истој обликовној композицији елемената. У првом случају је стора са гутама, нешто као кићанка из једног централног звона са мањом у форми гирланде испод, а друга се разликује тако што се бочне сторе у виду шембрана спуштају са страна око прозора. Ова стилизација је одлика варошких вила са китњастом орнаментиком и стилским пореклом.

Декорација таванских прозора

Мало је примера да су тавански прозори декорисани, што нам објашњава чињеница да таван на сеоским кућама нема битну функцију (у основи крова су кровна конструкција и евентуално мала просторија у слемени). У селу Смиловци

су две куће Николе Давиткова и на калканима обе су декорисани тавански прозори. Декорација у класичном стилу са шембраницама и истакнутим кључним каменом (Слика 572) и декорација у облику амблема са формом грба (Слика 574).

Детаљи натпрозорске атике

Упечатљиве декорације изнад прозора налазе се на кући Асена Иванова у Каменици. Декорација изнад спратног прозора дворишне фасаде (Слика 575) заправо је кратак низ са елементима јајоликог облика која асоцира на јонски јајаста штап,¹¹⁷ чија је улога између осталог била и украшавање ехинуса. Равна форма изнад поређаних јајоликих половина као да представља постоље нечему битном. Порекло ове декорације је интересантно јер је облик специфичан, несвојствен начину декорације у селима старопланинског региона, што потврђује и грб изнад спратног прозора чеоне фасаде (Слика 576). На грбу је декоративна круна у рељефу са две змије које су главама окренуте према постољу круне. Како су миграције у селу биле честе (према речима власника, досељавао се народ из Рашке, са Косова, са приморја у 18. веку) претпоставља се да је уједно са пратећим обележјима пренето и ово наслеђе које данас видимо на старој кући Иванова у Каменици.

У вези с декорацијом на кући Борисава Јеленкова у Височким Одоровцима већ смо поменули обликовање у делу описа самосталног елемента (Слика 577). Пређашња амблем-декорација сада је уткана у шембране прозора на позицији кључног камена. Декорацијом доминирају мотиви шуме.

Декорација изнад прозора на кући Мирослава Видановића у Шугрину је декоративна ваза са стилизованим гранама. Ови флорални мотиви воде нас до сецесије која је нашла своје место на фасади овог објекта (Слика 578).

Детаљи потпрозорске атике

Овакав облик декорација испод прозорске клупице је распрострањен начин декорисања нарочито у Горњем Високу. Смисао чини постоље у три ослонца са

¹¹⁷ Чинг (2006), стр. 212.

два полукруга између. На примеру у Покрвенику ова форма је огољена (Слика 579). На кући Бранка Пенчића у Височкој Ржани на двокрилном (Слика 580) и трокрилном прозору (Слика 581) разликујемо детаљ гута, којих има по две на сваком ослонцу у првом случају, а по три у другом. Намеће се закључак да су ови примери донети из варошке архитектуре миграцијама село-град и да воде порекло од елемената класицизма.

У Рсовцима срећемо нешто стилизованију форму ове кицељице, која осим гута има срца, правоугаонике у негативу (слике 582 и 583). Слична форма, само на два ослонца са гутама и средњим делом од лучних линија, забележена је у Височкој Ржани на кући Војислава Ранчића (Слика 584). Потпуно другачији пример срећемо на кући у Рагодешу, где су у делу ослонца истакнути симболи ислама, а средњи део између њих има исте контуре лучних линија као и претходни пример (Слика 585).

На кући Николе Алексића у Рсовцима је потпрозорска атика са рељефним полукруговима и кићанкама са крајева (Слика 586), а још декоративније су гирланде и необарокне кићанке на кући Николе Давиткова у Смиловцима (Слика 587). Овде је несумњиво да је варошка архитектура присутна и да је оплеменила ове сеоске куће.

Потпрозорска клупица

Потпрозорска клупица на кући Павловића у Рсовцима, ручно рађена, пример је неимарске потребе за украшавањем клупице од пешчара. Овде су чела клупице урезивана косим линијама супротних праваца (Слика 588).

5.2.2.6. Прозори

Стари прозори

На старим кућама из 19. века забележени су примери прозора којих скоро да више нема. Издвојили смо прозор на кући Гојка Ранчића у Паклештици (Слика 589), са дрвеним пречкицама споља уграђеним у необично зарубљене штокове, као и прозор на кући Рада Галева у Радејни (Слика 590), са челичним шипкама. Нарочитих декорација нема. Прозори сами за себе су представници времена које

их је изнедрило и као такве превазишло. Обе куће су урушене и девастиране.

Прозори са детаљима главне пречке

Да је израда дрвених прозора на овом подручју традиција говори велики број забележених примера.¹¹⁸ Од Слике 591 закључно са Сликаом 702 представиће се типови прозора са детаљима первајза и штокова. Сви ови су примери дати у циљу представљања богатства декорације и способности обликовања дрвета у овим крајевима.

Како се углавном хоризонтална подеона лајсна – шлог-лајсна¹¹⁹ или главна пречка разликује на више од 90% прозора који су обрађивани, усвојен је интерни принцип анализе према њој, а редослед прегледа према богатству декорација на њој. Самим тим, типизирање у подгрупе извешће се према облику шлог-лајсне. Прозори који се истичу по другачијој декорацији од претходно описаних биће појединачно анализирани.

У примерима забележеним од Слике 591 до Слике 598 представљене су декорације обликовањем саме пречке хоризонталним нуповањем и формирањем малих конвексних паралелних облика, тзв. тричаних украса (Слика 596) или уградњом профил-лајсни. Надградња са профилисаним додатком има и крунски венац који уобличава врх ове декоративне структуре (слике 600 и 602).

Од Слике 603 до Слике 628 је заступљено украшавање ове хоризонтале додавањем лајсни са различитим мотивима. Мотиви су: „зупчасте траке“ (различитих димензија и облика зубића) са лајсном са крунским венцем или без ње, „венедијански зуби“ уметнути између две лајсне (Слика 612) или као композиција са профил-лајсном (Слика 616), низови испрекиданих цртица, штапови у малим пољима са геометријском орнаментиком (слике 624 и 626),

¹¹⁸ Забележени типови прозора су као пример присутни у већем броју села. Услед обимности материје немогуће је представити све прозоре по селима, па је изабран по један представник сваког типа који се разликује по декорацији шлог-лајсне.

¹¹⁹ Декоративна пречка која одваја најчешће горњи део прозора (намењен за проветравање простора) од доњег дела, позната у занатском речнику као средња шлог-лајсна.

низови наизменично смењиваних зупчастих структура различитог облика и рељефа (Слика 628).

Примери од Сlike 629 закључно са Сlikeм 638 приказују мотив такозваног кружног назупчења. Овде су на пречкама додате хоризонталне лајсне са поменутиим мотивом у композицији са равном лајсном (сlike 630 и 632) или профил-лајсном (Слика 636). Филигрански занатски приступ у обради столарије истиче се на старој кући Николе Најденова у селу Изатовци (Слика 634), са чипкастим радом на кружном назупчењу.

Јединствену композицију тј. једна лајсна са крунским венцем и кружним назупчењем у доњој зони, изведено изједна, срећемо у селу Брлог (Слика 638). Овде је пажња посвећена бочном профилу лајсне. Занатска остварења столара, нарочито истакнутих у селу Брлог, легитимишу се између осталог на основу овог примера украсне средње лајсне.

Карактеристичан пример је украсна лајсна на кући Најдена Најденова у селу Смиловци (Слика 640). На декорацији је прецизно одрађена фриз-лајсна у горњем делу, а у доњем су у равномерном ритму наређани конусни елементи са малим врховима. Сличне концепције је оригиналан пример у Брлогу са степенасто назупченим елементима (Слика 642).

Од Сlike 643 закључно са Сlikeм 660 представљени су примери са лајснама обрађеним у контракружном назупчењу. На врховима назупчења у доњој зони су детаљи са по две или три линије прелаза (сlike 650 и 652) које степенасто своде дебљину лајсне на нулту тачку. У томе се истиче лепотом декорација на прозору куће Лозана Антонова у Мазгошу (Слика 660).

Од Сlike 661 закључно са Сlikeм 680 представићемо декорације илог-лајсне у текућој (покретној) форми или форми таласа. Ови се декори јављају као самостална валовита трака или у саставу са профилисаном фриз-лајсном. Као претечу мотива „валовита трака“, у Пртелашу срећемо пример трапезастих форми декорација, који ритмом остварују форму таласа (Слика 662).

Лајсне које спадају у групацију таласастих поређане су од једноставног

примера из Брлога (Слика 664), преко предивних мустри и савршенства форми таласа из Височких Одороваца (слике 672 и 674), па до веома префињене и занатски прецизно изведене таласасте траке са цакнама у Шугрину (Слика 680).

У Шугрину срећемо оригиналне примере радова на декорисању прозора. Прозор са јединственим декором стилизоване „крагне” (Слика 682) поседује поделу супротно од свих примера на терену, тј. има поделу на четвртину ширине у горњем делу доњег елемента, што је својствено за доњи део доњег елемента прозора. Прозор са детаљем декорације је украшен не само по хоризонтали већ и по вертикали, дуж средишње осе прозора, орнаментом познатим под називом „украшни кабл”,¹²⁰ а представља конвексни украс у облику конопца (Слика 684).

Пример украшавања „перлама”¹²¹ као појединачним елементима у низу забележен је на прозору веома старе куће у Паклештици (Слика 686), док је пример прозора у Орљи декоративна лајсна од полукружних елемената са наглашеним врхом у доњој зони, што подсећа на форму орнамента „телећи језик”.¹²² На овом трокрилном прозору, у доњем елементу се појављује, мада грубо наглашена, хијарархија пиластара са благим профилацијама на истакнутим капителима (Слика 688). Иако невешто, овим примером забележен је покушај стилизације и формирања архитектонске композиције вишег реда на једном прозору у старопланинском селу.

Као најсавршенија декоративна композиција издваја се прозор на кући Тихомира Тошића у селу Шугрин (Слика 689) са детаљима (слике 690 и 691). На прозору су вертикале у пиластрима у горњем и доњем делу. Пиластри имају постаменте и капителе са архитравом. Стабло је украшено декорацијом дијагонално превезаног конопа. Сама пречка која одваја доњи и горњи део прозора је нешто шири него у већ виђеним примерима. Декорација шлог-лајсне састоји се од неколико лајсни различите орнаментике. Постамент горњег пиластра

¹²⁰ Чинг (2006), стр. 167.

¹²¹ Ајзинберг (2007), стр. 273.

¹²² Чинг (2006), стр. 166.

ослања се на профилисану конвексну лајсну која лежи на доминантној фриз-лајсни. У подножју ове лајсне је чипкаста декорација са цакнама и полукружним врхом, а спој ове две лајсне чини преплетени „астрагал“. Корен ове обликовне столарске композиције несумњиво је у варошкој архитектури, међутим, као и већи број примера из Шугрина, сведочи о уметничком дару мајстора овог краја.

Первајзи на прозорима

На сеоским кућама нема пуно декорација первајза. Уобичајено решење су равне дрвене летве у склопу штока. Пример обликованих первајза на кући Марјана Петрова у Браћевцима (Слика 692) занатско је решење настало по угледу на варошку архитектуру са традиционалним обележјима истицања углова, али без декорације, што се види на детаљима у горњој и доњој зони прозора (слике 693 и 694).

На кући Ђорђа Костића у Брлогу уметничко-занатске способности Брложана су дошле до изражаја на фасадној столарији. Лепота прозора су первајзи који се у доњем и горњем завршном делу одликују барокним облицима (слике 695 и 696). Сличан пример срећемо такође у Брлогу, на горњем делу первајза (Слика 697). Ово обликовање има необарокне линије и као новина у обликовном изразу долази из градске средине, за разлику од первајза у селу Мазгош (Слика 698), где је једноставна, вишеструка профилација первајза изведена столарским рендама, а као занатски манир може се приписати способности самих сеоских мајстора.

Детаљ штока

На прозорима су штокови мање декорисани, простор тзв. каса у селима и у 20. веку задржава елемент челичних решетки, па је стога искључен моменат његове декорације. На једној од најстаријих кућа, власника Душана Костића у Брлогу (Слика 699), присутне су декорације на бочним странама штокова виду вертикалних линија.

Оков на прозору

С обзиром на већ поменуте челичне вертикале, код већине сеоских прозора

(махом двоструких – дуплих), фасадна крила се отварају у спољашњи простор, а унутрашња у поље тј. кућу. Из таквих разлога, на прозорима су са спољне стране сагледиви окови и шарке, који обезбеђују стабилност и ротацију крила. Окови су једноставни, мањи на горњем пољу прозора за проветравање, као на примеру окова на прозору у селу Пртелаш (Слика 700), или елегантнији, као на кући Николе Давиткова у Смиловцима (Слика 701).

Поклопци на прозорима у селу су ретки. Неколико примера грубо поређаних дасака са резом (у Сенокосу, Доњем Криводолу итд.) преостало је тек толико да се овај елемент не заборави. И у Пртопопинцима је преостао покоји део окова за дрвене поклопце (капаке) на прозору куће (Слика 702).

5.2.2.7. Декорације око улазних врата – шембране

Декорације око улазних врата по селима су присутне, не у великом броју као декорације око прозора, углавном од чатме. Наглашавање улазних врата орнаментиком је елемент који се, као и већина декорација, пренео из варошке архитектуре у сеоску, јер су традицијом организоване структуре сеоских кућа са тремовима и аркадама најављивале садржај партије у који се ступа.

Шембрана око улазних врата од три плитке профилационе ширине видна је на кући Мирослава Видановића у Шугрину (Слика 703). У Рсовцима срећемо пример где је око комплетне висине улазних врата присутна декорација, на кући Игић Руже (Слика 704). Већ виђена на обради угла куће М. Костова у Височким Одоровцима, ова геометризована декорација од косих линија служи за украшавање плиткорелефних квадратних поља која формирају шембрану.

Декорација око врата балкона у Пртелашу, на кући Мирче Јеленкова је у плиткорелефним бојеним пољима (Слика 705). Овде је декорација присутна само у горњој зони врата. Декорација на кући Николе Давиткова у Смиловцима је у духу неокласицизма и чине је: равна шембрана, гуте и кључни камен у диспропорцији са осталим елементима (Слика 706). За разлику од декорација у Забрђу, у Високу, у селу Рсовци, на улазним вратима куће Николе Алексића (Слика 707) срећемо стилизовани орнамент у надвратној зони у облику расцветалог цвећа, што је начело архитектонског обликовања у духу сецесије.

На кући Пере Лазаревића у Рагодешу су шембране у рељефу, са структуром која имитира вез опеке. На бочним вратима присутно је богатство колорита. У надвратној зони, на оба примера су присутни мотиви из природе – гроздови, са усвојеном схемом позиције полулопти у угловима које формирају вертикале шембрана са сегментним луковима истих (слике 708 и 709).

Детаљи око врата

Из пређашњег примера куће Пере Лазаревића у Рагодешу издвојени су детаљи украса изнад улазних врата. У оба случаја су сегментни лукови у ширини не мањој од 25 cm, што осликава и вез опеке у малтеру. Са бочне стране куће, на вратима, у позицији кључног камена је велики стилизован грозд (Слика 710), док је на улазним вратима са уличне фасаде, у позицији кључног камена маска – маскерон (људска глава), а бочно су симетично постављени гроздови (Слика 711). Како у народној традицији грозд има симболику плодности и напретка, тако се и у језику градитељства користе извесни елементи којима се нешто жели истаћи, што нас води до уметничког израза *симболик арта*, па је тако могуће да се овде дешава скривена симболика одвајања економског улаза од главног над улицом или слично. У сваком случају, декорације на кући у Рагодешу су јединствене, оригиналне и вредне баштине народног неимарства.

5.2.2.8. Улазна врата

Стара дрвена врата

О старим дрвеним вратима из 19. века у селима старопланинског региона формиран је посебан преглед јер су њихове декорације и начин израде вредни анализирања са аспекта традиционалних занатских обликовања.

Врата на „ижи“ власника Николе Герова у Браћевцима снимљена из унутрашњег простора (Слика 712) откривају начин израде који се своди на једноставно хоризонтално укрупњење плота који се формира од вертикалних дасака. Такав је и пример врата у Влковији, на кући Свиленка Петрова, без декорација (Слика 713). Изненађујуће је да орнамент у облику ромба срећемо на вратима амбара Гроздана Митова у Доњем Криводолу (Слика 714), а њему сличан на вратима кафане у центру села Изатовци. На средишњем делу плота, у оба

примера, налазе се ромбичне декорације.

Веома стара врата срећемо на кући у Паклештици. Цео плот чине три широке даске са малом попречном везом споља. Боја ових врата је тамнозелена, скоро црна (Слика 716). Сличан упечатљив рад на вратима је на кући Спасена Манчева у Пртелашу (Слика 717). Плот је конципиран као уоквирен елемент са испуном од вертикалних дасака, са јаком хоризонталом. Модернији начин столарске обраде рада срећемо на вратима куће Лозана Антова у Мазгошу (Слика 718). Урамљен плот са укрућењем у облику крста, издужени первајзи заобљених ивица дају вратима форму која одступа од устаљеног занатског клишеа. Врата са надсветлом у Паклештици (Слика 719) претеча су новијих обрада. Наговештавају новије приступе у декорисању плотова, формирањем касетираних елемената и надсветла као потребног елемента у композицији.

Новија улазна једнокрилна врата

Једнокрилна улазна врата одвојено су анализирана од двокрилних, ради систематичније анализе и различитог приступа у формирању декорација.

Примери новијих врата су у класичним пуним штоковима са плотовима по систему касета. Оне су у ствари поља правоугаоних форми која су за дебљину даске истурена у простор у односу на подлогу плота. Бочне ивице ових поља су заобљене или бар оборене под углом од 45° (слике 720, 721 и 722). На кући Матеје Костића у Орљи врата, осим касета, имају геометријску декорацију од дијагоналних линија на касетама (Слика 723).

Појава застакљеног горњег дела плота на вратима унела је новину и велику слободу при обликовању врата. Не зна се са сигурношћу када је почело застакљавање, а „познато је да је прва фабрика стакла у Србији отпочела производњу крајем 1846. године, али није производила ваљано стакло.“¹²³ *И ови примери су поређани од најједноставнијег, на Слици 724, до најсложенијег, на Слици 738. У првим примерима је поље штока равно од вертикалних дасака, по*

¹²³ Матић (2007), стр. 17.

принципу израде плотова код старих врата, а касније се комбинује застакљени горњи део са доњим делом у касетама различитих величина и облика. Застакљено поље је декорисано са пуно пречкица и подела или је изведено од више малих поља. Управо је велики број сеоских врата украшен по овом принципу, па тако долазимо до плотова са великим бројем подела у ритму са присутном симетријом и успостављањем равнотеже односа између пуног и празног (Слика 738).

У селима Висока: Брлогу, Дојкинцима, Јеловици, где је столарски занат цветао, где су ницале прве стругаре (Ранча Манчић, печалбар, 1870. године отвара прву стругару у Дојкинцима), обрада дрвета представљала је битну грану у првим деценијама 20. века, а посебно између два светска рата, тако да усавршавањем дрводељства у овим селима настаје декоративна, стилизована столарија.

На улазним вратима куће Десимира Косића у Брлогу плот је у горњем делу застакљен, а преко стакла су поделе. У горњој зони ове застакљене композиције доминирају изломљене лајсне, које имитирају тимпанон, што представља новину у начину обликовања врата (Слика 735). Исту обликовну композицију на плоту врата срећемо у Дојкинцима на више кућа, а пример са надсветлом срећемо на кући Тихомира Манчића (Слика 736).

Пример најлепше обликованих врата у целини (плот, первајз) забележен је на кући Ђорђа Костића у Брлогу (Слика 737). Овде је симетрија у касетама доње пуне зоне пресликана у горњу, застакљену са по два доминантна поља. Лучним пречкама постигнут је ефекат неправилних кругова са малим „тимпанонима“ (имитацијом) изнад. Слично декоративно обликовање улазних врата срећемо у оближњем селу Јеловици, у композицији са надсветлом (Слика 738).

Улазна двокрилна врата

Двокрилна улазна врата по селима су углавном са надсветлом, пуна или полузастакљена. Примери су поређани од једноставнијих, мање декорисаних, до веома обликованих и стилски обрађених врата.

На примерима од Сlike 739 закључно са Сlikом 742 су дата пуна равна и касетирана врата са надсветлом. Двокрилна врата у Орљи на кући Костић

Матеје,¹²⁴ без надсветла, где се појављују геометријске форме као украси по касетама плотова (Слика 742). Једноставна врата са надсветлом украшена су кованом браваријом у делу који је застакљен на кући Синеше Мануилова у Височким Одоровцима (Слика 743).

На улазним вратима декорација плота је заступљена поделама стакленог дела у мања и већа поља (слике 744, 745 и 746). На вратима Тодора Костова у Височким Одоровцима декорацију обогаћује и хоризонтална фриз-лајсна са зупчастом орнаментиком, која је позиционирана у средишњем делу плотова, те тако истиче застакљену површину (Слика 745).

На примерима од Сlike 747 па закључно са Сlikом 752 је савршеније обликовање присутно на плотовима, тако што су лучне и кружне форме лајсни обогатиле композицију. Овде има и већ виђених примера на плотовима једнокрилних врата из села Висока.

Декорисана по урбаној матрици, срећемо два примера улазних врата, оба у Брлогу, на кући Н. Н. власника (Слика 753) и на кући Драгомира Живковића (Слика 754). Оба примера су са надсветлом. Плотови су са лајсном – са крунским венцем и зупчастим штапом у средишњој зони, дијагоналном пречком у доњем делу стакла и имитацијом тимпанона у горњој зони. Разлика је у елементу који се налази као обележје. У првом примеру је то круг са унутрашњим пречником у стаклу, а у другом две косе летвице у облику слова „X“. Ови примери носе печат урбаног обликовања и слични су примерима из варошких средина. Тако улазна врата на кући Драгана Василова у Височким Одоровцима представљају апсолутно варошку архитектонску композицију која је нашла место у сеоском окружењу (Слика 755). Плотови су декорисани елементима у духу неокласицизма (прекинути тимпаноном са урном у средини, декор-лајсна валовите форме, стубови на бочним вертикалама стакала итд.).

¹²⁴ На кући Матеје Костића у Орљи двоја улазна врата и једна унутрашња декорисана су истим обликовним приступом из породице истих обликовних елемената.

Трокрилна врата

Пример трокрилних врата једино је забележен на згради Задруге у селу Церова (Слика 756). Интересантан је јер су обликовање и заступљена форма изражајни и другачије истакнути од објеката стамбене архитектуре. На плотовима су уочљиве плетенице у дуборезу по ободу заталасане доње, пуне зоне, док је застакљени део подлога изражајним дијагоналним и полукружним формама.

Декорација плота

Овде су дата три представника начина украшавања доњег дела плотова на вратима сеоских кућа. Детаљ плота на вратима куће Тошка Тошева у Изатовцима чине мали зарубљени квадри груписани у вертикалама и украшавају удубљења у пуном (дрвеном) делу плота (Слика 757).

Пример на вратима куће Видосава Костића у Јеловици је карактеристичан јер се истиче детаљ лајсне са крунским фризом и орнаментом званом „венетијански зуби“ у доњој зони лајсне (Слика 758). Велика супротност је декорација у доњем делу плота на кући Василова, која је стилски обликована у духу неокласицизма (Слика 759).

Декорације горњег дела плотова већ смо истакли код обраде самих врата-плотова, наглашавајући тако инвентивност и способности занатлија нарочито у области Висока. Представници једног правца декорисања (слике 760, 761 и 762) присутног у селима, богатом поделом стаклених површина и богатом композицијом обликовних структура говоре о уметничко-обликовном профилу занатства, а посебним наглашавањем тимпанона као стилизованог елемента препознаје се потреба да се оригинална сеоска архитектура приближи урбанијој градској архитектури, мада је могуће да је овај елемент уведен како би улазна врата добила на важности, а богатство декорација истакло статусно и економско стање власника куће. У том смислу примери декорација из Брлога (слике 763 и 764) и Височких Одороваца (Слика 765) сложеније су, обликовно и занатски захтевније композиције, али и у њима налазимо обликовности блискије варошкој архитектури.

Детаљи надсветла

Код примера надсветла дали смо преглед према поделама, од једноставне поделе на три поља (Слика 766), нешто компликованије од шест поља тј. два већа и четири мања (Слика 767) и сложеније композиције у разиграном ритму од укупно дванаест подела, три веће и девет мањих, у селу Дојкинци (Слика 768). Детаљи надсветла су битни јер је очигледно да осим функције осветљења, у декоративном смислу допуњују композиционалност улазних врата, на шта нам и примери указују.

Дрвене кључаонице на улазним вратима

С обзиром да су у оквиру описа врата обрађена и стара дрвена врата, сходно томе представићемо неколико примера дрвених кључаоница. Кључаонице су део традиције као неопходне у функцији закључавања, тако да су дати примери у ствари јединствени узорци на кућама старим и по 200 година. Примери кључаонице у Брлогу на кући Графине Павловић (Слика 769) и кључаонице на кући Петра Васова у Бољевом Долу (Слика 770) дати су са унутрашње стране, где је очигледан занатски приступ у обради истих. Пример из Паклештице (таквих примера има у Ореовици, Росомачу итд.) јесте брава са спољашње стране (Слика 771).

Браве на улазним вратима

У традицији сеоских кућа браве су рађене од кованог гвожђа, а касније од ливеног. Пример на кући Пере Попова у Петрлашу је најчешће сретан облик и форма браве – са два језичка, кључаоницом за закључавање и трукером као равном квачицом (Слика 772). Иста брава, са мало декоративнијим трукером и обликованим лименим шилдом, забележена је на кући Вирма Васова у Пртопопинцима (Слика 773).

У селу Бребевница, на вратима куће Мирослава Секова је веома декоративна брава, снимљена споља (Слика 774) и изнутра (Слика 775). Трукери су декорисани и облика прилагођеног ергономији шаке, уз то лепих контурних линија. Розета је стилизован, благо профилисан круг, а такође је стилизована и кључаоница.

Первајз на улазним вратима

Первајз осим функције у делу декорација није заузео битно место на сеоским кућама у 19. веку. Пример декорације первајза на кући Димитра Иванова у Височким Одоровцима, где је присутна лака профилација первајза, један је од ретких (Слика 776). Примери на кући Лозана Антова у Мазгошу (Слика 777) и на кући Милице Барбуљске у Темској (Слика 778) углавном су продужени первајзи-вертилаке, са заобљеним врховима, благо валовитим, стилизованим у духу необарокних форми.

Примери забележени од Сlike 779 па закључно са Сlikом 783 су интересантно обликоване композиције первајза. Осим продужених вертикала, и декорација приликом обликовања истих као и у претходним примерима, овде се као новина појављују елементи у оси симетрије врата тачно на кључној позицији. Оштријом или облијом формом, ако је и бојом наглашен, и овај детаљ на первајзу увелико доприноси импозантнијем изгледу врата и архитектонском изразу који смо већ срели у варошкој архитектури Пирота.

Штокови

На вратима куће Мирослава Секова у Бребеvници (Слика 784) и вратима куће Димитра Иванова у Височким Одоровцима (Слика 785) срећемо декорисане штокове, такозване касе. Пошто су према ранијем правилу, а сходно масивном начину градње, касе врата биле широке, адекватно дебљинама зидова, таква ширина је дозвољавала пристојну декорацију. Тако су и дати примери декорисани у пољима, која су удубљена или испупчена у односу на раван штока, а профилисаним лајснама опшивена и укројена у композиције, које поделом прате поделе на плоту. Овај манир декорисања је рано печалбарењем донет у села (нарочито Забрђа).

Праг

Праг улазних врата по старопланинским селима је веома примитивно третиран у смислу обраде, док је у симболичном смислу у традицији нашег народа праг куће њен веома важан део. На „ижи“ Николе Герова у Браћевцима праг је традиционално дрвени, издигнут. Лежи на греди подњачи и неопходно га

је прескочити јер је ката пода унутрашњег простора такође ниска (Слика 786). Не много савременији праг је на кући Стане Миленковић из Паклештице (Слика 787).

5.2.2.9. Ограда – браварија

Иако је у селима било ковача, занатлија који су радили ограде, мали број примера ограда од коване браварије задржао се по селима као сведочанство достигнућа и умешности мајстора овог заната. Пример ограде на степеништу куће у центру Рагодеша (Слика 788) и ограда балкона на кући Сенише Мануилова у Височким Одоровцима (Слика 789) једноставне су форме које се постижу савијањем гвоздених шипки у облику слова „S“. У сваком случају, и ови примери говоре о присуству уметничке браварије у сеоској средини.

5.2.2.10. Венац, фриз

Декорација фасада на селима има печат народног стваралаштва као производ дара сеоских мајстора или као архитектонске композиције преузете из варошке архитектуре, независно од раздобља у коме је изведена. Фриз је украс на фасадама кућа богатијих сељана, где су однос и пропорција фенестарције и стрехе дозволили његово формирање, док у великом броју нагласак остаје на благо истакнутом кровном венцу.

Несвакидашње решење фриза забележено је у Дојкинцима, на кући Радице Тирић (Слика 790). Декорација је изведена тако што су декоративни елементи смештени између греди у ритму, па се позиција фриза преплиће са зоном стрехе. Ово је рани покушај формирања фриза. Насупрот овог примера, новије куће, по угледу на варошко обликовање, имају јасно истакнут венац као хоризонталану поделу којом се дели поље фриза од доње зоне објекта (Слика 791).

Пример декорације фриза на кући Божицара Костића у Рсовцима је једноставно решење које се са вертикала пренело у хоризонтале, тј. чине га благо рељефна квадратна поља у низу (Слика 792). На кући Драгољуба Нејкова у Смиловцима (Слика 793) хоризонтална декорација у виду венца произлази из лизена, са благо наглашеним пољима у различитим текстурама обраде.

Услед неакадемског приступа у организовању елемената, на фасади

сеоских кућа срећемо исте декорације на различитим позицијама. У селу Влковија у зони фриза срећемо декорацију звану зупчати штап (Слика 794), док исту декорацију у Рагодешу срећемо у зони кровног венца (Слика 795). Кућа у центру Рагодеша је јединствена по међуспратном венцу у облику орнамента „венетијански зуби“ (Слика 796).

Пример најдекорисанијег фриза срећемо на кући Тодора Алексова у Смиловцима. Део фриза се уклапа са орнаментиком изнад прозора, те је тако ова зона још истакнутијих форми у односу на друге делове фриза у квадратним пољима (Слика 797).

5.2.2.11. Чуваркућа

Елемент који смо описали у склопу варошке архитектуре Пирота и Димитровграда присутан је или, боље речено, води порекло из сеоских неимарских идеја и потреба.

На примерима од Сlike 798 па до Сlike 807 представљени су забележени декоративни елементи на бацама, звани „чуваркућа“. Овај елемент заступљен је претежно у селима Забрђа. Од најједноставнијих до занатски веома обликованих шиљака који су усмерени ка небу, уз хоризонталну летву као разупору, ови нам примери сведоче о традицији народног градитељства која полако нестаје.

Детаљи чуваркуће

На чуваркући разликујемо део звани јабучица, који је декорисан, затим стабло и врх. На кући Петра Васова у Бољевом Долу представили смо декоративни занатски детаљ, једну од првих мустри на чуваркући (Слика 808). Пример такозване јабучице дат је на кући Рангела Стојчева у Пртопопинцима (Слика 809) и веома обликована форма исте на чуваркући куће Бориса Стојанова у Радејни (Слика 810).

5.2.2.12. Стреха

Како свака кућа у селу има стреху, а свака стреха карактеристичну обликовну садржину, представићемо неколико примера стреха по групацијама.

Продужене стрехе на старим кућама изведене су тако што се на јаким дрвеним роговима пружа хоризонтална греда, која прима још један ред рогова, дужи од првих, те тако кров од ћерамида попрлично сеже у простор око објекта. Пример продужене стрехе дат је на кући Горче Виденова у Пртелашу (Слика 811) и на кући Момира Игњатовића у Шугрину (Слика 812).

Примери од Сlike 813 па закључно са Сlikом 823 су примери класичних дрвених стреха ослоњених на рогове-мертеке према традиционалним начинима градње, описаним у поглављу 4.1.3. Опште карактеристике сеоске архитектуре.

Интересантна је стреха на старој кући Јована Андрејева у Гуленовцима са нешто дужим мертецима и маијама (Слика 813). Обично је у овој области за кровни покривач коришћена ћерамида, па је и кровна конструкција усклађивана према њој, док у селима Горњег Висока, где су за покривање коришћене камене плоче, конструкција масивна и видно димензионисанија у односу на друге примере. Ових примера има у Брлогу, Дојкинцима, Славињу, Гостуши, Росомачу итд. (Слика 815). Стехе су елегантне, подашчане паралелно са фасадом објекта (Слика 819) или управно на њу (Слика 818). На стрехама се истичу декорације на мертецима-роговима, рожњачама, првим летвама итд. Један од лепших примера традиционалне стрехе је на девастираној кући Симеона Васова у Пртопопинцима (Слика 823). До сада смо разматрали представнике отворених стреха, касније се стрехе затварају оплетеном потконструкцијом и олепљују чатмом, тако да нису видни ни рогови, нити било који детаљ кровне конструкције. Пример затворене стрехе чији се вертикални и хоризонтални део олепљују срећемо у селу Ореовица (Слика 824). На кући Вирма Васова у Пропопинцима стреха се одоздо затвара чатмом, док се испод кровног покривача вертикално пружа ћенарка –декоративна даска (Слика 825). Тип затворене стрехе код које је, као и у много примера на сеоским кућама, стреха затворена спреда ћенарком, а одоздо широким даскама паралелно са линијом фасаде, забележен је кући Цветана Еленкова у Каменици (Слика 826).

Стреха-холкер

Лучна стреха у виду холкера је, као престижно решење, присутна у селима,

на кућама где су обликовност и декорација долазили до изражаја. Сама стреха је елегантно решење, које уз композицију стубова трема, аркада, ћенарки и слично заиста као архитектонски елемент може заузети битно место јер знатно утиче на физиономију објекта. У делу у којем је описана варошка архитектура већ је речено да је стреха конструктивно изведена по принципу плетњаре, тј. оплетена од прућа, а на одређеном растојању су носачи који диктирају лучни облик. Дата су четири примера стреха овог облика: на кући-двојници Миле Ценков у Смиловцима (Слика 827), на кући Николе Иванова у Доњем Криводолу (Слика 828), на кући Иге Кукудинца у Каменици (Слика 829) и на кући Анте Ћиркова у Смиловцима (Слика 830).

Пример у Доњем Криводолу (једног од најлепших објеката Висока) представља традиционалну архитектонску композицију, а врхунац обликовности је стреха-холкер која опшива доклат у композицији са ћерамидом. У зони фриза, декорација двема хоризонталама утиснутим у фасаду најављује почетак залучења стрехе, док ослонац представљају декорисани стубови доклата без јастука. Ништа мање није декоративна стреха на двојници изнад аркада у Смиловцима, као ни остали примери стреха који нису изнад тремова, доклата. Заједничко је то што су ови примери углавном у композицији са ћенаркама и ћерамидом као кровним покривачем.

Стреха класичне профилације

С почетка 20. века у селима су архитектонски токови следили варошку архитектуру, тако да су и стрехе, као битни елементи кућа, претрпеле измене. Срећемо куће где су холкер-стрехе замењене профилацијом. Тако су у више степенстих профилација савладаване неопходне (не велике) ширине, потребне да се обезбеди функција стрехе. На примеру из Доњег Криводола (Слика 831) стреху у три зупца радиле су невеште мајсторске руке (што је видљиво по валовитим контурама), али је решење као такво успело. Пример у Рсовцима је у више профилација изведена стреха са лежећим олуцима (Слика 832), док у стилу целог објекта Ставрије Тошева из 1934. године у Изатовцима и профилација стреха има обележје у духу неокласицизма (Слика 833).

Карактеристичан пример представљају венац и стреха на основној школи у Височким Одоровцима (Слика 834). Школа је саграђена првих година 20. века, а адаптирана је и декорисана у послератном периоду. Сада је напуштена, ван употребе, али у добром стању. Пример декорције на детаљу стрехе је несвакидашњи јер је сама стреха избачена у простор и декорисана зупчастом декорацијом, као и венац испод ње.

5.2.2.13. Ћенарка

Један од најлепших елемената на традиционалној како сеоској, тако и варошкој кући који краси, даје топлину, осликава потребе и нарав времена јесте ћенарка. Велики број кућа по селима има ћенарке. У 37 села која су фотографисана и технички снимана заиста има пуно ћенарки, које својом мустром говоре о народном градитељству и занатској умешности мајстора, у овом случају столара. Овде ћемо представити у 16 различитих примера ћенарке које се у старопланинском региону најчешће срећу.

У Пртопопинцима је пример ћенарке – равне даске, без декорације у доњој зони (Слика 835). На кући Вуке Ђорђевић у Церови ћенарка је у облику клинастих елемената и подсећа на зупце тестере (Слика 836). У Доњем Криводолу, на кући Николе Иванова (Слика 837) и у Каменици, на кући Асена Иванова (Слика 838) забележен је мотив познат под именом „венетијански зуби“, различитих пропорција и односа, што дефинише форму ћенарке. На кући Јованке Велков у Браћевцима (Слика 839) ћенарка је у облику једностепених зубића, скоро да је засек – негатив степенстих елемената. Исти мотив, али са дужом доњом страницом – постољем зубића срећемо на кући Миле Ценков у Смиловцима (Слика 840). Обликовање ћенарки степенстим мотивом достигло је савршенство на кући Марјана Петрова у Браћевцима (Слика 841), док на новијој кући истог власника срећемо ћенарку у облику орнамента познатог по називу „телећи језик“ (Слика 842).

Пример са куће Цветана Еленкова из Каменице (Слика 843) јесте декоративнија обликовна концепција, која осим цикцак форме, у доњем делу ћенарке изнад сваког формираног троуглића има рупицу у облику круга.

Заобљене форме, као изазов столарима, умножиле су различите мустре на ћенаркама. Примери из села Браћеваци (Слика 844), из села Пртопопинци (Слика 845) и из Радејне (Слика 846) представници су овог обликовања, које се може сврстати у такозвано кружно назупчење.

На кући Теофила Јосифова у Мазгошу (Слика 847) приметно је лучно назупчење у комбинацији са степенастом формом, те се тако постиже интересантна заталасана форма, где степенести део у доњој линији апсолутно служи намени – за одвод кишних капи. Нова ћенарка урађена као копија исте, са старе куће власника Лозана Антова у Мазгошу, веома је интересантно решење: осим јакних зубаца са рупицом у средини назупчење има облик готичких лукова (Слика 848). Тако ова форма постиже динамику и ауторитативност. Посебно је вредна јер је основна мустра на кући старој више од 150 година.

На кафани у центру села Изатовци (Слика 849) ћенарка је са ситним чипкастим радом у доњем делу, где доминирају рупице у облику суза. Чипкаст облик ћенарке срећемо и на кући Димитра Иванова у Височким Одоровцима (Слика 850), мада је овде однос назупчења и сама форма декоративног елемента ћенарке на вишем нивоу стилизације и уметничког стваралаштва.

Детаљи крајева и везе код ћенарке

Када су у питању баце или забатни зидови – калкани, опшивка са ћенарком је права декоративна посланица. Разне форме и мотиви присутни су у занатским изведбама почетног и завршног дела ћенарке. Са три примера представићемо детаље обликовања у почетној дужини ћенарке. Обликује се део који је паралелан са роговима (такође декорисаним истом мустром) или његових првих 30–40 cm ако је ћенарка на калкану. Обликовање овог дела је складу са основном мустром тј. из исте су породице обликовних форми као и рогови, али другачијег декоративног израза. Карактеристични су примери: на кући Здравков Пејче у Сенокосу (Слика 851), на кући Михаила Васова у Бољевом Долу (Слика 852) и на кући Марјана Петрова у Браћевцима (Слика 853). Спој ћенарке на равном делу стрехе (тзв. везивање) јединствен је на кући Слободана Васова у Пртопопинцима (Слика 854).

5.2.2.14. Димњак

Димњак од оплетеног прућа

Димњаци дрвене конструкције са странама од оплетеног опрућа један су од најранијих начина израде. Како је пруће обично било лесково, овакав димњак се у неким областима називао „леска“. Већ смо у поглављу 4.1.3. *Опште карактеристике сеоске архитектуре* описали конструкцију кумина-напе, у пирамидалној форми, а изнад оплетеног дела слободан простора са ослонцима и поклопац. Овакав димњак носи назив „квачка“.

Примери из Церове (Слика 855), Паклештице (Слика 856) и Топлог Дола (Слика 857) представници су оплетених, тзв. леска-димњака, који у обликовном смислу остварује препознатљиву традиционалну форму. Висина димњака овог типа није велика.

Димњаци од дасака

Димњаци дрвене конструкције са поклопцима од изборног кровног покривача, испунама од дасака, било да су олепљене или не, остварују висину од једног метра и такође их срећемо на најстаријим кућама по селима.

Димњак на кући Вере Павловић у Темској саграђен је од дрвета и бочне стране су затворене дрвеним даскама (Слика 858). У Гостуши имамо пример да су каменим плочама обложене бочне стране димњака, тј. до пола висине, а и поклопац је камена плоча (Слика 859). Пример у Пртопопинцима је више конструкција по принципу кованице (Слика 860).

Квачка – дрвене декорације

Овај тип димњака је најдекоративни и такође једно од најстаријих решења у старопланинским селима. Декорацију обезбеђују четири клесана носача, постављена под углом. Висине ових димњака („квачки“) такве су да носачи тек извире из равни крова.

На примерима од Сlike 861 па закључно са Сlikeм 869 представљени су димњаци поређани (градацијом) према декорацији носача од једноставнијих до

сложенијих. У селима која су богата дрветом: Дојкинцима, Топлом Дољу, Брлогу, где је столарски занат цветао, има веома декоративних димњака. Заједничко је и то да све квачке су покривене каменим плочама. На димњаку најстарије куће у Дојкинцима (више од 200 година стара) носачи у ентазису имају две хоризонталне линије као декорацију (Слика 866). Несумњиво је да сви ови примери за себе носе формулу естетског, и сваки носач пропорцију између сопствене дужине, величине главе-јабучице итд. Најзахтевнија форма постигнута је у обликовању носача на кући Ђорђа Костића у Брлогу (слике 867 и 868). Доминантне су јабучице на врху које са четири стране красе хексагоналне форме истесане у дрвету. Пример из Топлог Дола нам указује да су носачи осим декора у врху, при капи, имали декорације и самог стабла као и доњег дела, при изласку из кровне равни. Овај пример је јединствен, а и сама мустра на носачима разликује се од досад виђених обрада по селима (Слика 869).

Димњаци – зидани

У овој групи димњака налазе се димњаци зидани од различитог материјала, у различитим раздобљима, на објектима различите намене.

На кући Гојка Ранчића у Паклештици, која је саграђена 1880. године, димњак је зидан од камена (Слика 870). Јединствен, оригиналне форме у облику зарубљене пирамиде, великог габарита, овај димњак је према правилу покривен каменим плочама, а бочно је остављен отвор за дим. На крову од камених плоча долази до изражаја укупна снага и енергија овог архитектонског елемента, јер он представља декоративну композицију сам за себе.

На помоћним објектима у Мојинцима (Слика 871) и Бребеvници (Слика 872) налазе се карактеристични озидани и олепљени димњаци у различитим формама. На кући Гроздана Иванова у Изатовцима је пример димњака озиданог од опеке, са препознатљивим обликовним изразом капе, из примера варошке архитектуре (Слика 873). У селу Каменица забележен је пример димњака од сиге-бигра, мада није уобичајено да се овај материјал користи у градњи димњака јер се сматрало да је порозан (Слика 874).

Из варошке архитектуре утицаји су се ширили у смеру нових идеја

декорисања, стилизовања елемената, па се овај манир може осетити и на декорацији димњака и димњачких капа. Примери декорације са апликацијом: зиданог и малтерисаног димњака у Сенокосу (Слика 875), као и зидани димњак са димњачком капом у моравском стилу на кући Васа Стефанова (Слика 876) у Радејни. По лепоти обликовања и савршенству линија истичу се димљаци на конацима Манастира у Темској (слике 877 и 878). Димњачке капе су као целине издвојене и обликоване са отворима на четири стране, са четворолучним сводом, док су формом најближе обликовању присутном на кућама моравскога типа.

5.2.3. Конструктивни елементи

5.2.3.1. Стубови и јастуци

Стубови и јастуци се јављају на сеоским кућама као конструктивни елементи на тремовима, доклатима у раној фази, пре него што су се појавиле полукружне аркаде, које осим декоративне улоге нису имале конструктивну улогу у примењеном склопу.

Велики број примера је присутан и обрађени су према степену декоративности (од једноставније и грубље, до савршеније обраде), тако да је и овде истакнут уметничко-занатски аспект и способност народног градитеља.

На примерима од Сlike 879 закључно са Сlikeм 895 представљени су декоративни стубови и јастуци. На првим примерима осим функције није присутна декорација. Разлике су приметне у облицима јастука, са дужим и краћим крилима (Слика 880). Стубови су декорисани при врху, неких 20–30 cm испод јастука, са декорацијом званом редуција пречника, благим клесањем ивица се пречник стабла сужава у односу на горњи пресек. Ради јаснијег прегледа, декорације јастука биће посматране према облику засецања. Јастуци се засецају на један дубоки засек, нпр. јастук на стубу куће Јованче Цагрона у Рудињу (Слика 882), са засеченим странама, сведеним на нулу. Са два коса засека и сведеним бочним странама, али не сасвим, забележен је пример на старој кући у Покрвенику (Слика 883). Са три коса засека су примери у Ореовици (Слика 884) и у Горњем Криводолу (Слика 885).

На кући Аксентија Аксића у Орљи (Слика 886) срећемо јастук са степенастом формом засека јастука – равним засеком и минималном декорацијом струба, док на кући Костић Душана у Брлогу (Слика 887) срећемо веома декоративну композицију, где је јастук засечен равно више пута, а стуб у горњој зони декорисан у облику капитела.

Сложеније форме у обради јастука и стубова такође срећемо на следећим примерима: на кући Јосифа Игића у Темској (Слика 888), где се у доњој равни јастука, засецањем три стране формира врх, пресек стуба је редукован бочним засецањем у истом обликовном изразу као и јастук; на трему куће у Топлом Долу (Слика 889), на докату куће Асена Русимова у Мојинцима (Слика 890); на трему куће Часлава Цациног у Ореовици (Слика 891); на трему куће Драгана Спасића у Темској (Слика 892).

У Базовику, у непосредној близини чесме, на зидинама некадашње куће видни су карактеристични конструктивни елементи традиционалне архитектуре у оголелом стању. Посебно су аутентични узидани стубови са јастуцима (слике 893 и 894). Стуб је квадратног пресека до висине парапета, а затим добија мањи пресек, што чини његово стабло виткијим до декорације у горњој зони. У горњој зони се формира косина као капител, са два хоризонтална прстена у подножју. Јастуци су са засецима и елегантним крилима.

Једна од барокних форми, другачијег стилског израза, појављује се на јастуку тј. подрумском стубу са јастуком на кући Димитра Алексова (Марчина) у Бољевом Долу (Слика 895).

Сви типови обраде су део традиционалног народног стваралаштва сељака у старопланинском региону.

Угаони јастук

На почетним стубовима или нема јастука, или се крило јастука појављује само у једном смеру. И ови јастуци могу бити декорисани. На кући Рангела Јошева у Бољевом Долу је елегантан угаони јастук са два уска коса засека и сужењем на завршетку крила (Слика 896), док на кући Свиленка Петрова у

Влковији наилазимо на другачију форму обраде. Кратак угаони јастук, грубо засечен, али у традиционално препознатљивој форми са врхом-шпицом на косини крила (на доњој страни) (Слика 897).

Стуб – зидани

Како је тип куће на „ге“ последњи облик у генези развоја традиционалних кућа на селима, представићемо неколико примера стубова на трему и код овог типа куће. Мали је број је зиданих стубова у селима где је њихова улога преваходно конструктивна. Док је дрвени стуб са јастуком композиција неоспорно везана за сеоску архитектуру, зидани стубови су присутни на кућама грађеним у 20. веку као решења увезена из градске архитектуре.

На трему куће Малине Минић у Рсовцима необична форма стубова постигнута је засецањем ивица стабла стуба (квадратног пресека) до висине капитела. Иако без декорације или профилације, наједном се изнад засечених страна јавља форма коцке, која својим кубусом имитира главу стуба – капител. Овде је очигледно да је инспирација градитеља допринела формирању неуобичајеног стуба (Слика 898).

Стубови на кући Георгија Јотева (Слика 899) и на кући Зорана Николова (Слика 900), које су обе у Пртопопинцима, сведоче о инфилтрирању профане архитектуре у сеоску амбијенталну. Ови су стубови са постољем квадратног пресека као базисом, канелурама, а понегде и капителом, који се састоји од ехинуса и абакуса. У сваком случају, овде је присутан еклектичарски приступ стварања.

5.2.3.2. Рогови

Рогови (мертеци) постулати су кровне конструкције и као такви су једни од ретких конструктивних елемената чије је украшавање и данас присутно приликом изградње кућа, било да се ради о традиционалном или новијем начину градње. Чак и мање декорисана кућа, или пак сиромашније структуре и обликовања, има декорисане мертеке, са доње стране у видном пољу стрехе.

На кући Момира Игњатовића у Шугрину (Слика 901) присутан је један од

старијих начина обраде – крајцовања рогова. Рогови су на мањем распону, мањег пресека него што би према садашњим прорачунима захтевала конструкција крова. Нису обрађивани целом видном дужином, већ су засечени у доњем делу, а крај је отесан у завршетак благо шиљасте форме. Такав пример је у Темској (Слика 902). Стари начин срећемо и у Мојинцима, на кући Косте Накова, са засеком при врху и при дну видног дела рога (Слика 903).

Сва декорација рогова је у форми и обликовању приликом засецања од грубог засека до ремек-дела и савршено складне форме. Са декорацијама се срећемо у виду засека, нпр. са по два засека (слике 904, 905 и 906) или са три засека (слике 907 и 908).

Различита, врло сложена и естетска обликовања мертека срећемо од Слика 909 закључно са Сликаом 923, а најдекоративнији примери међу овима су: рогови на кући у Бољевом Долу (Слика 909), рогови на кући Николе Давиткова у Смиловцима (Слика 920), рогови на кући Николе Најденова у Изатовцима (Слика 921), рогови на кући Симеона Васова у Пртпопинцима (Слика 922) и најелегантнији пример – рогови на кући Марјана Петрова у Браћевцима (Слика 923).

5.2.3.3. Греде

Темељача

Пример темељне греде на каменом темељу доминира на кући Гвоздена Костића у селу Рагодеш (Слика 924). Неке нарочите декорације нема, осим што својом димензијом гарантује незаобилазно присуство. Оваква грађа се генерацијама припрема за градњу кућа од тврдог дрвета, примера ради крушковог.

Гребењаче

Гребењаче су, као и рогови, у традиционалној архитектури подлегле декоративном обликовању. У зони стрехе обично су декорисане у композицији са роговима, по истом мотиву или по истој обликовној схеми.

На примерима од Сlike 925 закључно са Сlikом 936 представићемо неке од декоративних мустри на гребењачама у старопланинским селима.

У сагледавању декорација кренуло се од једноставнијих примера обраде (слике 925 и 926). Начин обраде засецањем присутан је у у Топлом Долу (Слика 927) – видна је гребењача са два мала засека, од којих је цела гребењача до ивице стрехе дијагонално засечена. У Пртопопincима се срећемо са косим засецањем у три засека (Слика 928). Са три равна засека срећемо се: на кући Рангелов Ивана у Каменици (Слика 929), на кући Љубомира Георгијева у Пртелашу (Слика 930) и на кући у Топлом Долу (Слика 931).

На кући Николе Најденова у Изатовцима (Слика 932) гребењача подлеже сложенијој обради (у складу са роговима). Необичан пример је на кући у Рагодешу (Слика 933), са засецањем у средњем делу, тј. делу ослањања средње летве и у завршном делу.

Декорације су нарочито истакнуте на кући Алексова у Смиловцима (Слика 934), кући Јеленкова у Пртелашу (Слика 935) и на кући Васов Симеона у Пртопопincима (Слика 936).

Све ове декорације одраз су високе свести мајстора о декоративном изразу елемената у дрвету.

Рожњаче

Висок степен обраде елемената кровне конструкције врхунац је достигао у обради рожњача. Из унутрашњег дела објекта у спољашњи јављају се по две рожњаче у дужини стрехе, које заиста представљају украс куће. *На свим датим примерима рожњача, од Сlike 937 закључно са Сlikом 942, долази до изражаја високо обликовно занатско умеће.*

Рожњаче на кући Михаила Васова у Бољевом Долу веома су декоративан пример (Слика 939). На урушеној кући Симеона Васова у Пртопопincима видна је цела кровна столица, где се, осим обрађених рожњача, види у истом обликовном стилу обрађена слемењача (Слика 940). Поменути декорација рогова

на кући Марјана Петрова у селу Браћевци појављује се и на рожњачи у истом обликовном изразу (Слика 941), док нам усклађено естетско обликовно пружа хомогена композиција облика рогова и рожњача на кровној конструкцији куће Н. Н. у Бољевом Долу (Слика 942).

5.2.3.4. Степеништа

Степеништа на кућама по селима су израђивана углавном од камена. Како су старопланински крајеви богати каменом, обрада камена је овде саставни део традиције.

Равна обрада камених степеника без детаља са големим степеником као подестом забележена је испред куће у Ореовици (Слика 943). Усавршавањем обраде камена долазимо до fino обликованих базишта на кући у Шугрину (Слика 944). Овде је сваки степеник декорисана целина која се у композицији слаже са осталима, а ослања се на косу степенасту основу од грубо ређаног тесаника. Декорација је присутна на челу степеника тако што је доњи део висине исклесан, те је горња зона мало старија у односу на доњи део.

Дрво се користило за степеништа помоћних објеката. Попети се до амбара на спрату или невестине собе било је могуће мердевинама, стрмим степеницама и сл. Пример стрмог степеништа на плевњи у Брлогу са доминантним косим носачима и хоризонталним укројеним базиштима даје Слика 945. У овим крајевима се није посвећивало пуно пажње декорацији степеништа (дуборез, декоративне ограде и сл.), што се не може рећи за елементе кровне конструкције.

5.2.3.5. Плафонска конструкција

Код плафонске конструкције сву лепоту представљају греде и испуна, а то у већини случајева буде олепљено и није могуће сагледати. Да ли су испуна даске или пруже, зависи од избора материјала. Да бисмо нагласили лепоту конструкције саму по себи, представићемо плафонску конструкцију на трему куће Аксентија Антића у Орљи (Слика 946).

5.2.4. Архитектонски елементи у ентеријеру

5.2.4.1. Унутрашња врата

Једнокрилна врата

Може се рећи да се по селима више пажње посвећивало декорацији улазних него унутрашњих врата, што је оправдано у циљу представљања целог објекта, његовог идентитета и физиономије. У селима има разноврсних примера. Јединствена су унутрашња врата у кући Михаила Васова у Бољевом Дољу (Слика 947). Плава композиција (плота, штока, первајза) по угледу је на варошку архитектуру, изведена у духу оријентализма. Декорације на деловима ових врата биће описане понаособ. Стара дрвена врата са алком срећемо на кући Костић Душана у Брлогу (Слика 948). Најчешће су у селима присутна пуна врата, која се разликују по начину израде. По самом процесу усавршавања подела и декорација, од једноставно састављених до касетираних, фино рундованих поља, очигледно је којим се путем сама декоративна архитектура кретала (слике 949 и 951).

Примере врата у кући Матеја Костића у Орљи већ смо помињали код описа улазних врата (улазна једнокрилна и двокрилна са геометријским декором). Композиционалност унутрашњих врата у склопу и са спољашњим огледа се у истом орнаменту тј. геометријској форми присутној на свим вратима, где се градацијом декорација одвајају битније функције просторија од мање битних (Слика 952). Ово се постиже застакљивањем горњег дела плота, а у доњој зони касете задржавају геометријске декорације (Слика 953).

У кући Тихомира Манчића у Дојкинцима (Слика 954) и у кући Смиљане Лилић у Брлогу (Слика 955) срећемо са са декорацијама у горњој застакљеној половини плота, као и поделом на касетирана поља у доњој половини. Поделе застакљеног дела су симетричне. На кући Смиљане Лилић се, осим симетрије, залученим пречкама добијају савршеније форме, тј. сегментни луци производе ефекат бифора итд.

Двокрилна врата

Двокрилна унутрашња врата у сеоским кућама су реткост. Пуна двокрилна

врата у кући Димитра Иванова у Височким Одоровцима су једноставних подела, са обрађеним кантовима касета (рундовима) на плотовима и са первајзом (Слика 956).

Балконска врата

Балконска врата у кући Матеје Петровића у селу Орља у ствари су врата која воде до диванхане (Слика 957). Застакљен део плота врата је издељен поделама под правим углом и криволинијским поделама, што овим вратима у декоративном смислу и даје квалитет, јер криволинијске поделе формирају облик расцветале лале. Са мотивом лале са отвореним латицама сретали смо се у обради стубова, капитела и других елемената, те се намеће закључак да је то једна од универзалних, нашироко усвојених форми у сеоској уметничко-занатској традицији.

Алка-звекир на унутрашњим вратима

Звекири (алке) присутни су већином на улазним вратима, међутим, на кући Душана Костића у Брлогу уочљива је мања алка (Слика 958). Сврха овог елемента је да привуче врата у равни штока, јер она немају кваку и браву.

Первајз на унутрашњим вратима

Первајз, веома декорисан, срећемо на оријентално декорисаним вратима у Бољевом Долу (Слика 959). Первајз је у орнаментици кружног назупчења, у плавој боји.

Представник новијих врата су продужени заобљени первајзи, на пример на кући Смиљане Лилић у Брлогу (Слика 960), док је у Радејни, на вратима у кући Николајче Манчева первајз савремено обрађен (Слика 961). Геровање углова је новина у начину обрађивања первајза, декорисање ивица заобљавањем – рундовањем (фрезом) потврђује да је са алаткама и обрада добила на квалитету.

Детаљ штока

На унутрашњим вратима у кући Михаила Васова у Бољевом Долу изузетно су декорисани штокови са апликацијама и профилацијама, како се сагледава

укупна форма (Слика 962) штока и детаљ бочних профилација са кружним назупчењем (Слика 963).

Декорација плота

Као најлепши примери декорисаних плота унутрашњих врата узети су представници: врата у оријенталном стилу (Слика 964), пуна врата – плот са геометријском декорацијом (Слика 965) и застакљен плот са декоративном формом (Слика 966).

5.2.4.2. Под и праг

Подови свих кућа по селима, посебно кад је реч о старим приземним кућама, јесу од набијене земље.

У кући Мире Живковић у Рудињу под у ижи је од набијене земље (Слика 967). Касније се појављују обраде подова од бетона без финалне обраде. Велики број села у старопланинској области подове је поплочавао каменим плочама, које је природа овде несебично изнедрила, а такав пример забележен је у кући Цане Манчић у Покровенику (Слика 968).

Усавршавање обраде дрвета, које је такође присутно у овим крајевима, проузроковало је напредак, те се стамбени делови тј. собе за спавање, а касније и целе куће, обрађују у бродском поду. Патошење се изводило стандардно, без декорација или слично, а већином се застирало ћилимима, као у примеру патосаног пода и прага у собама у кући Свиленка Петрова у Влковији (Слика 969). Праг је висок и потребно га је прескакати, никако газити (према народном веровању), а од тврдог дрвета је, у ширини штокова и без декорација, осим што је бојен у боју штокова.

5.2.4.3. Таванице

Таванице, греде и јастуци у ентеријеру

Таванице по селима нису представљале предмет декорисања. На терену су присутна три примера, више као понуђена техничка решења која представљају традиционалне начине формирања плафонске конструкције него као

представници декоративних таваница. Обрада таваница у Ореовици (Слика 970) јесте класично олепљена, претходно летвисана конструкција, док су у примерима у Дојкинцима (Слика 971) и Рудињу (Слика 972) таванице са видно упуштеним гредама у простор, а изнад је подашчан плафон.

Стуб са декоративним јастуком у кући (1937) Мите и Верке Костов у Височким Одоровцима пример је равног стуба са декорацијом на јастуку изведеном засеком и лучно обликованим крилима (Слика 973).

5.2.4.4. Долапи и нише

Долапе какви се јављају у градској средини предметног раздобља, у сеоској средини нисмо затекли. Интересантни су, мада ретки, а функционално слични, примери затворених ниша у голомој соби, у кући власника Свиленка Петрова из Влковије, који тврди да се преко ове нише остваривала вертикална веза са кухињом у приземљу (Слика 974). Овакав елемент би представљао претечу економског лифта. Ниша у зиду куће Божицара Андоновића у Брлогу је отворена, трапезастог облика са горњом страном у облику сегментног лука (Слика 975).

5.2.4.5. Комин-огњиште

Велики број кућа по старопланинским селима још увек има огњиште са кумином-напом, вериге, катао и вурњу. У неколико примера где су заостале „иже“, на једном месту су сви ови елементи.

Примери огњишта и вурњи од Сlike 976 на закључно са Сlikeм 991 карактеристични су примери детаља конструкција и осталих елемената, од којих многи више нису у употреби.

У средишњем делу куће-иже Гојка Ранчића у Паклештици налази се огњиште са вурњом (Слика 976). Изнад огњишта види се конструкција напе – хаубе од дрвене конструкције и плетеног прућа. У позадини огњишта је вурња. Било да се ради о ентеријеру или не, вурња увек има исти облик. На примеру Ранчића недостају вратанца на вурњи. Сличан пример је у кући Јордана Петровића у Дојкинцима (Слика 977).

Развојном схемом сеоске куће, позиција огњишта се помера из центра према бочном зиду. Примере где је вурња узидана, са металним вратима или без њих, сусрећемо у кући Мирослава Секова у Бребевници (Слика 978), у кући Ђорђа Ћирића у Рсовцима (Слика 979) и у Гостуши (Слика 980). Огњиште је по правилу увек испред вурње. Различито позиционирање вурње-пећи намеће и другачију слику напе, као у примеру куће М. Секова, те тако напа опслужује и огњиште и вурњу.

Примери огњишта који су претече данашње форме камина забележени су у кући Петра Васова у Бољевом Дољу (Слика 981) и у кући поред Цркве Св. Ђорђа у Дојкинцима (Слика 982). Овде је декоративна форма са правилним луком дошла до изражаја у оба случаја. Простор унутар огњишта је у кући Васова велики, виде се вериге, поред огњишта лопате, мада је ван употребе.

Кумин-напа

Некадашњи термин „кумин“, устаљен међу сељанима (а данас „напа“) интересантан је елемент, о коме се може много писати. С аспекта декорације по селима, међутим, нема много примера који би представили овај елемент као носилац обликовног остварења.

Кумин у кући Петровића у Дојкинцима (Слика 981) и у кући Десимира Костића у Брлогу (Слика 984) представљен је више са конструктивног аспекта. Естетска вредност, међутим, лежи у правилном избору позиције напе и правилне изведбе његове пирамидалне форме. Пример где се напа се ослања на два зида изведен је у кући Смиљане Лилић у Брлогу (Слика 985). Декоративно обликовану напу срећемо у нажалост полусрушеној кући Рада Галева у Радејни (Слика 986). Трапезасто чело, бочне стране у нагибу са елегантно залученим доњим странама стапају се са зидом. На напи се при плафону налази кружни отвор. Овде се водило рачуна не само дунђерски о функцији кумина-напе већ и о његовом обликовном изразу уопште.

Детаљ конструкције кумина-напе

У кући Николајча Манчева у Редејни забележен је интересантан

конструктивни детаљ, тачније више детаља конструкције кумина изнад огњишта (слике 987, 988 и 989). Хоризонтална греда са бочним косинама је ниско у односу на досадашње примере, на којима су биле одвојене позиције огњишта и напе. Овде из поменуте греде воде вертикалне везе до отвора у плафону. Детаљи веза су карактеристични и веома оригинални. Ова цела композиција претеча је камина.

Вериге и детаљ качења верига

Саставни део ове композиције (једним именом зване огњиште куће) јесу котао, вериге итд. Вериге и котао висе над огњиштем (Слика 990). Вериге су челични ланац састављен од алки, а обешене су о елемент звани *рачва* (Слика 991), који се поставља на хоризонталну летву која пресеца отвор кумина.

5.2.4.6. Гарнишне

Гарнишне су по селима реткост. Из варошке средине донете су као манир вишег степена ентеријерске обраде у село. Углавном су дрвене. Представљени примери поређани су према обликовним карактеристикама од једноставнијих до сложенијих, са битним детаљима на истим.

Гарнишна у кући Јордана Петровића у Дојкинцима је дрвена, а начин качења је старински (на металним конзолама, са клином који улази у рупицу и клиза до предодређеног лежишта). Декорација је присутна у централном делу дужине (слике 992 и 993). Гарнишна у кући Витомира Герова у Браћевцима је дрвена, обликована у средишњој зони и на крајевима, бојена и осликана (Слика 994). Детаљи су наглашени како обликовањем дрвета (тако да је у средини круна, на крајевима кругови), тако и контрастима, који се огледају на жуто-златној подлози круга на коме је осликан плави цвет, као и плавој боји саме гарнишне са осликаним жуто-златним цветовима (слике 995 и 996).

Гарнишна у кући Асена Иванова у Каменици је дрвена, елегантна, са детаљем у средини и помоћном лучном летвом која јој обезбеђује стилизацију (слике 997 и 998).

У кући Јованке Велков у Браћевцима затечена је интересантна дрвена гарнишна (Слика 999). Гарнишна је из два дела – доњег равног и горњег у облику

крунског венца. У средини је орнамент у облику полукруга, а форма има динамички код (ротациону форму) (Слика 1.000).

Сличан пример гарнишне, мада још обликованији и са декорисаном текстуром, налази се у кући Асена Соколова у Горњем Криводолу. У средишњем делу је орнамент полукружне форме (слике 1.001 и 1.002). Ова гарнишна осим крунског венца има обрађене бочне стране (Слика 1.003). Власник куће Асен Соколов, столар по струци, велики број предмета урадио је својом руком, а на креветима, рамовима, гарнишнама користио је исте облике и исте орнаменте за декорацију.

Гарнишна у кући Драгана Васова у Височким Одоровцима (слике 1.004 и 1005) дрвена је, са мотивима таласа у средњем делу. Ова гарнишна је, према речима Анке Васов, власнице куће, копија старе.

Очигледно је да су на свим примерима, мада из различитог периода, на исти начин конципиране декорације. Такође су све гарнишне од дрвета са истим или сличним начином качења о зид. Богатство занатлија старопланинског краја и инспирације у ставарању уметничких дела могу се видети и на ентеријерском елементу гарнишни.

5.2.4.7. Намештај

Браварија у ентеријеру

Намештај рађен у уметничкој браварији или од варених профила у селима није присутан у великом броју. Кревети су се радили углавном од дрвета, тако да је мали број примера да су израђени од неког другог материјала.

У кући Детка Петрова у Пртопопинцима налазе се ван употребе стари кревети – старнице кревета (Слика 1.006). Исти модел кревета са страницама од профила и лименом испуном, декорисаном мотивом пауна или сл., сретали смо и по другим селима – Радејни, Бребеvници.

У поседу Марјана Петрова у Браћевцима су декоративне странице кревета (слике 1.007 и 1.008). Изузетном занатском изведбом са детаљима у ливеној браварији и танким шипкама формирана је тролисна композиција по којој је ова

страница препознатљива.¹²⁵ Ово нежно, ваздушасто браварско дело је, као и други елементи мобилијара у сеоским кућама, створено под утицајем варошке средине.

Карактеристичан модел лименог шпорета налази се у кући Драгана Василова у Височким Одоровцима (Слика 1.009). Богато је декорисан у делу ногара, пепељаре, са заштитном шипком око грејне плоче. На десној страни, изнад грејне плоче је постоље са решеткама које служи да се кувано јело одложи а да се не охлади. Овакви модели шпорета су оригинални и такорећи музејски примерци.

Намештај од дрвета

Намештај од дрвета је постулат у сеоској средини Старе планине. Обликовање је зависило од способности мајстора и њихових могућности за усавршавање, као и од алата којим су располагали.

Примери креденаца обликованих према својој сврси за одлагање кухињског и декоративног посуђа срећемо по селима Дојкинци (Слика 1.010) и Одоровци (Слика 1.011), а у кући Димитрија Лилића у Брлогу налази се креденац-ормар који је израдио лично власник Димитрије (Слика 1.012).

Нешто стилизованије примере мобилијара срећемо у кући Јованке Велков у Браћевцима. На гардероберу (Слика 1.013) обликован је фриз, а на креденцу за одлагање посуђа (Слика 1.014) декорација је присутна на застакљеном делу.

Гардеробер у кући Иванова у Каменици је новија композиција од дрвета и облоге са декором птичјег јавора. Овде су у обликовању и материјалу присутни утицаји градске средине која је већ била претрпела утицаје европејизације (Слика 1.015).

На дрвеним креветима се ипак читавају изворне архитектонске вредности достигнућа сеоских столара. Сви кревети су рађени по принципу две странице:

¹²⁵ Интересантна је чињеница да су све снимљене странице кревета ван употребе, разбацане по дворишту и незаштићене.

чело и прочеље, као и бочне стране, које се каче између чеоне и прочеоне.

Веома стар кревет снимљен је у полупорушеном здању Матеје Костића у Орљи (Слика 1.016). У кући Тодора Тошева у Бољевом Долу је страница кревета осликана цветним мотивима (Слика 1.017). Права занатска посланица су странице два кревета у кући столара Асена Соколова, чијих су руку дело (слике 1.018 и 1.019). Уочљив је начин декорисања (већ описан на гарнишни) са орнаментом тј. декорацијом на средини горње линије странице, а поља осликана углавном цветним мотивима.

Страница кревета у кући Асена Иванова је фурнирана, са машински декорисаним рамовима у виду црткастог низа (Слика 1.020). У истој кући је дрвена столица без руконаслона (Слика 1.021), са декорисаним седалним делом у облику круга, као и ноћни ормарић са вертикалном застакљеном плочом, истог стилског обликовања и у материјалу као кревети (Слика 1.022).

Детаљи завршне обраде у дрвету

Детаљ фриза гардеробера у кући Јованке Велков у Браћевцима неуобичајена је форма од два сегментна лука у средини и таласима са крајева (Слика 1.023). Цео гардеробер је приликом финалне обраде (бојања) декорисан таласастим линијама (цикцак).

Декорација ормара са витражом присутна је у кући Јордана Петровића у Дојкинцима (Слика 1.024), а већ поменути декорација на гарнишима присутна је на кревету као изборни мотив декорација у кући Асена Соколова у Горњем Криводолу (Слика 1.025).

5.2.4.8. Сандуци

У старопланинским селима скоро свака кућа има сандук. Сандуци су израђивани на више начина (описивано у поглављу 5.1.4.8. Сандуци), тако да је преглед декорација сандука формиран понаособ по групацијама на основу начина обраде.

Ковчези од тесаних дасака су из више делова, насталих ређањем тесаних

дасака од букве, храста или чамовине. Основу конструкције чиниле су ногаре – стубови носачи. У стубове су се ужлебљивале даске, тако да свака даска преклапа претходну, а причвршћиване су дрвеним клиновима или чеповима. Поклопци су израђивани равни, такође преклапањем дасака.

Орнаменти на сандуцима су линеарно-геометријски или орнаменти полукружнице и кругова (симболика небеских тела).

Примери сандука од тесаних дасака са линеарно-геометријском орнаментиком дати су од Сlike 1.026 закључно са Сlikeм 1.030. Овде су заступљени орнаменти у облику троуглова, четвороуглова, празна или шрафирана поља. Украшени било једноставним линијама, било геометријским композицијама, сандуци су обојени живим бојама у врло динамичном ритму и складу.

Дизајнирање кружним и полукружним формама, присутно најчешће у тамној, браон боји срећемо у Бражевцима (Слика 1.031), у Пртопопинцима (Слика 1.032), док интересантне примере декорисане кружницама у врло живим бојама налазимо у Гостуши (Слика 1.033). По истом принципу израђен сандук, али обојен тако да свака даска има другу боју и другачији цветни мотив, срећемо у кући Асена Иванова у Каменици (Слика 1.034).

Ковчег за девојачку спрему у кући Витомира Герова у Браћевцима урађен је према традиционалном облику, са заобљеним поклопцем (Слика 1.035). Странице ковчега су рађене из једног комада, поклопац је полукружног облика, бојен тамном бојом, а закључава се металном бравом. Овакви ковчези су служили и за чување драгоцености.

Бојене сандуке равних страна и равних поклопаца срећемо у Горњем Криводолу (Слика 1.031) и Височким Одоровцима (Слика 1.037). Мотиви којима су осликани позајмљени су из природног окружења, а на сандуку у Одоровцима је збуњујућ амбијент борове шуме са два лава један наспрам другог. Мајстори ових сандука су истакнути столари из Висока с почетка 20. века.

Ковчег звани *сехара* служи за транспорт робе и драгоцености. Израђен је

од дрвета, али је декорисан с предње стране и на поклопцу најчешће металом, кожом и сл. Поклопац је полукружног облика. Пример сехаре срећемо у кући Мирослава Секова у Бребевници (Слика 1.038) са детаљима са лименим нитнама на угловима у облику цвета (Слика 1.039). Бочне стане нису декорисане, на њима се налазе ручке, док су на поклопцу и предњој страни лимени каишеви који су на месту уклапања са равним ивичним лименим лајснама такође декорисани у облику четворолиста. Сехара има браву на предњој страни у средишњем делу и помоћне поклопце за фиксирање поклопца бочно.

Наћве-наћвар

Наћвари су део кућног мобилијара намењен за чување брашна, жита и сл. Разликује се од сандука јер је издигнут, тј. његове ногаре су дуже, што се објашњава тиме што су земљани подови у кућама задржавали влагу. Рађен је по принципу тесаних дасака, а поделе унутар су формиране према потребама.

Украшени примери наћви са поменутиим линијско-геометријским орнаментима дати су у Бољевом Дољу (Слика 1.040), у кући Смиљане Лилић у Брлогу (Слика 1.041), у кући Петра Васова у Бољевом Дољу (Слика 1.042). Обично су ногаре код наћвара уже при земљи, а шире при сандучном делу, што није случај у примеру код породице Васов у Бољевом Дољу (Слика 1.043). Примењено обликовање ногара асоцира на стилизовану ногу краве.

Пресек

Пресеци су фиксни сандуци у кућама, за чување жита, пшенице итд. Урађени су од дасака и могуће их је ређати у низу. Примере пресека срели смо у Брлогу, у кући Божидара Андоновића (Слика 1.044) и кући Десимира Костића (Слика 1.045). Пресеци имају равне поклопце у које се насипа житарица, а у дну је отвор са малом косом рампом и лопатицом која блокира одливање садржаја из пресека (Слика 1.046).

5.2.4.9. Покућство

Међу примерима покућства представићемо само оне елементе који су карактеристични по декорацији с архитектонског или уметничко-занатског

аспекта.

На зидовима „ижа“, а касније кућа срећемо полице за одлагање посуђа. Ове полице носе декорисане конзоле. Такве примере срећемо у Дојкинцима (Слика 1.047) и у Брлогу (Слика 1.048).

У кући Драгана и Анке Василев у Височким Одоровцима (која је мали етно-музеј) има необичних експоната: љуљашка са декорацијом овновске главе (слике 1.049 и 1.050), гробено које је служило за чешљање конопље, од које су се израшивала чувена сукна (Слика 1.051). Коританце „ђурђевац“ служило је да се на дан сеоске славе принесе печено јагње. Ова коританца су декорисана с предње и задње стране, а бочне су издубљене полукружно и представљале су изазов сваке породице која се на дан славе окупљала око миросаног дрвета да што лепше украси свој дрвени ђурђевац (слике 1.052 и 1.053).

Паралија је нешто између стола и софре. Служи да се окупе укућани и обедују. У поседу Војина Исаткова у Бребеvници затечена је паралија ван употребе (Слика 1.054).

У кући Василевих у Одоровцима између осталих експоната карактеристична је дуга дрвена посуда за мешање хлебова (Слика 1.055). Етно-детал (ткање као у народним ношњама) срећемо на зиду спаваће собе Јованке Велков у Браћевцима (Слика 1.056).

Дрвени рамови

Занатлије су се радиле на изради разних предмета за кућну употребу. Њихове способности у традиционалном приступу израде дрвених рамова за слике представићемо у неколико примера (слике 1.057, 1.058 и 1.059). Рамови снимљени у кући столара Асена Соколова у Горњем Криводолу су веома обликоване форме са наглашеним постолем, залученим бочним странама (слике 1.060, 1.061 и 1.062).

Све ово сведочи у корист уметничког остварења занатлија (столара) по старопланинским селима.

5.2.5. Разно – декорације на сеоским капијама

У циљу потврде маштовитости и способности столара представићемо неколико примера декоративно обрађених капија, односно мустри којима су сеоске капије декорисане. И код капија разликујемо пуне дрвене капије и капије од размакнутих дасака, које се свакако у горњој зони повезују хоризонталом.

Примери декорација на капијама дати су од Сlike 1.063 закључно са Сlikeм 1.074. Има капија са различитим концепцијама декора, од пуног поља или пуно-празно тј. ваздушастог елемента у горњој зони, обично са вертикалама и декоративним завршецима. Доњи пуни део површине капије је декорисан углавном вертикалним штафнама које се уливају у главну хоризонталу изборне орнаментике у степенастој форми, лучном назупчењу.

Најаутентичнији столарски рад на капији појављује се на кући Асена Соколова у Горњем Криводолу (Слика 1.074).

Браве на капијама

На сеоским капијама махом су задржане старе браве са веома једноставним челичним елементима. На капији вуновлачаре власника Николајче Манчева у Радејни наилазимо на ретке примере брава (слике 1.075, 1.076 и 1.077).

Касније се појављује брава „са резом“, пример у Сенокосу (Слика 1.078), док је пример у Славињу претеча садашњих брава (Слика 1.079). На брави је импровизирана ручка – *трукер*, а на лименом *шилду* је лепо обликована кључаоница.

Окови на капијама – кушаци

У прилог сагледавања достигнућа бравара овога краја и њихове улоге у стварању и одржању традиционалне архитектуре, узети су у обзир браварски детаљи и са старих, оронулих капија.

Елементи настали ковањем гвожђа, са дугом традицијом на улазима и капијама, јесу кушаци или окови. Кушак на капији у Горњем Криводолу је уобичајен по овим селима (Слика 1.080). Нешто савршеније форме је пример из

Сенокоса (Слика 1.081), а веома декоративан пример кушака у облику разграналог дрвета срећемо на Цркви Св. архангела Михаила у Бољевом Долу (Слика 1.082).

6. УПОРЕДНА АНАЛИЗА И ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИМЕЊЕНИХ ДЕКОРАТИВНИХ ОБЛИКА И ЕЛЕМЕНАТА У ОДНОСУ НА УЖИ И ШИРИ КОНТЕКСТ СТАРОПЛАНИНСКЕ АРХИТЕКТУРЕ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ

6.1. УПОРЕДНА АНАЛИЗА У ОДНОСУ НА ОБЛИКОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

6.1.1. Компарирање елемената у оквиру варошке архитектуре (Србија, Бугарска)

Димитровград и Пирот су се с архитектонског аспекта развијали по различитим принципима, али је обликовање диктирано по матрици развоја великих градова углавном Србије, односно Бугарске.

Историјским померањем граница између Србије и Бугарске 1920. године, кретањем печалбара из области Висока према данашњој Бугарској наметнула се потреба за компарирањем архитектонских елемената који нас доводе до суштинских поставки о самој архитектури укупне области Старе планине.

Бугарска народна кућа – дрвена (Прилог 75) схематски је подељена по областима. Нама је већим делом интересантна област источне и средње Старе планине, мада су кретања печалбара сезала до Пловдива и даље.

Детаљ еркера са косницима-пајантама на кући Стојана Божиловића – Белог у Пироту (Слика 1.083) у више примера забележен је на објектима у Бугарској, а такав пример срећемо у Малом Трнову (Слика 1.084).

Објекат Христе Јовановића – Христићев конак у Пироту је у много чему интересантан за компарирање. У књизи „Славинските првомајстори“ Николај

Тулешков налази сличност између основа и структуре простора конака са објектом у Врацу (треће поглавље, *Печалбарство Пиротског округа*). Разуђеност кровних целина Христићевог конака тј. исти концепт формирања три или више кровна кубуса над јединственом основом, обликованом композицијама прозора срећемо у Мелнику – „Родопска възрожданска кућа“. Детаље на фасаде попут дрвених декорација на Христићевом конаку (Слика 1.085) срећемо на кући у Крушеву у Македонији (Слика 1.086). Видне тавањаче са наглашеном хоризонталном гредом – декорацијом, у црној боји на белој фасади (Слика 1.087), по истом принципу компоновања срећемо у Трјавни – Бугарска (Слика 1.088).

Елемент који је карактеристичан за архитектуру објеката у Бугарској, а искључиво га срећемо у Димитровграду, јесте декорација фриза (изнад кровног венца) са дрвеним косницима или само вертикалним декорацијама на позицији рогова, аналогне обраде.

Корен овог декоративног обликовања претпостављамо да је с почетка 19. века. Такав пример је кућа у Трјавни звана „Рајкова кућа“ (Слика 1.089, Прилог 76). Иако је овде присутан еркер, декорација фриза започиње хоризонталним венцем на нивоу приземља, па се понавља венцем на почетку спрата, а простор између је украшен дрвеним косницима.

У Димитровграду срећемо неколико објеката који се локалним речником називају „Грцката зданиа“ и на којима се појављује композиција решења фриза са косницима, нпр. „Димитрашково здание“ (слике 1.090 и 1.092). Стамбени објекат у непосредном центру Софије, у Булевару Стефана Стамболова 59б, који је саграђен 1911. године, има идентичну форму фриза са косницима (слике 1.091 и 1.093). Начин наглашавања фриза, који је увек са хоризонталним венцем, и косници су увертира за стреху, крајцоване рокове. На веома аналоган начин стилизован је детаљ потпрозорске атике на поповској кући у кругу Цркве Св. Богородице у Димитровграду (Слика 1.094) са потпрозорском декорацијом објекта у Софији (Слика 1.095) – полукружним обликовањем и сегментним луковима са истакнутим средишњим елементом – што нам потврђује матрице компоновања декоративних композиција.

Архитектонски елемент дуга стреха или тзв. продужена стреха углавном је део традиције и сада га ретко срећемо по селима и градовима. Такав пример продужене стрехе јавља се на једном од објеката комплекса Конака „Бела мачка“ у Пироту (Слика 1.096). У Неготинској крајини (Рајачке пивнице) срећемо исте примере дуге стрехе, мада искључиво на старим објектима. У Бугарској је такав пример присутан код дрвених традиционалних кућа у Жеравни – источна Стара планина (Слика 1.097).

Декоративно обликовање архитектонских елемената у ентеријеру је веома подложно компарирању, јер је кодове обликовања било лакше преносити када је реч о ентеријеру него о самом објекту или његовој фасади. Унутрашња врата су декорисана (најчешће первајзи) да би се дефинисала намена просторије или истакао њен значај.

Развојни пут обликовања первајза на вратима у традиционалној бугарској архитектури кретао се под утицајем на архитектонске стилове (Прилог 77). Овом анализом облика долазимо до закључка да су у Пироту присутни слични, чак и идентични примери первајза на унутрашњим вратима. Карактеристичан первајз на унутрашњим вратима големе собе у Христићевом конаку, где је присутан облик тимпанона са натписом о години градње и власнику куће симбол је којим је успостављена градација просторија у кући (Слика 1.098). Такође первајз са тимпаномом срећемо, мада другачијим језиком стилизован, у Попмарковој кући у Копривштици, Бугарска (Слика 1.099).

Унутрашња врата у кући Стојана Божиловића у Пироту (Слика 1.100). скоро су идентична вратима у већ поменутој Рајковој кући у Трјавни (Слика 1.101). Облици первајза у почетној фази имају барокну линију која се затим креће према облицима елемената класицизма и, наравно, усложњава компилацијом различитих стилских обликовних атрибута.

Осим декорације первајза, у поменутих примерима појавила се једноставна декорација поља плотова.¹²⁶ Развојна схема усложњавања декоративних поља на плотовима у архитектури Бугарске представља градацију облика који се усложњавају (Прилог 78).

Декорација врата у кући, у улици Нишавских одреда у Пироту (Прилог 79), и према облику (ромба) тј. декору на плоту и према облику штока подударују се са декорацијом на вратима у Попивановој кући у Пироту (Слика 1.102).

Необичан елемент који претходи надсветлу преузет је из техничке документације ЗЗСК Ниш, порушеног објекта власника Мишка Стаменог у Пироту (Прилог 80). Сличан елемент, мада формиран у два поља, али такође претеча надсветла, налази се у Хаџиилијевој кући у Арбанасима (Слика 1.103).

Посматрајући начин компоновања поља на вратима која носе традиционални назив „шикли врата“¹²⁷ (Слика 1.104) долазимо до динамичке форме, тј. ротационог обликовног потенцијала. Овај принцип слагања поља и начин израде су по градским срединама врло слични. У „Народном неимарству“ Ранка Финдрика срећемо ову динамичку композицију на унутрашњим вратима куће у Пећи из 19. века, коју аутор упоређује са вратима на манастиру Хиландар из 1632. године (Слика 1.104). „Врата из манастира Хиландара са уписаном 1632. годином, у горњој трећини украшена фризом токарених стубића и седефним или коштаном инкрустацијама, показују да је овај облик настао доста рано, свакако пре него што би се то по ономе што је остало на кући могло закључити.“¹²⁸

На основу података о вратима из манастира закључујемо да су декоративна умећа припадала најпре сакралним објектима, па су преузимана у градске средине и даље.

У већ поменутом објекту „Џациното здание“ у Димитровграду унутрашње

¹²⁶ У претходном поглављу представљени су примери унутрашњих врата у кући Божиловића, где је такође присутна градација у богатству облика и начину њиховог појављивања.

¹²⁷ Ненадовић (2002), стр. 288.

¹²⁸ Финдрик (1994), стр. 174.

дрвено двокрако степениште красе декоративни гелендери (Слика 1.105), а идентично обликовање гелендера срећемо у Македонији, у кући Бранка Миладиновића у Тетову (Прилог 81). Присутне барокне линије у обликовању оба примера појашњавају у ствари путеве кретања мајстора. (У поглављу 3 о печалбарима описано је да су се превасходно мајстори из Македоније кретали према Црној Трави, па даље према Пироту, Димитровграду, Високу.)

Којим путевима се кретало декоративно обликовање у самој градској средини покушали смо да реконструирамо на основу затечених архитектонских елемената, упоређујући их са архитектонским *елементима сакралних објеката*.

С обзиром на то да су еминентни мајстори Самоковске школе¹²⁹ (Захарије Самоков и други) радили на изради иконостаса и декоративних таваница две велике цркве у Пироту – Цркви Успења Пресвете Богородице (1868–1871) и Цркви Рођења Христовог (1855), издвојили смо веома сродне декоративне елементе и по обликовности и по техници израде.

Аналогију обликовности налазимо код шашовца, на трему куће Милорада Панајотовића тј. Конаку „Бела мачка“ (Слика 1.106), са таваницом трема Цркве Успења Пресвете Богородице (Слика 1.107), где се цела таваница појављује као једна целина са централном фигуром геометризованог цвета и са розетом у средини. Таваница трема Цркве Рођења Христовог састоји се из три целине, а шашовци су ујлебљени и одишу декоративном динамичком формом (Слика 1.108).

Постоји сличност у обликовању дрвене таванице у големој соби Христићевог конака (Слика 1.109), где се квадратна форма трансформише у октоугаону, са таваницом у унутрашњости Цркве Рођења Христовог (слике 1.110 и 1.111). У кући Божиловића такође су таванице по архитектонском обликовању скоро истоветне, а како је период израде ових објеката приближан, то нас наводи да су и таванице у овим репрезентативним стамбеним објектима Пирота дело руку истих мајстора као и таванице у црквама.

¹²⁹ Самоковска школа – дефинисано у поглављу 3, фуснота 80.

Розета на таваници у Христићевом конаку (Слика 1.112) са мотивима је стилизованог лишћа, тј. преовладава биљна орнаментика, што се да упоредити са орнаментиком на три розете на таваницама у Цркви Рођења Христовог (слике 1.113, 1.114 и 1.115).

Осим розета, биљна, соларна и хришћанска орнаментика су присутне на декоративним угловима таваница. Угао таванице у Христићевом конаку (Слика 1.116) обрађен је у дрворезу, мотивима стилизованог лишћа, као и углови таванице у Цркви Рођења Христовог (Слика 1.117).

Угао дрвене таванице у кући Стојана Божиловића – Белог са крилатом птицом која има крст уместо главе (Слика 1.118) носи иста обележје као декорисани углови таваница на спрату Цркве Рођења Христовог (Слика 1.119), где је присутан крст као као симбол хришћанске вере. У обликовном смислу, ова корелација није занемарљива. Соларни орнаменти на углу исте таванице у кући Стојана Божиловића – Белог (Слика 1.120) присутни су такође на угловима таванице на спрату Цркве Рођења Христовог (Слика 1.121).

Способност декорисања и велики уметничко-занатски потенцијал мајстора припадника Самоковске школе огледа се у јединственим техникама обликовања дрвета и веома изражајном архитектонском језику. Ванредни примери су таваница на трему Цркве Успења Пресвете Богородице (Слика 1.122) и детаљ розете са цветовима, где су присутне врхунске динамичке форме у флоралним мотивима (Слика 1.123).

6.1.2. Компарирање елемената варошке архитектуре са сеоском

Старопланинска села удаљена од градова развијала су се у складу са околином, а сељак се ослањао на сопствена знања у градитељству примењујући опробане народне технике и материјал из окружења. Распадом задруга, миграцијама становништва од села ка граду сеоска архитектура се преноси у град. „У прошлости су наши градови, слично као данас, били изложени приливу

становништва са села.¹³⁰

Трансформација сеоске куће у градску је трајала, условљено економским, социјалним и културолошким условима, те је тек почетком 20. века у Пироту и Димитровграду установљена варошка кућа која носи одлике куће већих европских центара. Усвајањем нових градитељских матрица варошка архитектура се затим враћала у сеоске куће, на један нов начин, компонујући старе методе градње сеоске куће са новинама, посебно видним на фасадама.

Упоредујући архитектонске и конструктивне елементе Пирота и Димитровграда са истима на селу, проналазимо суштинске везе које су народни неимари преносили из сеоске у градску и из градске у сеоску средину.

У ЗЗСК Ниш сачувана је техничка документација порушеног објекта из 19. века, у Синђелићевој 10а у Пироту (Прилог 82). Необични детаљи на фасади тј. детаљи пластике око прозора истакли су се инспирацијом народног градитеља. Кућа тог времена у Пироту је носила карактеристике балканско-оријенталне куће, док се овде појављује потреба за стилизовањем и вишим обликовним захтевима. С обзиром на то да је начин обликовања јединствен, већа интригантност је инверзија у обради фасаде на кући Милете Бркића у селу Церова (Слика 1.124). На овој сеоској кући су присутни елементи варошке архитектуре. Наглашени су углови, међуетажни венци, а изнад прозора је декорација која подсећа на инверзни обликовни елемент на фасади порушене куће из Пирота. У оба случаја је постигнут циљ наглашавања фенестрације, што не значи да се ради о истој групи мајстора, већ о сродној тенденцији градитеља на путу њиховог занатског сазревања.

Украшавање дрвених ограда на тремовима је веома присутно. На трему једне куће у Шугрину декорисан је елемент косим усецањем дрвеног стуба (Слика 1.125), а декорисање тих елемената, осим на тремовима старих кућа у Пироту (документација ЗЗСК Ниш), срећемо на трему куће Анисија Алексов у Т. Велесу, Македонија (Прилог 83).

¹³⁰ Финдрик (1994), стр. 128.

На декоративној прозорској пластици на кући Тошка Тошева у селу Изатовци (Слика 1.126) очигледан је утицај варошке архитектуре. Слична концепција декорације тзв. кицељасте форме са присутним елементима: кључним каменом, благо заталасаним шебранама и бочним, заобљеним елементима, дата је на прозору куће на почетку Кеја у Пироту (Слика 1.127).

У селима Висока Рсовцима и Височки Ржани потпрозорне декорације су се истакле по свом обликовном изразу. Свака декорација је генерално са полукруговима и са по три ослонца, а варијације су са гутама, троугловима и сл. С обзиром на то да су у другим селима Висока¹³¹ права реткост (осим на једној кући у Рагодешу), издвојили смо један пример из села Ржана на кући Бранка Пенчића (Слика 1.128) јер је идентичан пример установљен у центру Пирота, у Српских владара бр. 22 (Слика 1.129). Потпрозорска декорација са куће из 1918. године Војислава Ранчића у Височној Ржани (Слика 1.130) упрошћена је варијанта декорације прозора објекта из Пирота у ул. С. Ковачевића бр. 56 (Слика 1.131). На основу чињеница да су објекти са поменутих декорацијама ових елемената грађени двадесетих година 20. века па надаље, закључујемо да су исте у сеоску архитектуру пренете из градске средине.

Сличност декорација на фасадама кућа није реткост. Врло често су самосталне декорације биле флоралних мотива. На кући Мирослава Виденовића у Шугрину је самостална декорација у доњој зони фасаде коју представља ваза са три гране и плодовима (Слика 1.132). Врло слично конципирана је декорација у гипсу у кући Хацилијевој у Арбанасима у Бугарској (Слика 1.133).

Улазна врата на стамбеном делу Цркве Св. Ђорђа у Дојкинцима (слике 1.134 и 1.135) необичне су архитектуре. Исто као и прозор, и врата носе тимпанон као елемент у первајзу, с тим што на вратима доминирају два троугла у изломљеној тестерастој форми. Можда не истим обликовним путевима, врата која срећемо у кући Чајковских у Сливлену (Слика 1.136) имају заједничке принципе комбиновања елемената у циљу театарности, тј. наглашавања значаја просторија.

¹³¹ Идентичне декорације срећемо се на породичним кућама у околини Младеновца – Београд.

На бордури таванице на трему Цркве Успења Пресвете Богородице у Пироту (Слика 1.137) уочавамо детаљ у обради дрвета познат под називом „украшни кабл“, што је дело руку самоковских мајстора. Веома сличан, такоређи филигрански рад срећемо на прозору у Шугрину, који представља конвексни украс у облику конопца (Слика 1.138).

Осим сличних облика, срећемо се са на сличан начин употребљеним техникама декорисања. Нпр. обрада поља на вратима наоса Цркве Успења Пресвете Богородице у Пироту (Слика 1.139) са детаљем штока на вратима Цркве Св. Јована у Гостуши (Слика 1.140).

Украшаваће фриза на кући „Димитрашково здание“, тј. поља између косника у поинтилизму (Слика 1.141) са детаљем на штоку врата Цркве Св. Јована у Гостуши у истој техници, али у дрвету (Слика 1.142).

Елементи трема су и ограде, вратанца на оградама, дрвене главе на оградама итд. Дрвена ограда трема на Конаку „Бела мачка“ у Пироту (Слика 1.143) изведена је истом техником, али и са истим обликовним приступом као ограда на вратима амбара Миодрага Манчића, село Петровац код Пирота (Слика 1.144). Принцип уклапања дрвених поља са постаментом (дрвених дасака) и завршном дрвеном гредом, као и позиције дрвених глава указују на способност занатлија и сведоче о естетској компоненти која је присутна и на амбару. Све ово иде у прилог сеоској изворној архитектури и народном неимару.

Декорације стубова на тремовима су у пиротским кућама биле веома присутне (дато у примерима у петом поглављу). Конструктивни стубови и јастуци су се украшавали, али тако да су стубови у горњој и доњој зони имали извесне декорације. Појавом неконструктивних лукова губи се функција јастука, самим тим нестаје декорација једног елемента, а декорацију у горњој зони стуба замењује капител.

Техничким цртежом из архиве ЗЗСК Ниш представљени су стубови на трему куће у Карађорђевој улици у Пироту (Прилог 84). Овде је примарно декорисан стуб са полулучним назупчењем и стилизованим цветним мотивом. Аналогно томе, мада кроз декорацију капитела, сагледавамо обликовање и форму

стуба на кући Иге Кукудинца у Каменици (Слика 1.145) и уочавамо велику сличност. Исте мајсторске технике, примена истог алата, остварен израз декоративног обликовања са сигурношћу нам сведоче да се ради о утицају градске архитектуре на сеоску. Томе у прилог иде пример конструктивног елемента на сада већ непостојећој кући Банковића у Пироту (Прилог 85), где је декорација јастука примарна, а идентично декорисана крила јастука срећемо у селу Церова (Слика 1.146). Кад је реч о декорацијама тако старих елемената, не можемо са сигурношћу одредити токове кретања баш ове декорације, али је евидентно да је сеоска кућа своју традиционалност стекла, између осталих декорација, на основу украшавања јастука.

Компарацијом елемената у ентеријеру сеоске и варошке архитектуре долазимо до закључка о њеној вредности. Технички подаци о вратима у Беговој кули у Пироту, са класично оријенталним первајзима, декорацијом на штоковима (Прилог 86) преузети су из ЗЗСК Ниш. Плот има правоугаони оквир и централну декорацију у облику ромба. Унутрашња врата у кући Михаила Васова у Бољевом Долу (Слика 1.147) од дрвета су, интезивне плаве боје, према естетским карактеристикама истог обликовног склопа, са централном фигуром ромба нешто измењених димензија. На свим прелазима мањих и већих поља присутна је декорација са *лучним назупчењем* у форми цакни. Ова два веома слична примера говоре о идентитету и раскоши живота као и тенденцијама у правцу архитектуре.

У дворишту куће Марјана Петрова у селу Браћевци фотографисана је страница кревета-узглавље (Слика 1.148). Сличних страница је кревет у Христићевом конаку (Слика 1.149). Потпуно исти кревет (није искључено да се ради о истом кревету) налазимо у архиви ЗЗСК Ниш, а порекло води из куће у улици Седми јули бр. 9 Пирот (Прилог 87). Несумњиво је – а поткрепљено чињеницом да села нису имала врсне уметничке браваре – то да је овај уникатни пример кревета настао у градској средини.

6.1.3. Компарирање елемената у овину сеоске архитектуре (Србије и Бугарске)

Сеоска архитектура наизглед истих обликовних карактеристика у области Понишавља, области Поморавља као на територији Бугарске има и својих специфичности по којима се разликује.

Један од најбитнијих *архитектонских елемената* у духу традиционализма присутан у сеоској кући је трем. Упоредјујући трем на кући Љубомира Георгијева у Перлашу (Слика 1.150) са тремом на кући у Баници, околина Враца у Бугарској (Слика 1.151), закључујемо да има сличности у организацији истог, у ритму лукова као и у позиционирању степеништа у односу на улаз, позиционирању улаза у подрум итд.

Необична стамбена композиција да се код објекта на два нивоа појављује трем реткост је на терену и представља изузетак. Такви су примери: кућа Боже Панића у Церови (Слика 1.152), кућа у Поганову (Слика 1.153) и кућа Мирослава Свиленовића у Малом Извору, околина Зајечара (Слика 1.154), наизглед различитих организација простора. На кући у Церови и спратни и приземни део имају трем. Кућа у Поганову је са тремом у приземљу, комплетним тремом и ћошком на спрату, док је кућа у Малом Извору са тремом и доксом изнад њега. Декоративно обликовање лукова у прва два примера носи иста обележја, док су у трећем примеру композиција лукова, њихова дубина, начин формирања парапета и др. потпуно другачије конципирани.

За разлику од наведених објеката, где су присутне разлике, већина сеоских објеката на територији Србије и Бугарске показује сличности. Такви су примери: школа у Браћевцима (Слика 1.155), кућа Николајче Манчева у Радејни, некад вуновлачара (Слика 1.156), Добруцанска кућа – Бугарска (Слика 1.157). Објекти су на два нивоа, на четири воде, са каменим степеништем, дрвеном конструкцијом улазног трема који чини композицију са бацом, а све то у централној зони фасаде. Обликовање архитектонских и конструктивних елемената је скоро идентично. На баци Добруцанске куће где се сучу две кровне воде видна је разупора, а на вуновлачари у Радејни чуваркућа. Дрвени парапети на трему, равни недекорисани стубови, отвори на бацама (у зони тимпанона) и др. само се незнатно разликују у

степену декорације, док су обликовни правци исти.

Димњак је архитектонски елемент на основу кога се између осталог може вршити идентификација објекта. Компарирамо димњаке на кући Васа Стефанова у Радејни (Слика 1.158) са димњаком на сеоској кући у Србији (Слика 1.159) и димњаком конака Манастира Св. Георгија у Темској (Слика 1.160). Иако су на подручју села Старе планине присутне већином квачке, или у новије време равни зидани димњаци, присуство моравског стила са једним од карактеристичних обележја, а то је четворолучни димњак са крстастим засвођењем и куглом са шиљком у врху, нашло је место на коначима Манастира у Темској. Зидан је у камену, са веома декоративном капом у духу раног хришћанства и византијске архитектуре.

У центру Радејне је кућа Бориса Стојанова са декорацијом парапета на балкону (Слика 1.161). Исту столарску мустру забележили смо у Смиловцима, на парпету трема куће Најдена Најденова, а потпуно идентичан занатско-столатски рад срећемо и у Доњем Милановцу (Слика 1.162), на улазним вратима куће у Мирочу. За овакав приступ декорисању може се рећи да је изворан, тј. предмет инспирације народног неимара и могуће га је визуелно пренети.

Упоредивање *конструктивних елемената* и њихових декорација у сеоској архитектури је врло интересантно. Исти мотиви обраде дрвета и исти уметничко-занатски аспекти повезују две нехомогене средине и различита раздобља. На декорисаном стубу са јастуком на трему куће Бранка Стаменовића у Шугрину је стилизован цвет са латицама, а у подножју цвета вишеугаона прстен-наруквица (Прилог 88). Сасвим идентичну декорацију стилизовано обликованог цвета срећемо у Славињу (Слика 1.163; Слика 1.164).

У селу Радејна, у кући Спасена Манчева затечена је конструкција огњишта (Слика 1.165), на основу које је могуће реконструисати претходни изглед истог. За овај тип огњишта наведено је у претходном поглављу да представља претечу камина. Према записима архитекте Годора Златева, а у делу Александра Дерока „Народно неимарство“ забележено је огњиште у Беркасову у Бугарској (Слика 1.166). које је организовано уза зид, са благо извијеним бочним странама,

одводима топлог ваздуха и које је концепцијски врло слично огњишту у Радејни.

Следећи пример компарирања улазних врата више асоцира на упоређивање елемената варошке архитектуре него сеоске. Ради се о обликовању детаља у доњој зони плота, који осим декорације има и видну симболику на вратима куће Драгана Василова у Височким Одоровцима (слике 1.167 и 1.168) и вратима куће у селу Војка у Војводини (слике 1.169 и 1.170). Како је колонизовањем Војводине немачким становништвом столарски занат ушао на велика врата у Србију, закључујемо да врата у селу Војка носе обележје западног стилског приступа са присутним елементима класичног. У обликовању детаља у парапету плота и симетричном пару тимпанона налази се спона између ових врата, представљена управо елементима класицизма.

6.2. УПОРЕДНА АНАЛИЗА У ОДНОСУ НА ПРИМЕЋЕНЕ МАТЕРИЈАЛЕ И ТЕХНИКЕ ГРАЂЕЊА

У старопланинској области владају принципи природе. Као и у другим крајевима где је природа у изобиљу понудила материјале за градњу, тако се и овде одвајкада градило према материјалу који је био надхват руке (камен, дрво, слама) и према клими која влада. Како су „континентални делови на Балканском полуострву имали приближно исте све ове услове, тако важне при формирању ове старе архитектуре. То је архитектура, која се мањим или већим разликама, среће у свим деловима Балканског полуострва и на ближем Оријенту, тј. на територији која је кроз векове била под турском феудалном влашћу.“¹³²

У четвртом поглављу (Основне карактеристике традиционалне архитектуре сеоских и градских кућа у Пиротском округу) наглашено је да је до ослобођења од Турака плетара или брвнара била кућа српског сељака, покривена шиндром или кровином. Почетком 19. века у шумовитим и планинским пределима овога краја била је распрострањена „дашчара“ или „талпара“, што је старији тип куће, грађен по систему повезивања и хоризонтално слаганих брвана,

¹³² Петровић (1960), закључак.

споља и унутра лепљених блатом.

Средином 19. века архитектура Поморавља се развила у правцу бондрука, те је развој сеоске архитектуре у пиротско-царибродском крају имао сличан ток. Бондручаре су приземне квадратне основе, са зидним платнима од „чатме“ и ниским крововима од сламе или кровине. Касније настаје приземљуша – бондручара, тзв. пироћанка са тремом и доксом где је кровни покривач шиндра и ћеремида. Обликовање кућа са тремом добија традиционално обележје када се уводе неконструктивни елементи – лукови, тзв. моравски луци.

„У долини Тимока, у Берковици, Читровцу, Добром Селу итд. јавља се тип куће са луковима на тремовима, као код нас у Поморављу. Везу ових моравских лукова који се срећу и у целој средњој Европи Тодор Златев види на кућама у долини реке Мораве.“¹³³

Јован Цвијић пише о овом типу куће: „То је боља кућа целе источне и јужне Србије заједно са шопском облашћу. То је кућа која од ослобођења (1878. године) све више преовлађује у целој Бугарској.“¹³⁴ Описујући западнобугарску кућу (долина реке Ерке и северно и јужно од Старе планине), Цвијић нарочито наводи Средњу Гору у Бугарској, где је према његовом мишљењу и раније постајала кућа слична моравској (стр. 386).

У овом поглављу махом ће бити истакнуте сличности које доминирају у употреби материјала и техника градње. Техника градње и материјали (лепљење зидова) исти су као и пре сто и више година, што се види на примеру унутрашњег олепљивања куће у селу Гостуша 2006. године (Слика 1.171).

Веома стар објект као што је кућа из 1845. године Трајка Денчића у Ореовици (Слика 1.172) саграђен је у бондруку са испуном, олепљен чатмом и покривен каменим плочама. Идентичан пример куће срећемо у непланинском селу Нишор (Слика 1.173). Ова оба села су у ближој околини Пирота, а материјал

¹³³ Петровић (1960), стр. 18.

¹³⁴ Цвијић (1922¹), стр 385, 386.

којим су куће изграђене, кровови покривени, технике градње потпуно се подударају.

Пример куће у Сенокосу (Слика 1.174) јесте бондручара са испуном од тугле. Кућа Асена Иванова у Каменици је бондручара са испуном од чатме (Слика 1.175), док такође бондручара у Пловдиву, Бугарска (Слика 1.176) има специфичан система бондрука, који се назива и пајантна конструкција, тј. дрвени скелет чине стубови и косници-пајанте. Принцип бондрука дефинитивно је присутан јер је дрво основ за конструкцију традиционалних објеката.

На девастираној кући Рада Галеева у Радејни (Слика 1.177) видан је детаљ конструкције парапета, где је испуна од прућа – плетница, омазаног са обе стране.

Идентичну технику градње срећемо на објекту у Карлову у Бугарској (Слика 1.178) – бондрук са плетницама, понегде са омазаним глиненим блатом измешаним сламом.

У селима, као и у Паклештици срећемо објекте грађене техником *кованица* (Слика 1.179). Хоризонталне дрвене греде зване баскије наковане су са обе старне зида, па се испуна врши глинеом земљом, каменом, плевом итд. У Мазгошу срећемо куће где је ћерпич испуна дрвеној конструкцији (Слика 1.180), а скоро идентичан пример је испуна ћерпичем бондрука на кући у Карлову, Бугарска (Слика 1.181).

Начин ужлебљавања греда тавањача је такође једна од старих техника која се ретко среће. У кући Димитрија Лилића у Брлогу (Слика 1.182) на местима где су били зидови видна су удубљења, тј. шлицоване су греде. Иста техника уклапања где се бочно виде жлебови на гредама у којима се ужлебљују даске за плафонску конструкцију срећемо на примеру девастиране куће у центру Базовика (Слика 1.183).

Када су у питању кровне конструкције, народни неимар који се бавио обрадом дрвета савладао је технике и начине за одрживе конструкције. Од великог броја примера изабрани су они који су веома ретки на терену. Детаљ звани „мачка“ за фиксирање таванских греда регистрован је у кући Душана

Костића у Брлогу (Слика 1.184), а њему сличан пример срећемо на кући у Горњем Криводолу (Слика 1.185).

Техника уклапања темељних греда на тзв. ластин реп је један од често присутних начина украјања дрвених греда, дат на примеру куће Нацка Костова у Височким Одоровцима (Слика 1.186). Сличан пример укршатања дрвених греда темељача (без поклопчаче) срећемо на примеру сеоске старопланинске бугарске куће – „взрожданска архитектура“ (архитектура препорода) (Слика 1.187).

Сви ови примери не само што потврђују да су технике градње подударне већ се свODE и на избор истих материјала.

6.3. НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ЛОКАЛНЕ И РЕГИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ ПОСМАТРАНОГ ПОДРУЧЈА

6.3.1. Најзначајније вредности у домену староварошке архитектуре

„Према Венецијанској повељи из 1964. године вредновање архитектонског стварања се односи на сва остварења, појединачна или групна, која сведоче о својеврсној култури о значајном развоју и историјском догађају.“¹³⁵

Вредновање градитељског наслеђа (валоризација) јесте дефинисање вредности на основу критеријума културно-историјских, архитектонских (мисли се на историју архитектуре) и независних визуелно-перцептивних. Користећи ове начине у сагледавању стања и чињеница у традиционалној архитектури у региону Старе планине, долазимо до закључка да су представници ових вредности појединачни објекти (тј. заокружене архитектонске композиције) и архитектонски елементи (издвојено из контекста архитектонских целина), који су упечатљиви и оригинални сведоци стварања једне архитектуре, аутохтоног идентитета.

Староварошка архитектура *Пирота* датира од 1840. до краја 19. века,

¹³⁵ Куртовић Фолић (1988), стр. 158–161.

периода када је град припадао категорији „вароши“, са око 5.000 становника.¹³⁶ Начин живота становника у овој поларизованој чаршији обележили су занати и занатска четврт, звана Тијабара. Склоност ћилимарству, изради качкаваља и великом броју тада вреднованих заната издигла је пиротске хришћане до нивоа који им је обезбедио могућности изградње карактеристичних објеката. Дакле, осим уопштених историјских података о времену када је у Пироту доминирала архитектура источнобалканског типа, објекти нам пружају информације с архитектонског аспекта о техникама и материјалима градње, обликовању просторних, конструктивних, архитектонских елемената, физиономији фасаде, избору кровног покривача, уопштеном стилском изразу, али дубљом анализом, они постају сведочанство о култури, социјалном нивоу, верским убеђењима, потребама и животним навикама укућана, на основу чега можемо сагледавати суштинске вредности објекта.

Народни неимари пиротски печалбари су такође део историјско-социјалног наслеђа, насталог у вртлогу тадашњих друштвених прилика у целом Пиротском округу па и шире.

Оваквим приступом укупног сагледавања објекта као јединке и елемента амбијенталне целине, тренутка у коме је настао, укључујући сагледавања архитектуре објеката у Пироту, јасно су се издвојиле „вредности“. Родоначелнице староварошке архитектуре су вредноване и према важећим прописима проглашене за културна добра или споменике културе.

Кућа Христе Јовановића – Христићев конак (Слика 55) културно је добро од 14. 9. 1953. године, а споменик културе од изузетног значаја од 29. 12. 1979. године (Сл. гл. СР Србије бр. 14/79).¹³⁷ После Другог светског рата кућа се користи у музејске сврхе, у њој је смештен *Музеј Понишавља*. Обиласком куће у циљу прикупљања документације за израду дисертације 12. 10. 2012. године, њено затечено стање је било солидно.

¹³⁶ Историјат Пирота кроз време и развој архитектуре дат је у претходним поглављима.

¹³⁷ Влатковић (2012), стр 44.

Закључци на основу компаративне анализе су показали да је архитектура Христићевог конака, који су градили *славињски мајстори*, блиска са архитектуром Бугарске, Македоније (компарирани просторни елементи еркери и обраде углова на фасадама, прозори итд.). У ентеријеру су установљени коришћени обликовни елементи на унутрашњим вратима сродни као у Попмарковој кући у Копривштици, област Средња Гора, Бугарска. Таванице у Христићевом конаку, обликом, формом, изразом стилских фигура оствареним у дрворезу идентичне су са таваницама у Цркви Рођења Христовог Пироту. Подаци говоре да су исте радили мајстори припадници *Самоковске занатске школе*. Христићев конак је објекат од регионалног, па и ширег значаја.

Кућа М. Панајотовића – Конак „Бела мачка“ (слике 63–65) проглашена је за културно добро 10. 5. 1967. године, а за споменик од великог значаја 29. 3. 1979. (Сл. гл. СР Србије бр. 14/79).¹³⁸

О овој кући Јован Крунић је писао: „кућа пре силних преправки и интервенција, са спратом који је са скоро своје три стране лежао на тремовима са лако распоређеним, несиметрично постављеним и лепо димензионираним отворима, могла би да се упореди са многобројним концепцијама модерне архитектуре“.¹³⁹

Обиласком куће (у којој живе станари), 12. 10. 2012. године, иста је затечена у девастираном стању (услед лошег текућег одржавања кровови прокишњавају, те су таванице оштећене). Главне карактеристика је просторна организација целог конака (чине га три објекта), која је као таква непоновљива.¹⁴⁰ Осим информација о урбанистичким композиционалностима из 19. века, прозори, димњаци, њихово обликовање и уклопљеност у овај богат садржај наговештавају мешање архитектонских европских стилова (необарокна обликовања првајза на прозорима, јастуци на стубовима у подруму дворишне зграде итд.).

¹³⁸ Ibid, стр 48.

¹³⁹ Крунић (1996), стр. 229.

¹⁴⁰ Главни спратни објекат конака излази на улицу Д. Тасковића, док су радионице са дућанима и дворишни приземни објекат над другом, паралелном улицом.

Слику о начина живота дају нам и детаљи у ентеријеру – опшиви на зидовима, полице на зидовима, унутрашња врата. Вредност овог објекта је непроцењива за народно градитељство Србије.

Кућа Стојана Божиловића – Белог (Слика 66) проглашена је за културно добро 14. 7. 1981. године, одлуком СО Пирот бр. 02-20/129-81.¹⁴¹

Ова кућа саграђена је од бондрука са испуном од ћерпича, средином 19. века. Саградио ју је Живко Андрејевић из Пирота, а од 1866. је власништво Стојана Божиловића – Белог. Обиласком куће 12. 10. 2012. године, иста је била у девастираном стању, са урушеним делом зида и таванице на спрату. Са два доксата-диванхане и оригиналним мобилијаром на њима, уметничко-занатским обрадама стубова истих, кровним покривачем од ћерамида, дрвеним еркерима, ова кућа је задржала дух времена од пре једног и по века. У ентеријеру су бројни елементи чију је вредност неопходно сачувати и заштитити. Компаративном анализом установљена су идентична унутрашња врата (у обради первајза, декорацији касета на плоту врата) онима на Попрајковој кући у Трајавни, Бугарска. У кући Божиловића су изванредне таванице у дрворезу (неке већ оштећене), обликоване и обogaћене декоративном орнаментиком (сакралном, соларном, биљном), а такав пример срећемо на таваницама Цркве Рођења Христовог у Пироту.

Иако је проглашена за културно добро, локалне власти нису нашле начина и средстава да заштите ово непроцењиво богатство, чијим пропадањем нестаје културно-историјско, архитектонско и национално обележје нашег народа. Поред наведених објеката, велике вредности су предочене у претходно описаним порушеним објектима Пирота, чија се техничка документација чува у ЗЗСК Ниш. Сачувани објекти с почетка 20. века који према архитектонском изразу спадају у стилске објекте или објекте у фази трансформације, представљају вредне целине. Такве су: кућа Волића, кућа ћилимара Перка Гаротића, кућа Хећим Тане итд.

¹⁴¹ Влатковић (2012), стр 51.

Узевши у обзир богатство облика традиционалне варошке архитектуре Пирота, издвојило се неколико елемената. Доксате-диванхане смо поменули у опису претходних објеката, као и елементе у ентеријеру. На великом броју стамбених и јавних објеката присутне су идентичне декорације у обликовању *фриза* (изнад кровног венца) уз присуство декоративних луфтера. Зачетак овог обликовања видан је на објекту источнобалканског типа у улици Н. Пашића (Слика 263), где је у позицији венца декорација у орнаментици званаој „зупчасти низ“. На кући у ул. Тирила и Методија (Слика 269) присутан је поменути орнамент у позицији испод стрехе, а између профилисаног венца и зупчасте траке формира се фриз са луфтерима. Занатске и трговачке радње на Тргу Републике у Тијабари су заштићене као културно добро. Све ове приземне радњице на фасадама носе исту декорацију фриза, с тим што се декорација појављује у два дупла низа, а у средини су обликом и формом различито декорисани луфтери (Слика 270). Овај декоративни елемент је обележје архитектуре једног доба. Интригантно је зашто су неимари употребљавали исти декоративни орнамент на бројним објектима, игноришући велики опус декорација оријенталног порекла или декорације касније увезене из европских средина.

У сваком случају, ови објекти су заиста од великог регионалног и локалног значаја као представници традиционалне варошке архитектуре.

У *Димитровграду* има мало објеката источнобалканског типа, представника староварошке архитектуре. У духу традиционалне архитектуре је приземна кућа у ул. Тирила и Методија, власника Гроздана Ђурова (Слика 70). Један је од ретких објеката у граду покривен ћерамидом. Кућа и даље служи за становање. Њене главне вредности су у сачуваној организацији простора, јер припада типу оријенталне куће са централним планом, симетричног распореда. Међутим, на фасади се издваја карактеристичан елемент, тзв. лучна стреха у виду холкера. *Холкер-стреха* као елегантно решење битно утиче на физиономију објекта, а њена вредност је утолико већа што се лучни облик изводи традиционалним техникама градње (по принципу плетњаре). Корене овог облика треба тражити у сакралној архитектури. Елемент није добио на важности услед великог броја примера, већ напротив, мали број тако обликованих стреха на

објектима староварошке архитектуре сведочи о правцу који, сем функционализма, увлачи естетику у обликовност, а велики утицај има на обликовање стрехе у сеоској архитектури, где осварује квантитативно присуство. Осим приземних кућа са мало одељења (почетком 20. века), велику популарност добио је на сеоским спратним кућама у композицији са тремовима и аркадама. Стога је објекат у Димитровграду¹⁴² као путоказ кретања ове обликовне форме веома вредан као матрица градитељског стваралаштва, а и сам по себи, као представник куће оријентално-балканског типа.

Остали староварошки објекти из тог периода носе обележја утицаја и присуство стилова европских престоница. Та архитектура задивљује својом униформношћу и строгом урбанистичком сликом. Најрепрезентативнији објекат, представник ове групе је је „Џациното здание“, из 1903. године (Слика 74), власника Стојана Џацова (цариника и комисионара). Еклектичарског набоја, у мешавини стилова, овај објекат представља синтезу естетске, свршне и динамичке композиционалности.

Од 1986. до 1996. године у овом објекту било је смештен музеј – Музејска збирка Димитровград. Обиласком куће у циљу прикупљања документације за израду дисертације 10. 8. 2013. године, кућа је затечена у благо руинираном, мада још увек стању експлоатације, док је карактеристична фасада објекта била оронула.

Оно што се издвајамо као традиционалну вредност на објекту јесте архитектонски елемент *фриз са декоративним косницима*. Овај елемент је, осим на кући Стојана Џацова, присутан на више објеката у Димитровграду (на кући у улици Боре Станковића, кући Димитра Гогова у улици Сутјеска, на поповској кући у ул. Христа Ботева, кући у ул. Десанке Максимовић итд.). Компаративном анализом је утврђена веза са варошком архитектуром Софије управо на основу овог елемента на објекту у Бул. С. Стамболова, Софија (Слика 1.091), што је основано, с обзиром на то да је варошка архитектура осим узора декоративног

¹⁴² У староварошкој архитектури Пирота забележени примери са овим типом стрехе су на порушеним кућама: Поптасиној и Беговој воденици.

обликовања градова у Србији (елемент присутан у архитектури Поморавља, у Егејској области), имала узор у варошкој архитектури тадашњих градова Бугарске (у чијем је саставу Димитровград и био до 1920. године). Овај елемент се не појављује у архитектури староварошких објеката у Пироту. Косници на поменутиим објектима се разликују од косника на објекту „Џациното здание“. У претходним случајевима косник је вертикална пројекција рога, декорисан у дрвету према мустри самог рога (Слика 282). Косник на кући Стојана Џацова има вертикални део у облику лављих шапа, косник као стилизовано тело лава, а рог има избачену стилизовану шапу која прихвата лављу главу (слике 284 и 285). Велика уметничка креација и занатска способност су укључене у композицију овог вредног архитектонског елемента. Стога *фриз са косницима*, скупа са варијацијама у његовом обликовању и пореклу, сматрамо битним декоративним обележјем варошке архитектуре Димитровграда, а објекат „Џациното здание“, осим што поседује функционалну и естетску компоненту као архитектонска целина, вредновање у домену традиционалне архитектуре остварује на основу наведених карактеристичних традиционалних елемената.

У варошкој архитектури Димитровграда заступљена су још два архитектонска традиционална елемента вредна пажње и бележења: *ћенарке* и *чуваркућа*. Укупно пет мустри *ћенарке* разликујемо у Димитровграду. Интересантно је што објекти који на стрехи имају *ћенарке*, на бацама имају *чуваркуће*. Како смо већ дефинисали да ови елементи порекло воде из сеоске архитектуре, валоризовање остварују у оквирима традиционалне сеоске архитектуре. Њихово присуство у граду, на малом броју објеката, описаћемо као потребу власника објеката да најкарактеристичније декоративно (*ћенарку*) и симболичко (*чуваркућу*) донесу доласком у град, чувајући тако физиономију порекла и јасно обележје националног и традиционалног израза које носи аутентичан печат народног стваралаштва.

6.3.2. Најзначајније вредности у домену сеоске архитектуре

Из обимног репертоара традиционалних кућа које је народни неимар створио на овим стропланинским висинама, у оквиру материјала који је прикупљен, анализиран и систематизован у укупно 37 села, велики је број кућа које сведоче о богатству архитектонске инвентивности, а враћају нас век-два века уназад. Специфичне вредности ове традиционалне архитектуре сагледаване кроз анализу и компарирани са ближим и даљим окружењем, достижу ниво вредновања на основу начина настанка и изражајног начина бивствовања, у чему је битан културно-историјски критеријум, критеријум историје архитектуре (историја обликовних форми, историја грађевинских техника) и визуелно-перцептивни критеријум архитектата и уметничких критичара.

Тумачењем слојевитости архитектонског дела, Николај Хартман у „Естетици“ износи „У призору једног архитектонског дела изражава се нешто више од те целине: он допушта да се појави и живот у који је грађевина постављена и о коме он сведочи. И тако се управо извесне душевне особености овог живота огледају у архитектонском делу – у цркви, у храму, у палати, у стамбеној згради. Јер човек гради своје станиште онакао као што схвата самог себе, свој живот или своје идеале (нпр. религиозне идеале). Зато се специфичност народа и епоха може појавити у грађевинама па чак и остацима грађевина.“¹⁴³

Архитектонско дело као и друга уметничка дела, има реални – предњи план и иреални – задњи (спољашњи и унутрашњи план). Уколико поредимо тумачења планова архитектонских *дела* са онтичким слојевима, који чине структуру реалног света (чулно, живот, душа и духовни свет),¹⁴⁴ добијамо одговор да су несагледиви иреални планови сваког, па и архитектонског дела, уско везани са невидљивим – душевним и духовним слојевима у стваралаштву. У оваквом контексту спознаје вредности објеката, осим података које добијамо од материјалног наслеђа, бројне информације добијамо и од нематеријалног, културног наслеђа.

¹⁴³ Хартман (1953), стр. 251.

¹⁴⁴ Ibid, стр. 539.

Велики проблем старопланинских села су миграције село-град, од средине 20. века па до данас.¹⁴⁵ Миграције су довеле до одумирања села, што проузрокује нестајање традиционалног архитектонског наслеђа, које је угрожено и применом нових материјала (цигле, опеке, црепа, касније бетона), као и из других, већ наведених разлога. Тако нестају објекти од велике архитектонске и културно-историјске вредности за српски народ, који је у вековној агонији за опстанком и исконској потреби да створи кров над главом, а да притом очува своје национално биће и традицију.

У циљу очувања фонда традиционалног архитектонског наслеђа, које је суштински зачето у сеоској архитектури, у овом раду су представљени елементи и куће по старопланинским селима са битним одликама традиције, а затим и изнети предлози о начину заштите наслеђа у смислу формирања етно-села, формирања архитектонске туристичке руте по карактеристичним селима.

Битно је напоменути да је једна од највећих вредности сеоске архитектуре то што су је ставрале руке народног неимара – *печалбара*. Печалбари дунђери одлазили су *трбухом за крухом* услед тешке економске ситуације и тако размењивали градитељске технике и нове обликовне вештине. Осим дунђераја, бавили су се аргатовањем, кирицилуком, момштином, прерадом качкаваља (одласци у млекó). Тако су по селима ницале млекаре (које су данас урушене и напуштене) јер је овчарство била врло развијена грана.

Као просторни елементи тремови, дократи су на селима увек нешто димензионисанији јер би, осим за улаз и одмор, служили и за обављање радова прелазног карактера као какво предсобље (крунио се кукуруз, сушили венци лука и паприке, дувана, чак је служио и за спавање лети). Карактеристичан пример трема са креветом за одмор срећемо у Шугрину, на кући М. Игњатовића (Слика 52) и у Ореовици, на кући Часлава Цациног (Слика 382). Вредни су помена

¹⁴⁵ Према попису становништва ФНРЈ од 15. маја 1948. у селима области Висок живело је 15.435 становника, а у селима Забрђа 5.213 становника, док је према Попису становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011. у селима Висока 981 становник, а у Забрђу 422 становника.

традиционални елементи диванхане, којих има у Церови (на кући Ђ. Цветића - Слика 394) и у Шугрину (на кући Б. Панајотовића – Слика 395). Еркери су присутни у Рагодешу (Слика 400), Рудињу (Слика 402), Топлом Дољу (Слика 404). Балкон се, као композиција са пратећим елементима, појављује само у селима Забрђа, и то у Пртелашу (Слика 406) и Радејни (Слика 408). У Високу нема балкона, а у сличној форми се појављује на добруданској кући у Бугарској.

Према *фасадној пластици* тј. богатству декорација на фасадама (декорације изведене помоћу дрвених шаблона) истичу се села Шугрин, Височки Одоровци, Рсовци, Смиловци, Рагодеш, а прозорска атика је јединствена у Каменици, Шугрину и Одоровцима. „Украси су распоређени на видљивим деловима куће, изнад врата и прозора. Орнаменти су биљни и геометријски. На многим кућама је декоративни мотив који подсећа на печурку или лепезу. Чести су и украси са традиционалним и симболичним значењем који добијају називе у народу као: машини, гребуље, обрве, зупци и сл.“¹⁴⁶ Декорација на фасади куће Б. Јеленкова у Височким Одоровцима са мотивима шуме (Слика 525) припада једном од најстаријих мотива декорација, а осликава портебу истицања односа са природом.

Села у којима има доста дрвета, а самим тим добрих столара су Брлог, Дојкинци, Јеловица, Шугрин, Браћевци, Каменица, Паклештица, Славиња, и ова села истичу се по уметничко-занатском приступу у обради дрвета. Декорације рогова, гребењача, слемењача и других делова кровне конструкције, нпр. на кући Н. Најденова у Изатовцима (Слика 921) и кући М. Петрова у Браћевцима (Слика 923), одликују се великим уметничко-занатским умећем обликовања. У селу Каменица срећемо најдекоративније обликоване капителе на стубовима ћошки на кући А. Иванова (Слика 444) и на кући И. Кокудинца (Слика 445). Обликовно стилизовану композицију у дрвету срећемо на аркадама трема куће у селу Славиње (Слика 415).

¹⁴⁶ Родић (2010), стр. 125.

Од велике вредности за традицију градње су старе *столарске радионице*. У селу Брлогу, столар Десимир Лилић (стар 78 година) је стару кућу из 1890. године претворио у радионицу, у којој и данас ради старим столарским алатом (Слика 1.190). У селу Височки Одоровци је 1910. године отворена столарска радионица Јована Еленкова, коју је наследио син Љупча (Слика 1.191). Већи део овога алата за израду fine столарије, тј. „ренде“, столар Јован је сам направио према потребама у току рада, што представља вредан столарски уникат (слике 1.192 и 1.193).¹⁴⁷

Столарско умеће је свој врхунац представило *на прозорима* старопланинских кућа. Забележено је око 50 примера прозора са различитом орнаментиком украсно-спољашње лајсне, било да су у комбинацији са крунским венцем или не. У декорацији се нарочито истичу мајстори из Брлога, Дојкинаца, Паклештице, Шугрина, Височких Одороваца.

Разне форме и мотиви прве летве на стрехи – *ћенарке* велико су богатство традиције. Ћенарке са мотивом познатим под називом „венецијански зуби“, „телећи језик“, „кружно назупчење“, разне текуће и чипкасте форме најраспрострањенији су примери по селима, што сведочи о кретању идеја и преношењу занатског умећа. У селима је регистровано око 16 различитих мустри на обради овог архитектонског елемента, чија је функција била да одведе кишне

¹⁴⁷ У радионици је стара столарска тезга. Од алата су раритетне разноврсна „ренда“, која служе за декорисање лајсни, первајза, рамова за слике („грашпунг“), као и специјална тестера „динцик“ за fine декорације као што су украсне лајсне на пречкама прозора.

За само формирање плотова врата, након грубог дељања, користи се „рапунг“ за равнање (мало и велико ренде са једном клапном, а за постизање финије обраде са две клапне). За извлачење вертикала користе се „симсобел-симс“, ренде за затезање, ренде за касетирање табли на плотовима врата. За нутовање прозора и табли на плотовима користи се „китвалц“, за рундовање „шлицoble“. Рупе су се бушиле ручном бушилицом „маткап“, док се за обележавање користио „крајцмерс“, а за бушење рупа (за дрвене типлове) коришћена су разна длета. За финално равнање, приликом спајања врата, користила се тестера „пешак первање“.

капи, али нема више примену у савременом градитељству (слике 835–850).

Гледано са верског аспекта, у старопланинским селима већином је православно становништво. Као део религијског или митског наслеђа више него у својству конструктивне улоге, на великом броју кућа забележене су **чуваркуће** на бацама кућа. Овај елемент се јавља и у староварошкој архитектури, а присутан је у обликовањима сакралних објеката од дрвета у руској, немачкој архитектури. У савременом градитељству нема примену (слике 798–807).

У Топлом Долу, са аспекта декоративног обликовања оригинални су *димњаци*, тј. **квачке**. Висок степен стилизације примењен на дрвеним носачима камених плоча на кавачкама оставља утисак да су ове успеле архитектонске композиције биле битан елемент у традиционалном изразу села. У њиховим декорацијама не заостаје село Дојкинци, где на кући Душке Манчић срећемо пример „куће на два дима“ (Слика 141). Сматра се да потреба за формирањем **куће на два дима** датира из турског времена, а да је проистекла у циљу уштеде, јер се харач плаћао по стамбеној јединици. Јединствен пример димњака од камених коцки са бочним отворима забележен је на кући Гојка Ранчића (снимљен 12. 10. 2011. године) из 1916. године у Паклештици (Слика 870).

Покривање кровова **каменим плочама** је једна од генералних карактеристика нарочито области Висока. Осим Гостуше (Слика 31), камене кровове срећемо у Покрвенику, Брлогу, Јеловици, Дојкинцима, Рудињу, Топлом Долу, Росомачу итд.

Камени **дувари** – **ћордувари**, усудо ређани, обрасти маховином, сведочанство су о старости села, о старим техникама и способностима мајстора да направе вишевековне творевине (Слика 1.196). Села Славиње и Дојкинци су богата каменим плочама – столовацама и најчешће су дворишне ограде од њега изведене. У каменој текстури често се налазе окамењени фосили амонити (морски пужеви, шкољке) (Слика 1.197).

Елементи у ентеријеру су настали из потребе за егзистенцијом. Намирнице (брашно, жито) чувале су се у амбарима, али и укућама, а смештане су у наћваре, пресеке. **Пресеци** у кући су реткост, а ипак смо пример забележили у кући

Десимира Костића у Брлогу (Слика 54). Дрвени *сандуци* од тесаних дасака, украшавани различитим техникама, служили су за чување робе или за девојачку спрему. Најдекоративнији у техници урезивања израђивани су у Гостуши, а бојени у Горњем Криводолу и Височкој Ржани.

Дрвено покућство (разне чиније за мешење и квашење хлеба, сита, паралије, посуде за метење масла итд.) још је присутно у преосталим сеоским домаћинствима, а све заједно дело је руку локалних столара. Како је домаћа радиност – сукнарство, ћилимарство – обележје Пиротског краја, у већини кућа су сачувани кудеља, преслица, вретено, па чак и разбој, као и гребено за чешљање конопље, од које су се правила специјална сукна за народну ношњу.

Мајстори су, сходно потребама, израђивали алатке за рад у пољу и на њиви.

Сврха *огњишта* и *вурњи* у српској традицији је вишеструка. Грејање, окупљање породице, усмена предања око огњишта, а пре свега припрема хране, као што је на примеру у Гостуши (Слика 1.194).

Врло интересантан детаљ у традицији села Височки Одоровци је тај да по предању на дан сеоске славе (7. јуна) све сеоске породице прилажу по печено јагње на камен (камене плоче су поређане у круг) који припада тој породици, а налази се на светом месту, код миросаног храста. Овај верски обичај прославе, праћен ритуалом приношења жртве (у вези с почетком радова у пољу) изнедрио је *ђурђевац* – коританце за печено јагње (слике 1.052 и 1.053). Ово коританце је од дрвета са четворе ногара, украшено декорацијама према нахођењу власника. Неколико оваквих примера чува се у Етно-музеју „Василов“ у Височким Одоровцима, а овај облик прославе, услед одумирања села, више се не практикује.

У старопланинским селима посебну традиционалну вредност има просторија звана *невестина соба*, произашла из неписаног породичног правила – обичаја да се младенци прве брачне ноћи одвоје од пређашње породице. Обично је ова стамбена просторија у близини куће и комбинована уз амбар. Карактеристични су пример у Пртопопинцима (Слика 147) и Росомачу (Слика 151).

Међу напуштеним кућама у **Шугрину** је јединствена кућа из 1820. Године (снимљена 20. 8. 2012) Момира Игњатовића (Слика 95). На овом објекту је присутно више битних, на традиционалан начин изведених и декорисаних архитектонских елемената које треба сачувати и заштитити, а то су: декорације стубова и јастука на трему, продужена стреха, видне конструкције кревета на трему.

Село Брлог је задржало праве вредности, тако да има пуно непорушених објеката који су јединствени примери аутохтоне архитектуре. Кућа Душана Костића из 1860. године у Брлогу (снимљена 23. 06. 2013), иако напуштена, још увек је у конструктивно здравом стању (Слика 97). Поред декорација присутних на трему, оно што овај објекат истиче јесте мајсторска способност неимара (мајстор Камен Ђошин), који је објекат саградио без иједног ексера. Конструкција је бондрук, испуна од чатме. Сви спојеви на гредама су изведени дрвеним клиновима и чавлима, што је редак заостали пример и самим тим има велику раритетну вредност (слике 1.188 и 1.189).

У селу **Радејна** је врло вредна и очувана кућа Николајче Манчева из 1934. године (Слика 1.156). Кућа власника Тодора Величкова из 1905. године, са балконом и скривеним спратним степеништем, новина је на овим просторима, што потврђује чињеницу кретања тадашњих неимара (Слика 1.195).

На полупорушеном објекту из 1909. године у **Доњем Криводолу**, власника Николе Иванова, читава се дух времена његовог настанка и живота у њему. Овај неизоставан пример народног градитељства, са изузетно обликованим тремом са декорисаним дрвеним стубовима, холкер-стрехом, ћерамидом, уклопљен је у амбијент, тј. смештен уз саму обалу Височице, у центру села Доњи Криводол (Слика 113).

Према богатству композиције просторног елемента – трема и декорацијама конструктивних елемената – рогова, рожњача, слемењача, вредно остављење представља кућа Симеона Васова из 1900. године у **Пртопопинцима** (Слика 115).

У **Мазгошу** је кућа Димитра Џунова из 1870. године. Кућа је са подрумом и подужним, дубоким тремом на спрату, а красе га аркаде тј. здепасти лукови који

леже на парапету. Стреха је лучна, тзв. холкер-стреха, а кровни покривач ћерамида. Формиран доклат на спрату једна је од особина кућа источно-балканског типа (Слика 125). Двојница у **Смиловцима** из 1912. године, власника Мите Ценкова, са карактеристичним је балконом у луковима и холкер-стрехом (Слика 143). Кућа Асена Иванова у **Каменици** из 1880. године (Слика 128) има пуно детаља, који су обрађени на више места у оквиру овог рада. Својом пластиком на фасади и амблемом (Слика 576 – круна са змијама) и даље интригантно сведочи о миграцијама становништва на овим просторима.

Предлог за формирање **архитектонске туристичке руте** почива на идеји формирања малих архитектонских језгара у селима са посебним архитектонским традиционалним обележјима. Ова архитектонска језгра била би у селима: Смиловци, Доњи Криводол, Бољев До, Гостуша, Топли Дол и Шугрин. У сваком селу су снимљени и анализирани карактеристични објекти у разним развојним фазама, изведени старим техникама и материјалима. Повезивањем ових језгара формирала би се линија сагледавања традиционалне архитектонске баштине која би имала превасходно научни карактер (стручне екскурзије, јавни часови о народном градитељству), а служила би и у туристичке сврхе.¹⁴⁸

Предлог за формирање **етно-села** на овој територији је у селу **Бољев Дол** у Високу. Географски положај, историјат села (које датира још из античког доба), разноликост архитектонског стваралаштва у смислу генезе сеоске куће само су део разлога за избор овог села. У 2014. години у овом селу живела су два становника. Ово напуштено, али не и урушено село представља праву богату ризницу традиционалног стваралаштва, чије би потенцијале требало сачувати и на овај начин заштитити.

¹⁴⁸ Област Старе планине је област са свим предиспозицијама за ловни, зимски, сеоски туризам.

7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати спроведених анализа

Основни резултат је стварање базе (материјала) о декоративном обликовању традиционалне архитектуре овог региона. Новоствореном базом представља се богатство традиционалне архитектуре, откривају се утицаји и порекло елемената и декорација, а упоређивањем са архитектуром Бугарске и уже Србије стичу се сазнања о аутентичном наслеђу насталом деловањем народних градитеља – печалбара овог региона. Самим тим успостављају се систем и хијерархија вредновања свих сагледаних форми и облика присутних на елементима и старопланинским кућама као архитектонским целинама.

Радам је обухваћена варошка архитектура Пирота и Димитровграда и архитектура 37 старопланинских села: Топли До, Засковци, Темска, Рагодеш, Рудиње, Церова, Шугрин, Орља, Базовик, Ореовица, Покрвеник, Гостуша, Брлог, Паклештица, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Рсовци, Височка Ржана, Славиње, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Бољев Дол, Браћевци, Каменица, Гуленовци, Радејна, Петрлаш, Сенокос, Влковија, Мазгош, Мојинци, Пртопопинци, Височки Одоровци, Бребевница, Смиловци.

Резултати који су добијени систематизовањем просторних елемената варошке архитектуре – доксата и тремова, са пратећим елементима, указују на функцију простора (улаз, одмор, седење), али и на потребу истицања естетике, где долазе до изражаја уметничко-занатски потенцијали мајстора с краја 19. века у Пироту. Обрада дрвених стубова, постамената, капитела је врхунска, а присуство полица (рафова) на доксату куће Стојана Божиловића у Пироту је раритет који својим постајањем сведочи о потребама становања које је попримило карактеристике под утицајем источњаког – турског начина живота. Битно је истаћи о декорацијама на тремовима да порекло воде из сакралне архитектонске баштине, тако да се на породичним кућама у Пироту јављају исти елементи, сличних форми, али нижег степена обликовања у односу на цркве у окружењу.

На разуђеној композицији фасаде Христићевог конака присутно је више

еркера, различитог обликовања. Осим доминатних одлика источнобалканског оријентализма, установљен је утицај барока, док су еркери на кући Стојана Божиловића једноставне композиције и сведоче о свом пореклу из сеоске архитектуре старопланинског окружења укључујући Бугарску, јер се идентични пример између осталог среће у Малом Трнову.

Анализом и систематизовањем дошло се до значајних резултата о обликовању архитектонских елемената на варошкој кући. Евидентно је да је обликовање ових елемената прошло дугачак пут од старобалканског до савременог. Тако се укупан архитектонски израз куће преобликовао. Декорисање углова на кућама старобалканског типа са дрвеним опшивом је под утицајем егејско-приморског архитектонског израза, док је на фасадама кућа у фази трансформације у Пироту и у Димитровграду наглашавање углова зграда постало незаобилазан елемент богатог стилског израза, под утицајем архитектуре европских градова.

Систематизовањем и компарацијом наметнуо се елемент који припада варошкој архитектури Димитровграда – фриз са косницима. За овај пример је утврђено да га има у Бугарској, а да његови корени воде из области средње Старе планине у Бугарској (Трајвне, Трвенско-еленска област), али се његов настанак такође везује за сеоску архитектуру. Дакле, кретања печалбара који су одлазили из Висока у бугарски део Старе планине, а стизали чак до Пловдива, оставила су трага преношењем ових битних карактеристика. Овог аутентичног елемента нема на пиротским кућама.

У Димитровграду на кућама срећемо велики број ћенарки, а на истим објектима наилазимо на раритетни елемент тзв. чуваркуће. За оба елемента утврдили смо систематском и типолошком анализом да воде порекло из богатог архитектонског наслеђа сеоске архитектуре. *Ова сазнања су од великог значаја за дефинисање саме сеоске архитектуре, као полазне тачке народне архитектуре, како би се реконструисале слике основних елемената који су некад чинили сеоску кућу, а основне матрице сачувале за будуће нараштаје.*

На пиротским објектима доминира такође фриз, али са декоративним

луфтерима, који је као неизоставан елемент присутан у изразу старобалканске архитектуре и касније на кућама у трансформацији. У наслеђу варошке архитектуре је елемент холкер-стреха, настао варијацијама разних градитељских техника (техника плетњара). Почетком 20. века пренет је у сеоску старопланинску архитектуру и остварио се у њој у великом броју.

Као резултат анализа намеће се закључак да су у циљу остваривања животних потреба на селу, елементи од дрвета обрађивани и обликовани да би се задовољила функција, а преношењем у град добијали на естетици.

Велики број елемената је из варошке архитектуре увезен у сеоску, а што се тиче карактеристичних елемената на бацама и крововима кућа, може се речи да су чуваркућа и ћенарка преузете из сеоске архитектонске баштине.

Представници конструктивних елемената су стубови и јастуци, а њихово декоративно обликовање и начин украшавања воде до закључка да су прве декорације настале на селу (где има доста шума) јер су се користиле могућности природног окружења. Осим понуђеног из природе, човек при декоративном обликовању користи мотиве природе. Тако се јастуци на стубовима појављују у облику крила (орловска крила и сл.). Засеци на крилима јастука су коси, равни, изведени на шпиц, а последица су рада једноставним алатом (секиром, теслом), док на јастуку у подруму Конака „Бела мачка“ срећемо лучна обликовања, настала под утицајем барока.

Декорација кровне конструкције, рогова, рожњача, гребењача у савременом градитељству добила је статус покривене позиције. Затварањем калкана, симсова није могуће створити преставу о вештинама мајстора као на примеру Цацине куће у Димитровграду, где је сагледиво занатско остварење на композицији кровне конструкције, употребом мотива са деловима тела лава (шапе, глава). Овакав приступ уметничком занатству је резултат инспирације и вештине народног неимара.

Систематизовањем и компарацијом података утврђено је богатство декорација у ентеријеру варошке куће. Посебно се истичу унутрашња врата, таванице, сандуци, долапи. Евидентно је да је највећи степен достигнућа у уметничком занатству постигнут у обради дрвета, а филигрански детаљи нам дочаравају сензибилитет и уметничке оријентације народног неимара. Порекло декорација у ентеријеру је утврђено компарацијом неколико примера врата и таваница са еквивалентним примерима из богатог наслеђа сакралне архитектуре. Примери таваница у кућама Пирота су решења, са истим обликовним особинама као у црквама Рођења Христовог и Успења Пресвете Богородице и Пироту, за које се зна да су израдили мајстори, представници *Самоковске школе* (Самоково – Бугарска). Врата која су у традиционалној архитектури позната под називом *шикли врата* са пољима у ротационој – динамичкој форми налазимо у документацији порушене куће М. Стаменог у Пироту. У делу Н. Попова „Български врата и порти“ срећемо идентична врата на Хациилијевој кући у Арбанасима, а Ранко Финдрик презентира у „Народном неимарству“ врата са себе у Пећи из 19. века која упоређује са вратима у манастиру Хиландар из 1632. године. У сва четири случаја присутна је иста обликовна форма, која доказано води порекло из сакралне архитектуре. У Христићевом конаку срећемо различите технике декорисања касета на унутрашњим вратима. Пример са арабескама нам сведочи о утицају Оријента, док дрворез са флоралним мотивима указује на рад *Самоковске школе*, где су доминирали, биљни, соларни и хришћански мотиви на орнаментима.

Сеоска старопланинска кућа је саставни део фонда градитељског наслеђа Србије. Услед сталних миграција село-град (које су наступиле после Другог светског рата) села одумиру, а вредни објекти пропадају. Ове објекте неопходно је сачувати и заштитити.

Запажања у погледу декорација у сеоској архитектури су разнолика, у зависности од положаја села, близине или удаљености од града (планинска села далеко од градова задржала су аутентичност архитектонског израза), утицаја миграционог трансфера архитектуре (село-град), дунђерских способности печалбара и порекла њихове потребе (да ли потичу из гладних, полугладних или

ситих села), демографске структуре становништва (шопско-српског конгломерата) на овим просторима.

Систематизовањем прикупљене грађе декоративног обликовања традиционалне архитектуре по селима, увиђамо да се поједина комплетна села истичу по архитектонском, естетском, уметничко-занатском богатству: Шугрин, Рсовци, Рагодеш, Височки Одоровци, Каменица, тако да би се за свако поменуто село понаособ могли направити препознатљиви амблеми као симболи села, док нека села, као што су Рудиње, Покровеник, Засковци, осим јасних традиционалних смерница у избору материјала и начину градње, немају идентификациона декоративна обележја.

Села Забрђа¹⁴⁹ су на обронцима Видлича према Димитровграду. Сва села су прихватила утицаје варошке архитектуре, а очигледан је утицај Бугарске „взражданске“ архитектуре (област Забрђа и Висока је до 1920. била у саставу Бугарске). Исто важи за села Горњег Висока¹⁵⁰, мада је неприступачност селима која су удаљена (с друге стране Видлича) онемогућила активне утицаје који су заслужни за промене традиционалног кодекса живота, а самим тим и архитектонске баштине, те су сеоске куће задржале тежиште у народном фолклору.

Села Средњег Висока¹⁵¹ спадају у веома запуштена села, са изузетком Паклештице и Темске. Села Доњег Висока¹⁵² су веома архаична. Овде се на објектима читава дух времена од пре једног и по века. Међутим, најоригиналнији примери традиционалне архитектуре су управо у овим селима.

¹⁴⁹ Радејна, Пртелаш, Смиловци, Височки Одоровци, Гуленовци, Мазгош, Мојинци, Бребевница, Пртопопинци.

¹⁵⁰ Брлог, Височка Ржана, Јеловица, Дојкинци, Рсовци, Росомач, Гостуша, Славиња, Сенокос, Каменица, Браћевци, Изатовци, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Влковија.

¹⁵¹ Паклештица, Бела, Завој, Велика Лукања, Мала Лукања, Копривштица, Темска, Покровеник и Ореовица.

¹⁵² Засковци и Топли До.

Села Буцака¹⁵³ се истичу по декоративном обликовању. Првенствено су ова села спадала у гладна и полугладна села. За та села важи правило да су давала печалбарске дружине које су радиле у хомогеним групама у којима се занат најбоље изучавао. Област Буцака је према Књажевцу, тако да су присутни други утицаји.

Систематском и типолошком анализом објеката (у четвртом поглављу овога рада), као карактеристични елемент који битно утиче на физиономију објекта дефинисан је трем. *Резултат овог рада је забележено богатство присуства трема на кућама у развојним фазама, као подужни или као композиција самосталног кубуса у простору.* Тако су куће у распону од оне са једним луком на трему у Височким Одоровцима, до сложене композиције трема са 13 лукова на кући Истаткова у Бребевници, међупростор чине аркаде са различитим бројем и формом лукова и пратећих садржаја на њима. Било да су подужни или у саставу објекта – *ћошке*, као самостални, централно позиционирани, изведени у дрвету или не, сви представљају богато наслеђе народног ставралаштва.

Просторни елементи као што су дократи (диванхане) присутни у селима Шугрину, Церови, Орљи. Обично су саставни део кућа које према типологији спадају у развијене форме. Порекло воде из градске архитектуре. Еркери (искључиво конструктивни) присутни су у Рудињу и Рагодешу. Балкон као композиција са пратећим елементима искључиво се појављује у селима Забрђа, и то у Радејни, Пртелашу, Пртопопцима, а у сличној форми се појављује на добруцанској кући у Бугарској. У Високу нема балкона. Декорацију аркаде једино срећемо у Шугрину (геометријске форме), што нам говори о способностима и инспирацији народног неимара да комплетне објекте своди на разигране композиције.

Велико богатство облика архитектонских елемената представљено је у раду са циљем да се прошире сазнања о уметничко-занатском

¹⁵³ Церова, Мирковци, Шугрин, Базовик и Орља.

способностима градитељског наслеђа.

Према фасадној пластици, тј. богатству декорација и уметничком занатству истичу се села Шугрин, Височки Одоровци, Рсовци, Смиловци, Рагодеш. Укупан израз плиткорелефног декорисања, изведеног дрвеним шаблонима, у обликовање сеоске куће пренет је из градске средине (шембране, углови, фризови, венци су представници варошке архитектуре), а на стилизованим орнаментима доминирају мотиви из природе. Тако су у Рагодешу на шембранама улазних врата и прозора на кући Пере Лазаревића гроздови, као симболика виноградарства. На кући Борислава Јеленкова у Височким Одоровцима шембране прозора и самостални елементи су са мотивима шуме. Најинтригантнији су, међутим, мотиви на кући Асена Иванова у Каменици, где се на позицији кључног камена изнад прозора спратне куће – чеоној фасади појављује грб.¹⁵⁴ Како су миграције из Рашке, са Косова и приморја у 18. веку биле честе, претпоставља се да је уједно са донетим наслеђем пренето и ово декоративно обележје које данас постоји на старој кући Иванова у Каменици.

У селима Брлогу, Шугрину, Јеловици, Браћевцима и Каменици висок је степен занатско-столарског умећа. Село Славиње се издваја, осим уметничко-занатским приступом, и потребом за стилизацијом и асоцијативним обликовањем у дрвету. Села Дојкинци и Топли Дол такође су богата дрветом, те су и овде столарски радови на високом нивоу.

Декорисање ћенарки, којих смо око 16 различитих мустри успели да разликујемо из сеоске баштине, као и детаљи њихових почетака и наставака на крову умногоме су обележили естетски моменат сеоске куће.

Чуваркућа је елемент који нестаје, а заступљен је у селима Забрђа. Порекло овог елемента је у хришћанској сакралној архитектури. Присутност чуваркуће и различити облици јабучица на дну и при врху шиљка показатељи су потребе да се кроз декорацију куће одржи народна традиција и симболика веровања у народу.

¹⁵⁴ На грбу је декоративна круна у рељефу, са две змије главама окренуте ка постољу круне.

Декоративна украсна лајсна на сеоским прозорима, са укупно педесетак различитих мустри које су присутне у обрађеним селима, сведочи о богатој инвентивности столара, најчешће Брложана, Дојкинаца, а затим Ореовичана, Орљана, Одоровчана. У прилог столарству и умећу обраде дрвета иду и декоративни примери улазних врата, дрвених кључаоница и дрвених капија презентовани у петом поглављу овога рада.

На старим кућама (малом броју из средине 19. века) у Шугрину, Пртелашу, Гуленовцима срећемо аутентични елемент – продужену стреху, док појава краћих стреха, профилисаних, лучних, облепљених, већ прелази у наслеђе диктирано контактом из варошке архитектуре. *Продужене стрехе – кућа на стреју је традиционалан начин постављања кровне конструкције, а порекло води од објекта источнобалканског оријенталног типа.*

Систематским и типолошким обрадама дошли смо до податка да у селу Дојкинци има више примера *куће на два дима*. Потреба за стварањем овакве композиционалности настала је у време владавине Турака и објашњена је у раду као принудни обичајни чин. Једно од најстаријих решења димњака је *квачка*. Декоративност овог елемента остварују саставни делови – носачи, који су украшени различитим мотивима и шарама, а најизразитије представнике срећемо у селима Дојкинци, Топли До, Брлог.

Резултат овог рада је сазнање да се у селима која су традиционално покривана каменим плочама, као избор у техници градње димњака примењивао димњак-квачка и димњак-леска (од оплетеног лесковог прућа), као и редак случај – димњак од камених коцки у Паклештици. Код кровног покривача ћерамиде традиционални облик димњака ређе се примењује.

Декорисање архитектонских елемената знатно је већи развојни пут прошло од декорисања конструктивних елемената, јер се декорисање стубова, а нарочито јастука, са појавом неконструктивних лукова знатно смањује.

С обзиром на облике и форме на стубовима и јастуцима, закључујемо да су прве декорације уследиле на конструктивним елементима. На овим елементима су

присутне врло пажљиво обликоване декорације најпростијим алаткама. Крајем 19. века с појавом аркада (неконструктивних лукова), у другом плану остаје декорација конструктивних стубова и јастука, која представља традицију у архитектури Србије, а и шире. Разматрајући ниво декорација на конструктивним елементима стубовима и јастуцима (подрума и тремова) и неконструктивним, нпр. стубовима на тремовима са аркадама, закључак је да су конструктивни елементи нижег нивоа декорације од архитектонских елемената, јер се водило рачуна да се статичка компонента не угрози, те се естетска компонента задржала већином на јастуцима као пратећим елементима.

Сложеније форме у обради јастука и стубова, са врло старим мустрама, присутне су у Темској, Топлом Долу, Мојинцима и Ореовици. Ови облици су последица мајсторских вештина и инспирације неимара, док су у Бољевом Долу на кући Димитра Алексова (Марчина) декорације јастука настале под утицајем барока. Лепоту декорација угаоних јастука могуће је срести на малом броју старих обеката, као што су кућа Рангела Јошева у Бољевом Долу и кућа Свиленка Петрова у Влковији.

Декорације кровне конструкције тј. рогова-мертека, са најстаријим начином обраде, крајцовањем, срећемо у Темском, Мојинцима, Шугрину, а најдекоративније мертеке постављане на објектима с почетка 20. века срећемо у Смиловцима, Изатовцима, Пртопопинцима, Браћевцима. Висок степен обраде елемената кровне конструкције врхунац је достигао у занатском обликовању рожњача. Најизражајније декоративно обликовање рожњача срећемо на кућама у Пртопопинцима, Браћевцима, Бољевом Долу.

Гребењаче видне у зони стрехе обично су декорисане у композицији са роговима. Такође је декорација овог елемента доминантна у селима Забрђа.

Резултат овог рада су сазнања да је у селима као што су Дојкинци, Брлог, Јеловица, Гостуша и другима (где су кровни покривач камене плоче) кровна конструкција морала бити масивна, а стрехе краће, тако да нема декорација на кровној грађи – мертецима. За разлику од Горњег Висока у Топлом Долу, у селима Забрђа стрехе су дубоке, а кровна грађа је декоративно

обликована.

Технике грађења које су коришћене од самог почетка стварања традиционалног фонда градитељског наслеђа (период 19. и прве половине 20 века) веома су сличне, док су и материјали имали свој развојни пут. На селима су најприсутније бондручаре са испуном од дрвета, камена, чатме, док кованица (појављује се почетком 20. века) има мање. Плетар је обично од буковог грања кога има у Старој планини. Тугла и ћерпич заузимају место испуне све до појаве нових материјала (цигле, опеке), а применом црепа и касније бетона народно градитељство је угрожено.

Материјали из природе (камен и дрво) постулати су традиционалне архитектуре Старе планине.

Један од преосталих примера бондручаре, саграђене дрвеним клиновима – дрвеним типловима, присутан је у Брлогу, Паклештици, Росомачу. У Паклештици је необично решење на урушеној кући где је видна конструкција – носећи зид од сиге-бигра.

Топлодолска река условила је оригиналан пејзаж села Топли До. У селу се срећемо са различитим колоритом кућа које нису бојене (обично белом бојом), а присутна је црвена боја намаза на фасадама (глинена земља измешана са сламом), као последица присуства црвеног пешчара у окружењу. Сличан пример је село Јеловица.

Сам намаз је у ствари велика тајна старопланинских печалбара. Осим карактеристика које треба да задовољи да би заштитио осетљиву конструкцију куће од пропадања (отпорност на атмосферске и остале хемијске процесе), у намазу је неопходно присуство садржаја са везивним својствима. У циљу постизања оваквих својстава неимари су користили из природе све што су нашли у окружењу (кокошја и јаја птица, длаке од коња, смолу, креч итд.).

Компаративном анализом утврђено је да су и на територији Бугарске примењивани истоветни принципи градње. Бондрук конструкција је истог склопа у старопланинском региону, али у Пловдиву срећемо нешто другачији систем

бондрука, који се још назива *пајантна конструкција* (дрвени скелет чине стубови и косници-пајанте), а познато је да су печелбари одлазили у дуге печалбе до Видина, Пловдива, чак до Црног мора.

Усавршавање народне архитектуре (гледано кроз организацију простора) настављено је тако што су се решења надграђивала и преобликовала на основу старих искустава, док је усавршавање традиционалних конструктивних решења и техника градње остало на маргинама које су издиференциране двадесетих и тридесетих година 20. века, диктирано употребом нових материјала.

Елементи у ентеријеру старопланинских кућа ових некад врло богатих и многољудних села су заоставштина (неки су у употреби) која сведочи о раздобљу када се у селима одвијао активан живот. Велики број елемената данас нема примену јер су токови савременог живота заменили и дрвено посуђе и алатке за обраду њива. Гарнишне, рамове за слике, дрвене зидне лајсне са конзолама, кревете, гардеробере, креденце, столице, трношце, „паралије“, покућства за припрему и обраду хране, све су то народни мајстори ручно израђивали. Сад су ово раритети, исто као и преслице, вретена, разбоји на којима се у селима којима је битна грана била сукнарство прела вуна. У селу Радејна, у домаћинству Николајче Манчева је вуновлачара из 1932. године.

Осим наведених елемената који су дела занатлија, битно место у сваком сеоском домаћинству нашло је дрвено коританце звано „ђурђевац“. Овај интересантан елемент је мало познат јер је део локалних сеоских обичаја.

У покућству којим су сеоске куће располагале су: сандуци за чување и одлагање гардеробе, наћве (наћвари) за чување жита и брашна, шкриње – касе за чување новца, ковчези за транспортовање робе (сехаре).

Сандуци од меког дрвета, украшавани техником бојења, израђивани су у радионицама у селима Горњег Висока почетком 20. века, а радионица за израду сандука је, према предању, била у Восочкој Ржани. Ова техника је из Немачке и

Мађарске, преко Војводине доспела у старопланинске крајеве.¹⁵⁵ Примере ове технике срећемо у кући Асена Иванова у Каменици, у кући Асена Соколова у Горњем Криводолу итд. Сандуци и наћвари од тесаних дасака су из више делова, настали ређањем тесаних дасака од букве, храста или чамовине. Такви су и *пресеци* у кући Андоновића и Десимира Костића у Брлогу. Најраспрострањеније декорације на овим сандуцима и наћварима израђене су техником урезивања са линеарно-геометријским орнаментима или орнаментима полукружнице и кругова, који су симболика небеских тела. Најлепше декорисане примере ових сандука срећемо у Гостуши (шарани и бојени живим бојама), Браћевцима, Бољевом Долу, Влковији, Пртопопинцима итд.

Велики број сеоских кућа задржао је вурњу и огњиште са кумином као раритет, а мали број их је у употреби. У Дојкинцима, Брлогу, Гостуши, Засковцима, Росомачу, Паклештици, Бребевници наишли смо на традиционална огњишта у центру иже или уза зид, бочно. Вурње су у најранијој организацији биле у ижи, испод напе-кумина, а касније су смештане ван куће, на трему или као самосталне са изведеном кровном конструкцијом. У области Забрђа вурње су углавном ван објекта (кућа Детка Петрова у Пртопопинцима), док су у селима Висока велики број примера стари објекти са вурњом уз камин (кућа Гојка Ранчића у Паклештици, кућа Јордана Петровића у Дојкинцима, кућа Десимира Костића у Брлогу).

Резултати спроведених анализа о декорацијама села Висока, Буцака, Забрђа и осталих старопланинских села (која до сада нису анализирана) као и варошкој архитектури Димитровграда и Пирота послужиће као допуна постојећим сазнањима о кодovima и примени декоративних облика у поменутој области.

Такође су дефинисане специфичности старопланинског краја у начину примене традиционалних материјала, конструкција и техника грађења.

¹⁵⁵ Израду бојеног намештаја донели су колонијализовани, плански насељавани Немци и Мађари у Војводину. У 20. веку највише је било столара Немаца.

Значај остварених резултата је у томе што су дефинисане универзалне и регионалне карактеристике спољашњег обликовања кућа у односу на друга насеља у непосредном и ширем окружењу (Србија и Бугарска).

Резултати провере почетних хипотеза

Претпоставка постављена у **првој хипотези** потврђена је у **петом поглављу**, где је анализирана, систематизирана и типолошки дефинисана прикупљена грађа која се односи на просторне, архитектонске, конструктивне елементе традиционалне архитектуре (варошке и сеоске) региона Старе планине, Пиротског округа, током 19. и у првој половини 20. века.

У 5. поглављу овога рада, *Анализа декоративне обраде архитектонских и конструктивних елемената*, представљено је на 926 фотографија и у 28 прилога богатство и разноликост архитектуре и традиције са аспеката уметности, где су дефинисане уметничко-занатске и архитектонске вредности примењених декоративних облика.

Анализом и систематизовањем дошло се до основних резултата, који пре свега објашњавају да је средина диктирала употребу природних материјала – камена, дрвета, глине – и да су у традиционалној архитектури обликовањем ових материјала стварани објекти који сада представљају традиционално наслеђе.

Путеви печалбара из гладних и полугладних села пружали су се далеко ван граница Пиротског округа – ужа Србија, Бугарска, Румунија. Својим дунђерским способностима обликовали су архитектуру простора у коме су печалбарили. Под утицајем друштвено-економских прилика печалбари су се, осим дунђераја, бавили и другим делатностима. Задовољавајући животне потребе, остваривали су се у пољу занатства, као и у преради млечних производа – прављењу качкаваља.

Порекло декорација сагледиво је кроз миграције, а посебно оне село-град. Из сеоске архитектуре у варошку пренети су традиционални елементи: ћенарка, чуваркућа, продужене стрехе, а из варошке архитектуре у сеоску архитектуру

пренети су: аркаде, балкони, еркери, обрада углова, фасадна пластика, прозорска и потпрозорска атика, лизене, фризови, разни облици стрехе.

У генералном ставу традиционална архитектура се обликовала под не малим утицајем архитектуре источнобалканског типа, уз присутне маргиналне утицаје барока, неокласицизма, класицизма, па и сецесије.

Неки елементи као што су *квачке* или *куће на два дима* нису се остварили у градским срединама.

Поједини елементи су имали кратке развојне путеве (декорације јастука на стубовима старих кућа), док извештан број традиционалних елемената и данас има своје развојне токове.

Утицај градске архитектуре европских земаља и у првим деценијама 20. века био је присутан нарочито на кућама у Пироту (тзв. куће у трансформацији), док архитектонским изразом варошких кућа Димитровграда доминира утицај архитектуре градова Краљевине Бугарске.

На основу квалитетно снимљеног и методолошки обрађеног елемента могуће је, дакле, пратити утицаје, порекло и развојни пут декорација на њему. Сходно изнетим закључцима (обухватајући резултате из седмог поглавља, 7. 1. *Резултати спроведених анализа*) установљено је да је под дејством различитих фактора утицаја, понајвише миграција и печалбарења, у старопланинској области настала аутохтона, јединствена архитектура веома богате форме и архитектонског израза.

Провера **друге хипотезе** започета је у трећем поглављу, а испитана и доказана у **шестом поглављу**, *Упоредна анализа и валоризација примењених декоративних облика и елемената у односу на ужи и шири контекст старопланинске архитектуре Србије и Бугарске*. Закључак компаративне анализе је да су сличности, такође и идентична обликовања архитектонских елемената на шире посматраној територији Србије и Бугарске, у оквиру стамбене и сакралне архитектуре, доказала да су дело руку истих мајстора, односно мајсторских група, што је у основи тврдња о кретању пиротских печалбара, који су значајно утицали

и на обликовање и на карактеристике традиционалне народне архитектуре.

Још у трећем поглављу овога рада, *Печалбарство пиротског округа*, упоредним прегледом података из књиге „Славинските првомајстори“ Николаја Тулешкова установили смо порекло мајстора Височана који су велики број сакралних објеката саградили и на територији Бугарске. Познати славињски мајстор Илија Лило Лазаров је као главни мајстор, осим цркава, изградио и познату кућу Христe Јовановића у Пироту.

Анализом обликовних карактеристика просторних елемената налазимо идентична обликовања еркера и косника еркера на кући Божиловића у Пироту (Слика 1.083) са кућом у Малом Трнову, Бугарска (1.084). Обликовање еркера на Христићевом конаку аналогно је са еркерима у Трајвни.

Објекти у Димитровграду (Слика 1.090) имају исту обликовност архитектонских елемената као објекат у центру Софије (Слика 1.091). Продужена стреха на објекту Конака „Бела мачка“ (Слика 1.096) решена је по истом принципу ослањања рогова на венчаницу у линији стрехе, као на кући представнице „взрожданске жеравнске“ куће на источној Старој планини, у Бугарској (Слика 1.097).

Аналогна обликовања (технике, материјала, орнамента) унутрашњих врата у пиротским кућама источнобалканског типа налазимо на унутрашњим вратима кућа у Трајвни, Пироту, Арбанасима и итд.

Таванице на кућама у Пироту: кући Стојана Божиловића – Белог, кући Христe Јовановића су истих декоративних карактеристика и симболичких значења као таванице у Цркви Рођења Христовог у Пироту (поређење је дато у шестом поглављу). За ову цркву је познато да је иконостас и таванице радио мајстор из Самокова Захарије Самоков, који је у Пироту имао своје ученике, о чему говори четврто писмо Гавре Ј. Пешића из 1881. године у „Заштићеном споменичком наслеђу Пирота“ Радмиле Влатковић.

Декорисање фасада у селу Шугрин, на кући Виденовића је са присуством флоралних мотива (Слика 1.132), а веома сличну контрарељефну орнаментику

изведену у гипсу срећемо на фасади Хаџилијевој куће у Арбанасима.

Куће које је архитекта Тодор Златев фотографисао по бугарским селима у околини Враца (Слика 1.151) скоро су идентичне кућама у Забрђу и Високу. Иако према записима печалбари никада нису саградили у потпуности исту кућу, тј. новом објекту су даривали идентитет новином у обликовању, на примеру добруцанске „взражданске“ куће (Слика 1.157) откривамо идентичне пропорције и обликовности архитектонских и просторних елемената, па чак и избор материјала, што је присутно на школи у Браћевцима (Слика 1.155) и кући Николајче Манчева у Радејни (Слика 1.156). Осим кућа, сличност у обликовању нпр. камина налазимо између села Забрђа са каминима у бугарским сеоским кућама (слике 1.165 и 1.166).

Компаративном анализом *примењених материјала и техника грађења*, на извесном броју примера дефинисане су и категоризоване сличности у градњи традиционалних објеката. Техника градње кућа у бондруку у Високу, Буцаку и Забрђу (слике 1.174, 1.175, 1.777) идентична је начину градње у бондруку по бугарским селима (околина Карлова, средишња Бугарска – Слика 1.776). Техника градње ћерпичаре из Мазгоша (Слика 1.778) истих је градитељских смерница и правила коришћене испуне као пример из бугарског села (Слика 1.181). Техника уклапања греда поклопчача-темељача техником *ластин реп* (Слика 1.186) идентична је техници у старопланинском бугарском селу (Слика 1.187).

Овим чињеницама добијамо потврду да су деловања стропанинских печалбара утицала на традиционалну народну архитектуру у Србији и Бугарској и да су они умногоме заслужни за обликовне карактеристике елемената које данас препознајемо као културно-историјске и уметничке вредности народног градитељства.

Трећу хипотезу доказујемо методом синтезе. Синтезом података из четвртог и петог поглавља и компаративном анализом у оквиру шестог поглавља дошло се до резултата истраживања, а кроз одељак о вредновању (поглавље 6.3. *Најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалне архитектуре посматраног подручја*) дошли смо до потврде претпоставке дате у трећој

хипотези да се ради о специфичној, аутохтоној и раритетној архитектури која остварује значајну функцију у очувању културне баштине и народног градитељства овог краја, сагледано кроз њене културно-историјске, етнографске и уметничке вредности.

Сагледавајући обликовање објеката као целине и карактеристичних елемената традиционалне архитектуре, долазимо до обележја саме старопланинске области. Сеоска архитектура почива на фолклору. Фолклор је обележје начина живота становништва у периоду стварања традиционалне народне архитектуре. Села су била многољудна, а њихова самосталност у извесном смислу је као предност изнедрила потребу становништва да све потребно за егзистенцију само ствара, израђује и изграђује. Друштвено-економски односи у области Старе планине с краја 19. века проузроковали су одласке у печалбу, а као повратни процес (омасовљењем печалбарства) они су и одржали привреду ове области. Дунђери су осим хуманог дела – *стварања крова над главом*, заслужни и за стварање богатог фонда градитељског наслеђа. Анализом декорација дошло се до резултата да су села Висока, Забрђа и Буцака у Пиротском округу градили искључиво мајстори са ових простора.

Уметничко-занатски израз традиције, дат у обликовању великог броја елемената, као подлогу носи битна демографска, верска, етнографска, социолошка обележја, тако да су његове остварене вредности непоновљиве – раритети.

Описана архитектонска дела у овом раду имају битну функцију за очување градитељског наслеђа овог краја, а самим тим и укупно народно неимарство Србије.

Најзначајнији доприноси истраживања

Најбитнији допринос је формирање базе података о јединственој и аутохтоној архитектури у оквирима Србије, којом се допуњују и проширују досадашња знања из ове области, а која ће имати веома широку будућу примену

као база за савремена истраживања у области проучавања градитељског наслеђа, као и успостављање критеријума његовог вредновања.

Научни допринос је, пре свега, то што су свеобухватно анализирани и компарирани декоративни елементи традиционалне архитектуре у региону Старе планине. Кроз сагледавање и дефинисање просторних, конструктивних и обликовних вредности традиционалне архитектуре предметног подручја крајем 19. и почетком 20. века омогућиће се правилније схватање њиховог значаја (припадност, генеза итд.) за очување идентитета и аутентичности ових насеља у процесу савремене урбане и архитектонске трансформације.

Применом резултата овога рада доприноси се јаснијем сагледавању значаја ове врсте културног наслеђа. Нпр. обрађени су традиционални архитектонски елементи на кућама, као и традиционални делови покућства на локалном нивоу (ћенарка, чуваркућа, ђурђевац) који су у савременом градитељству и савременом начину живота изгубили функцију.

Проучавање грађевинских материјала и њихове примене у архитектури даће допринос очувању старих техника градње и заната, као и могућност примене традиционалних принципа градње и материјала у реконструкцији и рестаурацији традиционалне архитектуре или у савременом грађењу.

Допринос су предлози о очувању традиционалне архитектуре формирањем архитектонских туристичких рута, као и етно-села у овој области (област Висока).

Допринос је такође у архитектонском сагледавању спроведених узајамних утицаја варошке архитектуре на сеоску, и обратно.

Допринос за градитељско наслеђе је што су приликом прикупљања грађе на терену снимљени објекти у различитим фазама пропадања. Урушавањем ових објеката велико богатство народног стваралаштва нестаје, а са њим и ненадокнадиве матрице обликовања, принципи и технике грађења.

Остварени резултати истраживања биће применљиви у давању смерница за обликовање нових или адаптацију старих објеката у посматраним насељима, у смислу очувања традиционалног визуелног идентитета подручја.

Остварене анализе и резултати допринос су не само за историју и теорију архитектуре и урбанизма већ и за вредновање и очување градитељског наслеђа, али и за друге науке које су уско повезане са њима.

8. ЛИТЕРАТУРА

8.1. Извори – необјављена грађа

Етнографски музеј, Београд

Етнографски институт САНУ, Београд

Географски институт „Јован Цвијић“, Београд

Библиотека на Архитектонском факултету, Београд

Библиотека Природно-математичког факултета, Београд

Републички завод за заштиту споменика културе Града Београда

Архив Југославије, Београд

Народна библиотека „Детко Петров“, Димитровград

Музејска збирка, Димитровград

Катастарска служба СО Димитровград

Историјски архив, Пирот

Народна библиотека, Пирот

Музеј Понишавља, Пирот

Завичајни музеј, Књажевац

Народни музеј, Зајечар

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд

Народни музеј, Ниш

Народна библиотека, Ниш

Архитектонска библиотека (ГАФ), Ниш

Народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“, Софија

Манић, Владимир, музика из документарних филмова *Висок1, На трен.*

Манић, Владимир, презентација ППТ Стара планина (2013)

Електронски извори

<http://www.unilib.bg.ac.rs>

<http://www.arh.bg.ac.rs>

<http://www.atlasheritage.gov.rs>

<http://www.dimitrovgrad.rs>

http://www.members.nbc.com/natura_balkanika/ID.htm

<http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Dobrudja/dobrudja.html>-

<http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Zapadno-Bxlgarska/WBul.html> -

<http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Jeravna/jeravna.html>

http://www.buenosearch.com/?s=img&babsrc=HP_ss&rlz=0&sd=31&q=pirottski+okrug

http://images.search.yahoo.com/images/view;_ylt=AwrB8pVjVbVTUxwA3QqJzbf;_ylu=X3oDMTIzaW9ybTRtBHNIYwNzcgRzbGsDaW1nBG9pZAM5Zjg3MTliYmZkM2YxNmIwZDY1Y2IzYTlyMzZmMDRhOARncG9zAzQ1BG10A2Jpbmc-?back=http%3A%2F%2Fimage

8.2. Литература

- Ајзинберг, Александар (2007). *Терминолошки речник (стилови, архитектура, ентеријер, намештај)*. Просвета, Београд.
- Арбалиев, Георгиј (1959). *Архитектурни елементи и детали от български възрожденски къщи*, Дърavno издателство „Техника“, Софија.
- Аркадијев, Стојан и Бранислав Божовић (1985). *Стара планина* (картографска грађа), Геокарта, Београд.
- Атлас народног градитељства (2003). *Народно градитељство општине Књажевац – Стара планина*, РЗЗСК Београд.
- Бурсаћ, Милан (1993–1994). *Геопотенцијали и демографске промене на подручју Висока у општини Пирот*, отисак из Зборника радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 44–45, Београд.
- Босилков, Стевлин (1960). *Търново-Город и его изкуство*, Издателство: Българский художник, Софија.
- Бранковић, Снежана (2002). *Сопот*. Библиотека „Хроника села“, књига 71, Београд.
- Василиев, Асен (1965). *Български възрожденски маистори – живописци, резбори, троители*, Наука и изкуство, Софија.
- Васиљевић, Слободан (1957). *Наши стари градитељи и њихова стваралачка култура*, Зборник заштите споменика културе, књ. VI и VII; 1955–1956, Београд.
- Васић, Велимир (1950). *Печалбарство источне Србије*, докторска дисертација, Универзитетска библиотека, Београд.
- Велојић, Миодраг и Олгица Радовановић (2010). *Забрђе, становништво Старе планине*, Зајечар.

- Видановић – Сазда, Гаврило (1960). *Видлич –Забрђе*, докторска дисертација, Научно дело, Београд.
- Видановић – Сазда, Гаврило (1955). *Висок*, Географски институт САНУ, посебна издања, књига 6, Научна књига, Београд.
- Влатковић, Радмила (2012). *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот.
- Влаховић, Бреда (1994). *Традиционално наслеђе у савременој кући Србије*, Гласник Етнографског института, XLIII, Београд.
- Влаховић Петар (1982). *Традиционална народна архитектура*, Едиција СР Србија, том I, Београд.
- Даничић, Дарко (1999), *Вија милитарис*, Бигз, Београд.
- Дероко, Александар (1964). *Народна архитектура*, књига 2, Фолклорна архитектура Југославије, Научна књига, Београд.
- Дероко, Александар (1968). *Народно немарство I*, Београд.
- Драгојловић Стевановић, Ана (2000). *Антрополошка анализа народне архитектуре у источној Србији*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLIX, Београд.
- Ђорђевић, Никола Г., Драгослав В. Војчић (2001). *Паклештица, село и школа*, Народна библиотека Пирот, Београд.
- Ђорђевић, Тихомир (1925). *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Београд.
- Живковић, Витомир (1994). *Торлак*, Пирот.
- Живковић, Душица (1997). *Под сенком Миџора* (каталог изложбе), Београд.
- Жунић, Драган (2007). *Естетска димензија куће*, Центар за научно истарживање САНУ и Универзитет у Нишу, Ниш.
- Замуровић, Александар (1998). *Митолошки речник, митологија Грка и Римљана*, Београд.

- Зборник радова – свеска бр. 5, Народно градитељство у функцији музеологије, *Музеји у оквиру привредних организација*, Народни музеј, Пожаревац, 2007.
- Здравковић, Иван (1954). *Детаљи охридске грађанске архитектуре – конзола као конструктивни и декоративни члан у народној архитектури*, Преглед архитектуре бр. 1, Весник друштва архитеката Србије, Београд.
- Златев, Тодор (1934). *Бугарска градска и сеоска кућа I, II*, Наука и искуство Софија.
- Златев, Тодор (1955). *Българската къща през епохата на възрожденство, кн. II*, Наука и изкуство, София.
- Златковић, Драгољуб (2000). *Ижа*, Гласник Етнографског института САНУ, XLIII, Београд.
- Известия на института по градоустойство и архитектура, књ. 9 (1956). Материали от история на българската архитектура, Българската академия на науките, Софија.
- Извести на института по градоустойство и архитектура, књ. 10–11 (1957). Материали от история на българската архитектура, Българската академия на науките, Софија.
- Јанаћковић, Томислав (1980). *У Књажевачком крају*, Развитак бр. 2, Зајечар.
- Јанаћковић, Томислав (1985). *Књажевац и околина о историјској прошлости*, Међумурје, Чаковец.
- Јиричек, Константин (1922–1923). *Историја Срба III–IV*, Културна историја, Београд.
- Јиричек, Константин (1952). *Историја Срба*, књига I, Научна књига, Београд.
- Јовановић, Борисав (2012). *Стари занати Пирота и околине*, Народна библиотека, Пирот.

- Јовановић, Драгољуб (1889). *Из Тимочке крајине, Књажевачки округ*, Прилог за историју и етнографију Србије, Гласник Српског ученог друштва, књ. 70, Београд.
- Кадјевић, Александар (2007). *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Грађевинска књига, Београд.
- Карић, Владимир (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд.
- Кировски, Иванка (1994). *Смисао декорације у градитељству Македоније*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд.
- Којић, Бранислав Ђ. (1973). *Сеоска архитектура и руризам*, Грађевинска књига, Београд.
- Којић, Бранислав Ђ. (1940). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Просвета, Београд.
- Којић, Бранислав Ђ. и Ђорђе Р. Симоновић (1975). *Сеоска насеља Србије*, Београд, ICS.
- Којић, Бранислав Ђ. (1976). *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд, ICS.
- Којић, Бранислав Ђ. (1949). *Новија сеоска кућа у Србији*, Научни савет Етнографског института САНУ, Београд.
- Којић, Бранислав Ђ. (1980). *Развој куће и културе становања у селима Србије*, Гласник Етнографског музеја, Београд.
- Којић, Бранислав Ђ. (1966). *Систематизација насеља у Србији*, Глас ССXLVIII Српске академије наука и уметности, Београд.
- Колубара 2* (1995). Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.
- Костић, Александар (1933). *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд.

- Костић, Коста (1904). *Стара српска трговина и индустрија – студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд.
- Костић, Коста Н. (1973). *Историја Пирота, знаменити људи и дела*, књ. II, Издање Музеја Понишавља – Пирот, Пирот.
- Костић, Михајло (1973). *Проблематика стариначког становништва у југоисточној Србији*, Гласник српског географског друштва, Свеска LIII, број 1, Београд.
- Крстановић, Божидар (2000). *Динарска дводелна кућа у области источне Србије*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLIX, Београд.
- Крстановић, Божидар (2003). *Резултати и рекогносцирања народног градитељског наслеђа*, Гласник ДКС 27, Београд.
- Крунић, Јован (1996). *Баштина градова средњег Балкана (Пирот, о урбаном ткиву и кући града)*, Завет, РЗЗСК, Београд.
- Крунић, Јован (1994). *Кућа и вароши у области Старе Рашке*, Завет, Београд.
- Куртовић Фолић, Нађа (1988). *Појам вредновања архитектуре у теорији и пракси*, Гласник ДКС 12, Београд.
- Лилић, Борислава (1994а). *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Хеникалс, Пирот.
- Лилић, Борислава (1994б), *Историја Пирота и околине 1804–1878*, Хеникалс, Пирот.
- Манић, Александра (2004). *Студија о могућностима, правцима развоја и модулима трансформисања Пирота*, дипломски рад, Архитектонски факултет, Београд.
- Маринков, Јордан (1996). *Стара планина, Горњи Висок, привредни потенцијали*, ПИКОМ Пирот, Димитровград.

- Марић, Игор (2006). *Традиционално градитељство Поморавља и савремена архитектура*, ИАУС, Београд.
- Марковић, Јован Ђ. (1980). *Регионална географија СФР Југославије*, Грађевинска књига, Београд.
- Матић, Милош (2007). *Врата капија два света*, Етнографски музеј у Београду, Београд.
- Медић, Вјера (2010), *Саобраћај и пренос добара*, ГЕМ 74/1, стр. 283–315.
- Миланов, Љубомир (2002). *Радејна*, Библиотека Хроника села, књ. 144, Димитровград.
- Миленковић, Бранислав (2009). *Градитељска традиција*, Епархијска радионица за уметничко дело, Београд.
- Миленковић, Бранислав (1957). *О неким конструктивним елементима градске куће у Светозареву*, Гласник етнографског института САНУ, књ. II и III, 1953–1954, Београд.
- Миловановић, Бошко (2005). *Климатска регионализација Старе планине*, магистарски рад, Универзитетска библиотека, Београд.
- Минчић, Вукашин У. (2003). *Сунце са истока*, Аутор, Пирот.
- Народна култура Срба у XIX и XX веку* (2003). Етнографски музеј, Београд.
- Ненадовић, Слободан (1966). *Типови врата у народној архитектури*, Зборник заштите споменика културе, XVII, Београд.
- Ненадовић, Слободан (2002). *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Просвета, Београд.
- Несторовић, Богдан (2006). *Архитектура Србије у 20. веку*, Арт прес, Београд.
- Николов, Весна (2005). *Археолошески находки на територијата на општина Димитровград*, Мост, Димитровград, стр. 180–191.
- Николић, Борисав (2011). *Гостуша*, Библиотека Хроника села, Пирот.

- Николић, М. Владимир (1974). *Стари Пирот – етнолошке белешке из прошлости града*, Научно дело, Пирот.
- Николић, Владимир (1981). *О печалбарима из источне Србије*, Гласник етнографског музеја, књ. VI, Београд.
- Николић, Илија (1982). *Пирот и срез Нишавски, I, II, III књига*, Музеј Понишавља, Пирот.
- Остроговски, Глигорије (1969). *Историја Византије*, Просвета, Београд.
- Павловић, Добривоје Ст. (1987). *Народно градитељство на Балкану*, Југославија, Београд.
- Павловић, Д. Ст., Р. Ангелова, Н. К. Мукопулос, Ж. Стојка (1987). *Народно градитељство на Балкану*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Балканолошки институт САНУ, Друштво конзерватора Србије, Београд.
- Папазоглу, Фанула (2007). *Трибали, средњобалканска племена у предримско доба*, Изабрана дела Фануле Папазоглу о античком Балкану, књ. I, Еквилибријум, Београд.
- Пауновић, Петар (1974). *Украшавање фасада сеоских кућа у Краини*, Развитак бр. 2, Зајечар.
- Пауновић, Синиша (1982). *Од Цариброда до Димитровграда*, Земља и људи, Свеска 32, Београд.
- Пејић, Предраг (1993). *Римске некрополе и насеље Мале Лукање на Старој планини*, магистарски рад, Универзитетска библиотека, Београд.
- Перишић, Димитрије (1958). *Мрежа насеља и центара у Тимочкој крајини (стање и перспектива)*, Развитак бр. 1, Зајечар.
- Перишић, Димитрије, Драгиша Дабић (1987). *Просторни план Кнажевачког дела Старе планине као основа бржег развоја*, Природно-математички факултет, Београд.

- Петровић, Ђорђе (1973). *Неимарска правила и аришини*, Универзитет данас, Београд.
- Петровић, Ђорђе (1953–1956), *Стара огњишта и димњази*, Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду, Београд.
- Петровић, Ђорђе (1972). *Композиција архитектонских облика*, Научна књига, Београд.
- Петровић, Ђорђе (1955). *Народна архитектура – дократи и чардаци*, Грађевинска књига, Београд.
- Петровић, Ђорђе (1960). *Стара бугарска варошка кућа и њен однос према старој кући у Србији и у Македонији*, Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду, св. 1, Београд.
- Петровић, Зоран (1992). *Дрво у градитељству села Србије*, Етнографски музеј, Београд.
- Петровић, Зоран, Бранислав Миленковић (2006). *Призрен – град споменик*, Покрајински завод за заштиту споменика и културе Приштина, Лепосавић.
- Петровић, Зоран (1981). *Трагајући за архитектуром*, Архитектонски факултет у Београду.
- Петровић, Јеленко (1920). *Печалбари, нарочито из околине Пирота*, Штампарија Типографија Д. Д., Београд.
- Петровић, Милан (1997). *Дојкинци*, Одбор САНУ за проучавање села, Библиотека Хроника села, књ. 55, Културно-просветна заједница Републике Србије, Београд.
- Петровић, Петар (1979). *Понишавље у античко доба*, Пиротски зборник 8–9, Пирот, 1979
- Пиротски зборник 8–9 – 1877–1977, Пирот, 1979.
- Пиротски зборник 23–24 – 1998, Пирот, 1998.

- Пиротски зборник 25–26 – 2000, Пирот, 2000.
- Пиротски зборник 27–28 – 2003, Пирот, 2002.
- Пиротски лексикон (2012). Службени гласник, Београд.
- Попов, Николай (1954). *Български врата и порти*, Българска академия на науките, Софија.
- Првановић, Светислав (1963). *Тимочки печалбари*, Развитак бр. 2, Зајечар.
- Протић, Милоје (1934). *Геолошки састав и тектоника Старе планине*, Издање геолошког института Краљевине Југославије, Београд.
- Раденковић, Драгољуб (1979). *Пирот на Берлинском конгресу*, Пиротски зборник 8–9, Пирот.
- Радовановић, Љиљана (1989). *Насеља и становништво Књажевачког краја у прошлости и у савремено доба*, Зборник радова XXXVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Сокобања.
- Радовић, Ранко (2005). *Нови врт и стари кавези*, Стилос, Београд.
- Радовић, Ратомир (1985). *Просторни развој, урбанизам и архитектура Књажевца*, Часопис за друштвена питања и културу бр. 8, Међумурје, Чаковец.
- Рељић, Љубомир (1975). *Стовални камен – столовак*, Развитак бр. 1, Зајечар.
- Рибар, Милорад (1988). *Архитектура српског села у функцији туризма*, Изградња, Београд.
- Рибар, Милорад Б., Ђорђе Р. Симоновић (1993). *Уређење сеоских територија и насеља*, Р.О. ИБИ, Београд.
- Рибар, Милорад Б. (1988). *Савремени руризам*, ЦМС, Београд.
- Рибар, Милорад Б. (2007–2008). *Типологија објеката 1 – становање на селу*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд.

- Ристић, Косовка (1985). *Димитровград и његова брдско-планинска околина*, Посебно издање Српског географског друштва, св. 62, Београд.
- Родић, Зоран (2010). *Народно градитељство и становање у Пироту и околини*, ГЕМ74/2010.
- Родић, Зоран (1994–1995). *Преглед основних типова и начина градње сеоских кућа у Србији током XVIII и XIX века*, Гласник Етнографског музеја, 58–59, Београд.
- Родић, Зоран (1996). *Развој сеоске архитектуре и становање у Књажевачком крају*, Гласник Етнографског музеја, Београд.
- Ротер Благојевић, Мирјана (2006). *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Орион арт, Београд.
- Ршумовић, Радован (1972). *Књажевачка туристичка регија*, из Зборника радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 24, Београд.
- Севиц, Џорџ (1969). *Унутрашња декорација*, Кратак историјски преглед, Издавачки завод Југославија, Београд.
- Симоновић, Ђорђе Р. (1970) *Центар и заједница села у Србији – сеоске варошице и сеоске чаршије*, Београд.
- Спремо Петровић, Невенка (1953–1954). *Једна стара кућа у Пироту*, Гласник Географског института САНУ, књ. II и III, Београд.
- Србија шуме (2006). *Стара планина, парк природе*, Завод за заштиту природе Србије, Београд.
- Ставров, Станимир (2000). *Петрлаш, село које нестаје*, Библиотека Хроника села, књ. 115, Димитровград.
- Стамов, Стефан (2004). *Дървената народна къшта*, Дебракс ООД, Софија.
- Стамов, Стефан, Рахела Ангелова, Вера Коларова, Нели Чанева Дечевска (1972). *Архитектурное наследств Болгарии*, Гасударственное издательство – Техник, Софија.

- Станојевић, Маринко (1912). *Заглавак*, Антропогеографска проучавања, СЕЗ XX (н.п.с. књ. 9), Београд.
- Станојевић, Маринко (1940). *Тимок*, СЕЗ LV (н.п.с. књ. 29), Београд, 1940.
- Старинар – нова серија (1950), књ. V и VI, Археолошки институт, Београд.
- Стоичкоб, Вянчол (1986). *Българско архитектурно майсторство – модул и пропорци*, Българското архитектурно наследство, Софија.
- Томић, Љ., Д. Пљакоски, Д. Филиповски, В. Бошкоски, М. Стоилова (1983). *Еркери и ограда на архитектурата*, Наша књига, Скопље.
- Ћирић, Јован (1965). *Географија Пирота*, Астибо, Пирот.
- Ћирић, Јован (1974). *Промене у природној средини пиротског поља и Вија милитарис*, Београд.
- Финдрик, Ранко (1994). *Народно неимарство – становање*, Сирогојно.
- Финдрик, Ранко (1959–1960). *Унутрашње уређење и опрема наше старе куће на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, том IV и V, Приштина.
- Хартман, Николај (1953). *Естетика*, Walter de Gruyter&co., Берлин.
- Хасанбеговић, Рабија (1969). *Сеоске куће и становање у Србији*, Етнографски музеј, Београд.
- Хасанбеговић, Рабија (1968). *Огњиште као култно место*, Развитак бр. 6, Зајечар.
- Хасанбеговић, Рабија (1978). *Традиционална архитектура на територији општине Зајечар*, ГЕМ бр. 42, Београд.
- Хаџи Васиљевић, Јован (1921). *Српски народ и турске реформе*, НИК Братство, Ниш.
- Цвијић, Јован (1903). *Антропогеографски проблем Балканског полуострва*, СЕЗ, књ. 1, Насеља III, Балканолошки институт САНУ, Београд.

Цвијић, Јован (1922, 1966²). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књиге 1 и 2, Београд.

Чинг, Френсис Д. К. (2006). *Визуелни речник архитектуре*. Грађевинска књига, Београд.

Curl, James-Stevens (1992). *Classical Architecture, An Introduction to its Vocabulary and Essentials, with a Selected Glossary of Terms*, В.Т. Batsford, Лондон.

Smith, Thomas, Gordon (1988). *Classical Architecture, Rule and Invention*, Gibbs M. Smith, inc., Лејтон, САД.

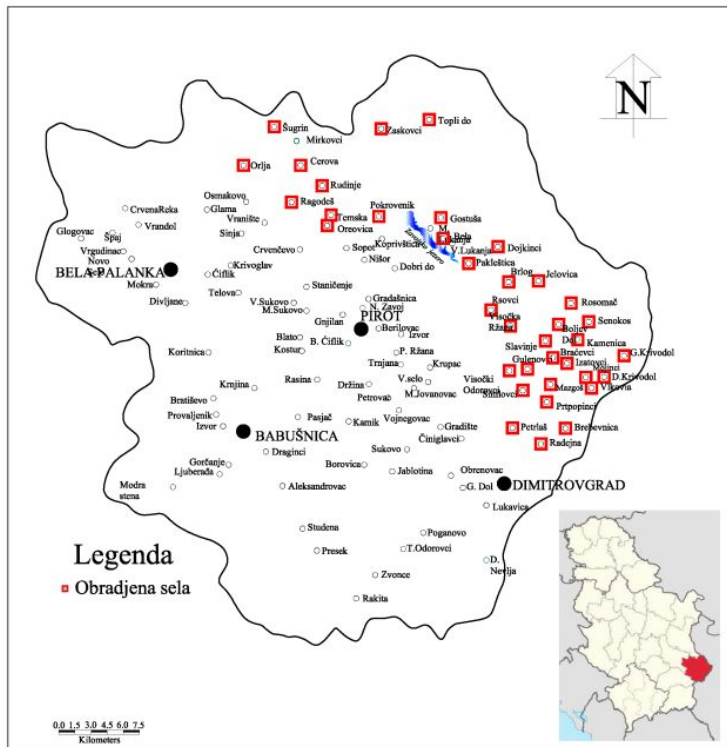
9. ПРИЛОЗИ И ФОТОГРАФИЈЕ

ТИПОЛОШКА МАТРИЦА НАМЕЊЕНА ТЕРЕНСКОМ РАДУ У ФАЗИ САКУПЉАЊА ПОДАТАКА		
ДАТУМ		
ЛОКАЦИЈА Улица и број		
ГОДИНА ГРАДЊЕ		
ВЛАСНИК ОБЈЕКТА (првобитни)		
НАЧИН ГРАДЊЕ		
МАТЕРИЈАЛИ		
ПРИПАДНОСТ ОБЈЕКТА (СЕЛА) ПРЕМА КАРАКТЕРИСТИКАМА	Групација према физиномији градње	
	Позиција подрума, морфологија терена, улазна партија	
	Групација према печалбаренју	
ФУНКЦИЈА Улаз, собе, трем, клозет		

ЕРКЕРИ, ДОКСАТИ, ТРЕМОВИ	
ДИМЊАЦИ	
ПРОЗОРИ И ВРАТА Надвратници и надпрозорници	
СТУБОВИ И ГРЕДЕ	
КРОВНА КОНСТРУКЦИЈА, ПОКРИВАЧ	
ОГЊИШТЕ, ВУРЊА	
РАЗНО	

ПРИЛОГ 1

Типолошка, теренска матрица
(лична архива)

Слика 1

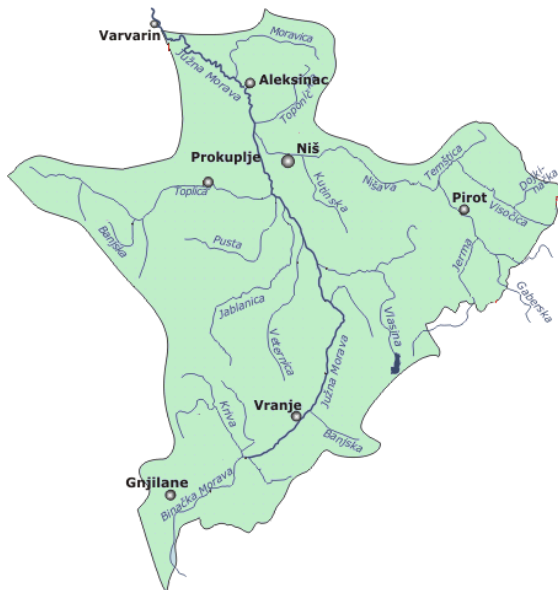
Карта Пиротског округа са селима, Република Србија
(карта обрађених села-лична архива)

(http://www.buenosearch.com/?s=img&babsrc=HP_ss&rlz=0&sd=31&q=pirottski+okrug)

Слика 2

Положај Пирота и Димитровграда у односу на Ниш и Софију
(Ј. Маринковић, *Стара Планина- Горњи Висок*, стр.6)

Слика 4

Реке у Риротском округу

http://images.search.yahoo.com/images/view;_ylt=AwrB8pVjVbVTUxwA3QqJzbf;_ylu=X3oDMTIzaW9ybTRtBHNlYwNzcgRzbGsDaW1nBG9pZAM5Zjg3MTliYmZkM2YxNmIwZDY1Y2IzYTlyMzZmMDRhOARncG9zAzQ1BG10A2Jpbmc-?back=http%3A%2F%2Fimage

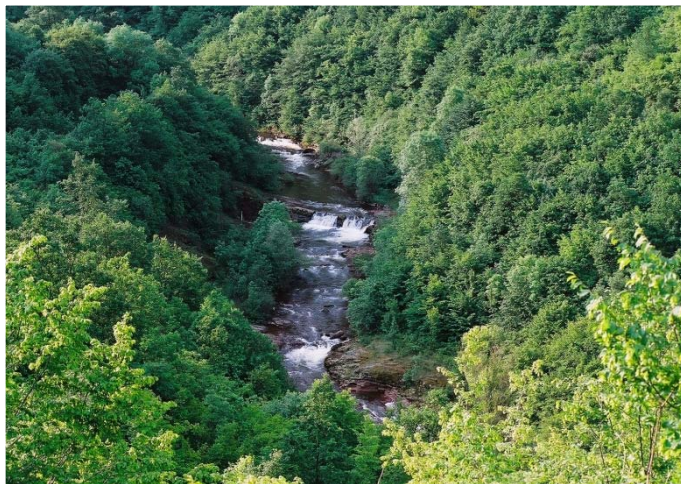

Слика 5

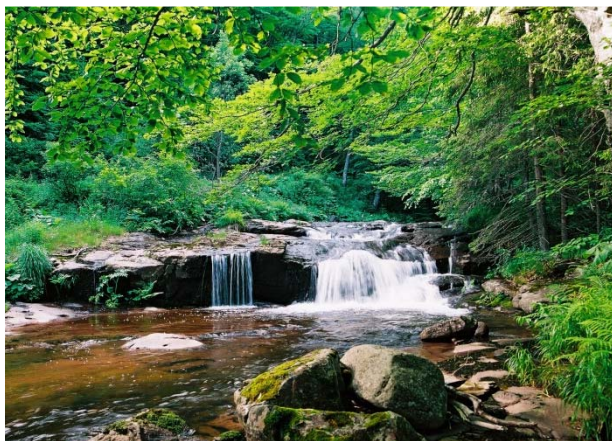
Кањон Росомачке реке -росомачки лонци
(В. Манић, *Стара планина*)

Слика 6
Водопади у клисури Темштице
(В.Манић, *Стара планина*, стр.24)

Слика 7
Водопади Топлодолске реке
(В.Манић, *Стара планина*, стр.25)

Слика 8
Природни резерват Арбиње
(В.Манић, *Стара планина*, стр.18)

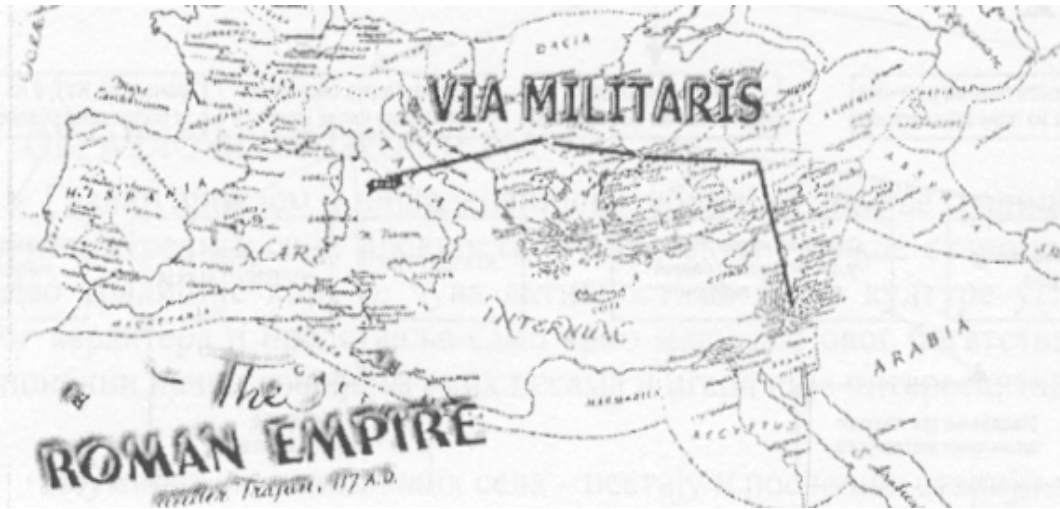
Слика 9
Природни/резерват/Арбиње
(В.Манић, *Стара планина*, стр.17)

Слика 10
Делови праисторијске керамике пронађене у Петрлашкој пећини
(Експонати сталне поставке Завичајне музејске збирке у Димитровграду)

Слика 11
Античка карта из 4. века на којој су уцртане територије данашњих општина
Пирота и Димитровграда
(Експонат сталне поставке Завичајне музејске збирке у Димитровграду)

Слика 12

Карта пута Виa Милитарис којим се ишло јужном обалом Дунава до Виминацијума, а затим југоисточно до Наисуса (Ниша), Сердикe (Софије) Филиполиса (Пловдива), Адријанополиса (Једрена) до престонице Константинопоља (Цариграда).
(INTERNATIONAL MUSICAL-SCENE PROJEKT „VIA MILITARIS”, стр. 332)

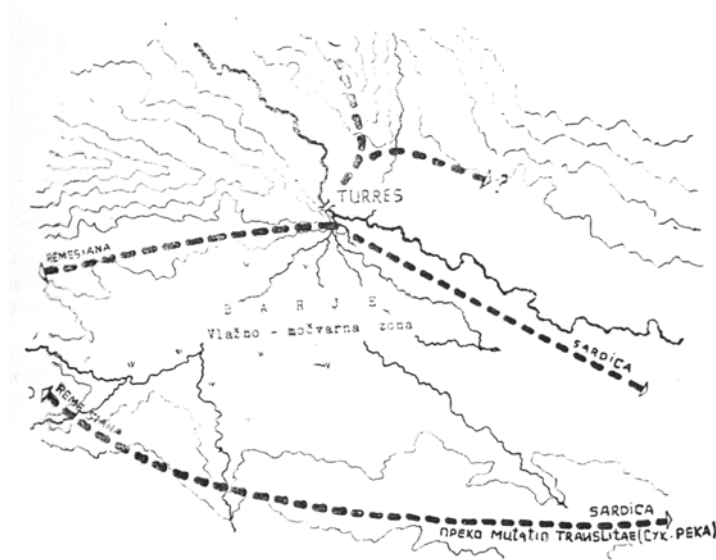

Слика 13

Изглед и профил пута ВИА МИЛИТАРИС
(слике аутора археолога В.Николов)

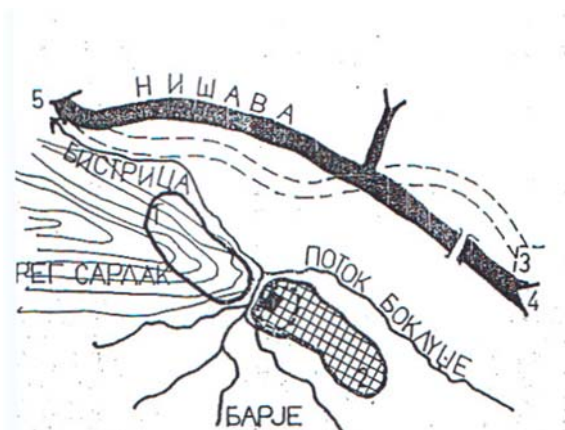

Слика 14

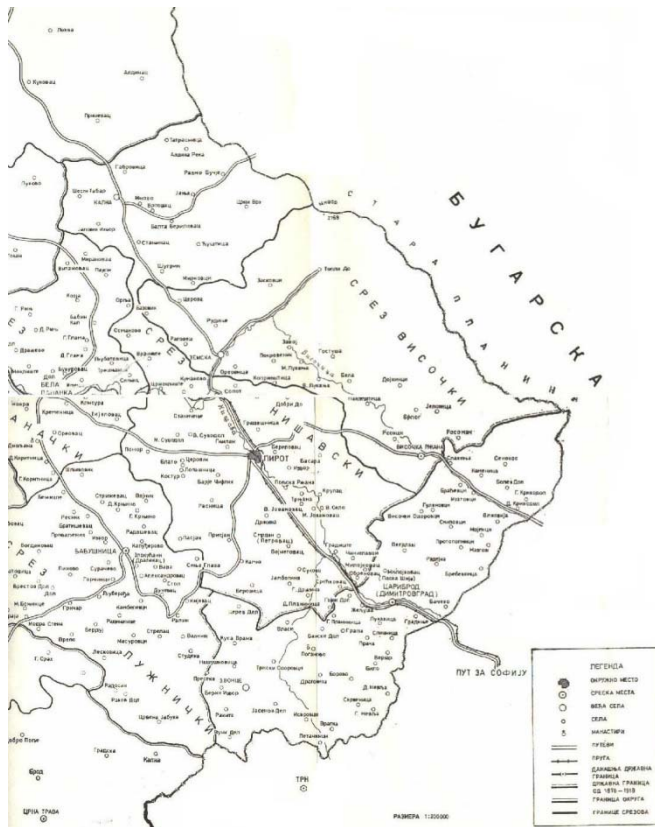
Слика 15

Карта саобраћајних кретања у Пиротској котлини за време Рима и Византије (П. Петровић, *Понишавље у античко доба*, Пиротски зборник 8-9, сл.10)

Слика 10

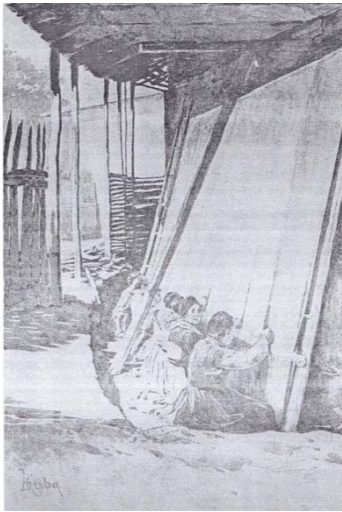
Пирот око средине XV века, после освајања од стране Турака (Ј. Ђирић, *Географија Пирота I*, сл.11.)

Слика 17
 Пиротски округ 1878 година
 (И. Николић, *Пирот и срез Нишавски*, грађа, ликовни прилози и карте)

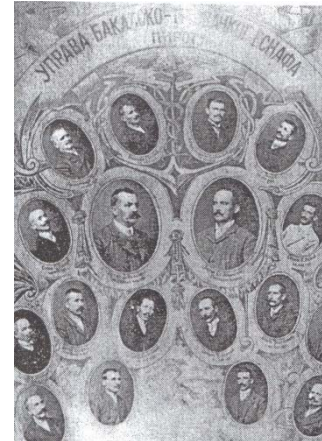
Слика 18
 Карта нових крајева Краљевине Србије 1878 година
 (М. Милићевић, *Краљевина Србија*, прилози)

Слика 19
Ткање у Пироту
(В.Николић, *Стари Пирот*, стр. 38)

Слика 20
Израда качкаваља у насељу Височки Одоровци
(М. Велојић, О. Радовановић, *Забрђе*, стр.134)

ПРИЛОГ 4
Еснафи у Пироту 1910-1911 година
(Музеј Понишавља, Пирот)

Слика 21
Панорама села Сенокос
(лична архива)

Слика 22
Панорама села Топли Дол
(лична архива)

Слика 23
Панорама села Росомач
(лична архива)

Слика 24
Панорама села Изатовци
(лична архива)

Слика 25
Панорама села Гуленовци и Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 26
Панорама села Петрлаш
(лична архива)

Слика 27
Панорама села Брлог
(архива аутора В.Манића)

Слика 28
Панорама села Рсовци
(архива РЗЗСК -Београд)

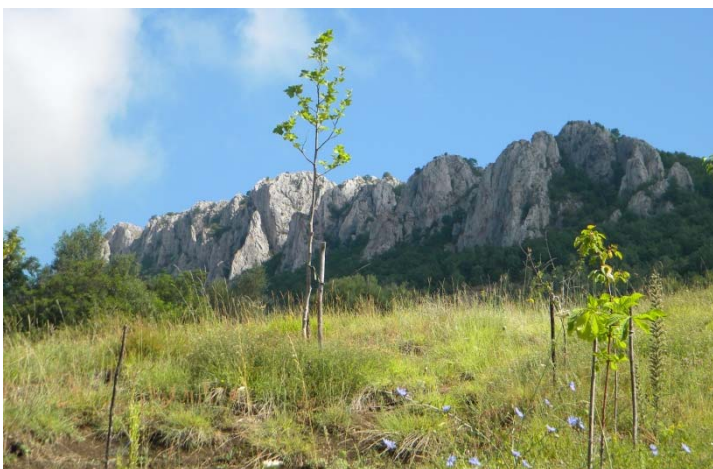
Слика 29
Панорама села Дојкинци
(архива РЗЗСК - Београд)

Слика 30
Панорама села Шугрин
(лична архива)

Слика 31
Панорама села Гостуша
(архива аутора В.Манића)

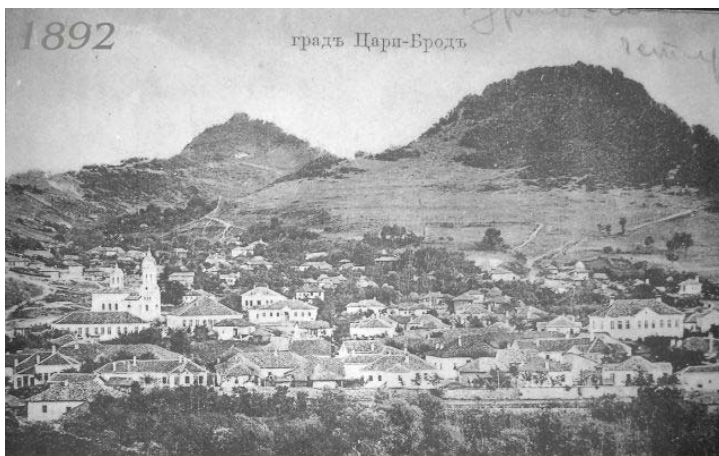

Слика 32
Поглед на Орљански камен
(лична архива)

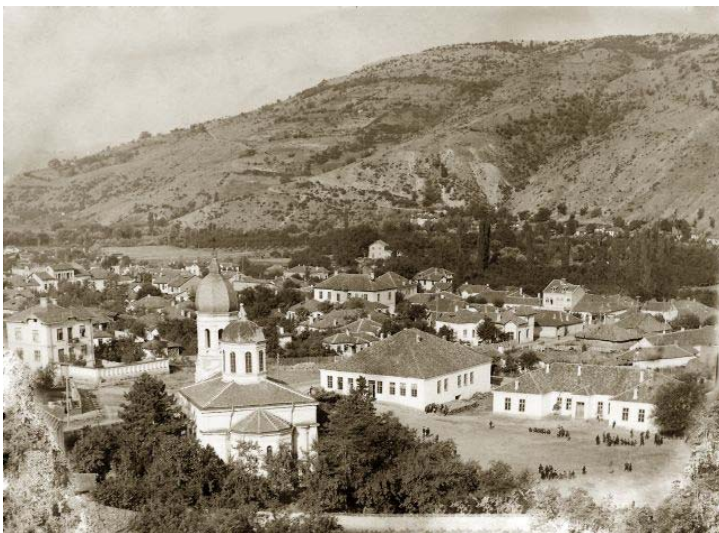
ПРИЛОГ 5

Пописни катастар Димитровград из 1951 године
(Катастар СО Димитровград)

Слика 33

Панорама Димитровграда 1892 година
(архива аутора И. Алексића)

Слика 34

Панорама Димитровграда 1892 година
(архива И. Алексића)

Слика 35
Панорама Димитровграда
(архива аутора И. Алексића)

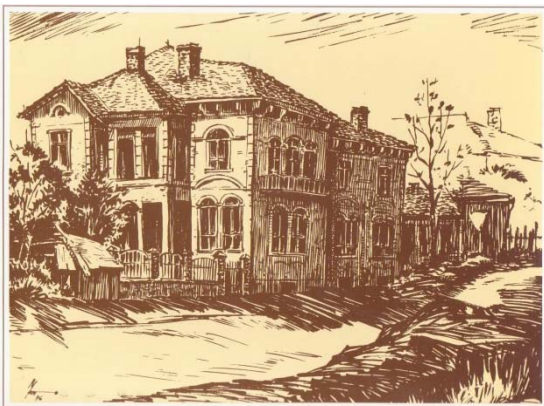
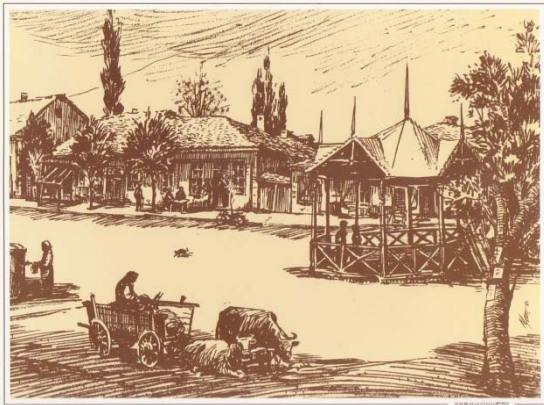
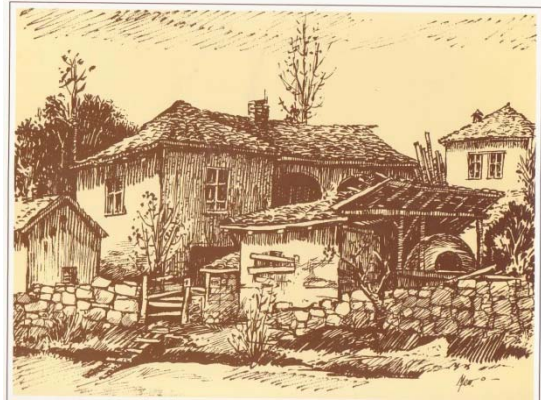
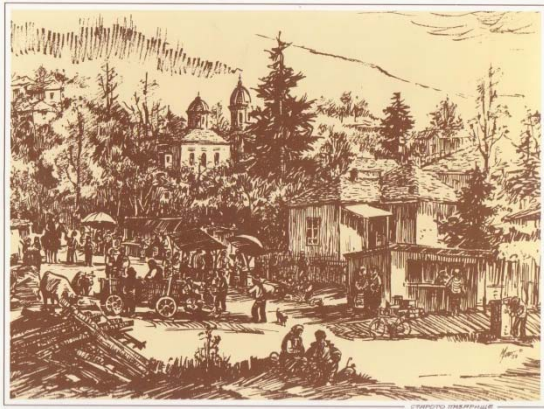
Слика 36
Строшна чешма –Димитровград
(архива- Дом културе, Димитровград)

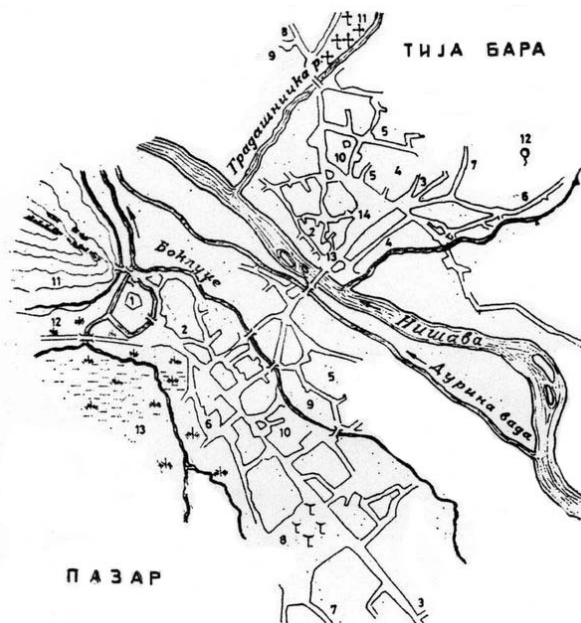
Слика 37
Тепенци-Димитровград
(архива С. Игова)

ПРИЛОГ 6
Графике Димитровграда
(аутора С. Игова)

ПРИЛОГ 7
Графике Димитровграда
(аутора Методија -Мете Петрова)

ПРИЛОГ 8

Пирот уочи ослабања од Турака 1877 година

(Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр.35)

ПРИЛОГ 9

Катастарски план Пирота

(Ј. Крунић, *Стари Балкански градови, вароши и варошице*, сл.136)

Слика 38
Пирот - 1923 година
(архива А. Манић)

Слика 39
Панорама Пирота - 1957 година
(архива А. Манић)

Слика 40
Пирот, занатско-трговачки простор, Тијабаре
(архива А. Манић)

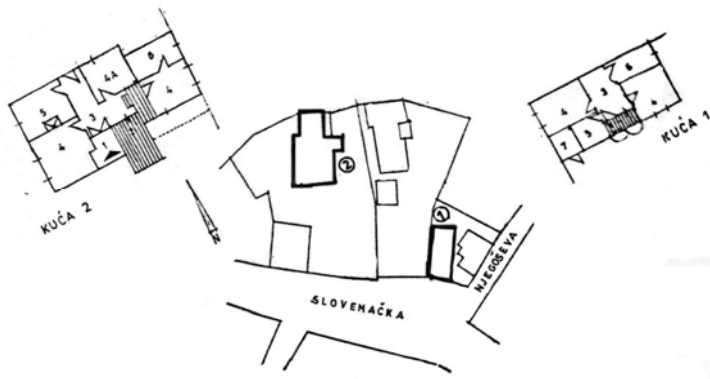
Слика 41
Пирот , улица Краља Александра
(архива А. Манић)

Слика 42
Пирот, Трг Краља Петра
(архива А. Манић)

Слика 43
Пирот, улица принца Ђорђа
(архива А. Манић)

ПРИЛОГ 10

Ситуациони план групе кућа на почетку Словеначке улице, типичне оријентације ка југо-истоку (Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр.37)

Слика 44
Пирот, Големи мост
(архива А. Манић)

Слика 45
Пирот, Основна школа
(архива А. Манић)

Слика 46
Пирот, Железничка станица
(архива А. Манић)

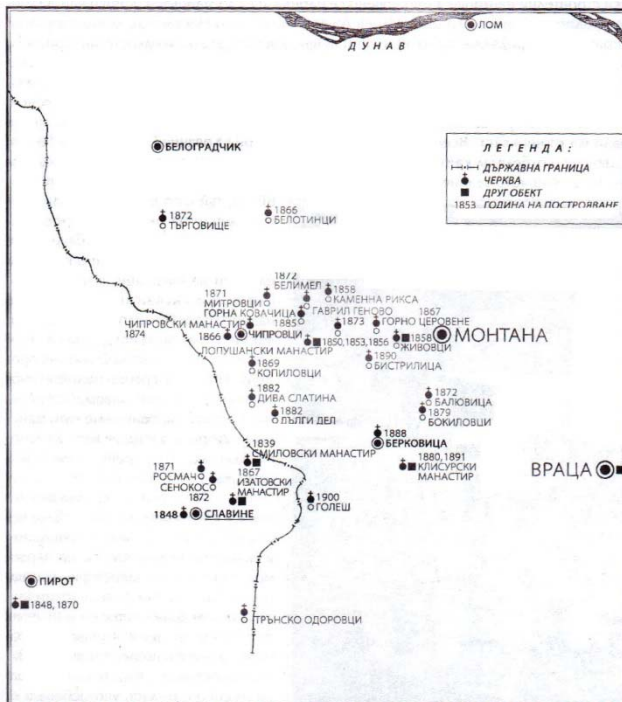
Слика 47
Пирот, Зграда окружног суда
(архива А. Манић)

Слика 48
Пирот, Гимназија
(архива А. Манић)

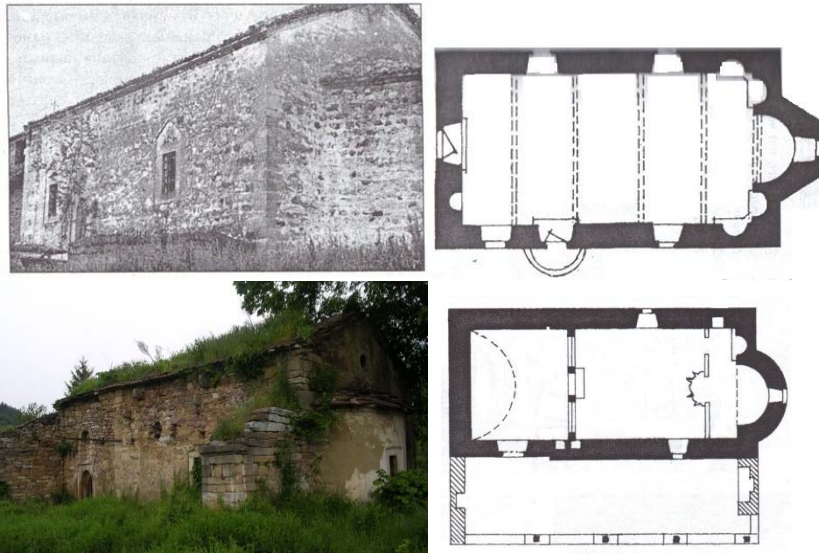

Слика 49
 Миливоје Петровић и Василије Манчић на раду у Француској(1929,1930)
 (М.П.Петровић, *Дојкинци*, стр.155)

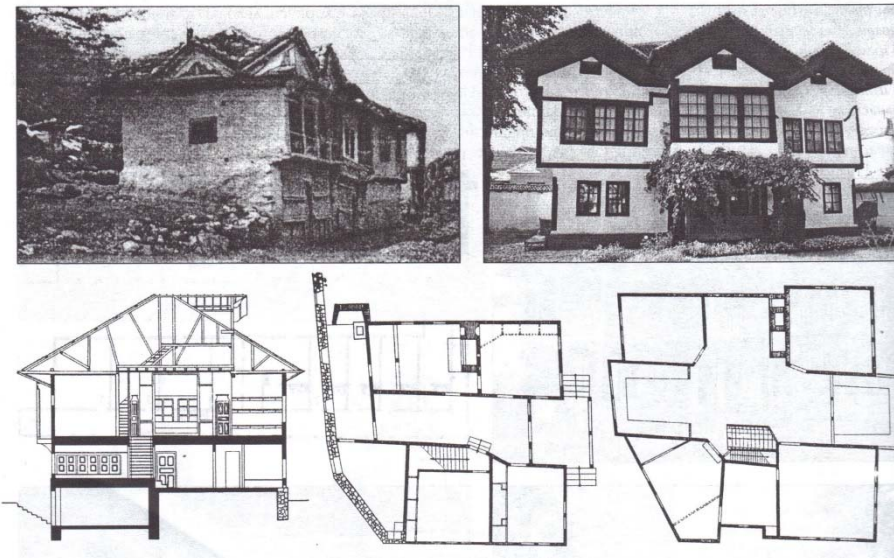
ПРИЛОГ 11

Мапа здања која су славински првомајстори изградили на територији данашњег Пирота, Димитровграда, Годеча, Берковице, Монатане и Белоградско од 1848-1900год. (Н.Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.30)

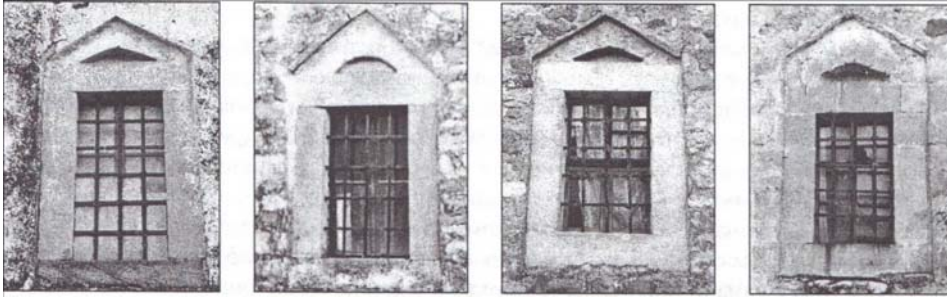
ПРИЛОГ 12

Сличност у архитектури сакралних објеката
 Цркве Св.евангелисти Јован и Лука, село Бокиловци, Монтана
 са Црквом Св.Ђорђа победоносца, Славиње
 (Н. Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.38-39)

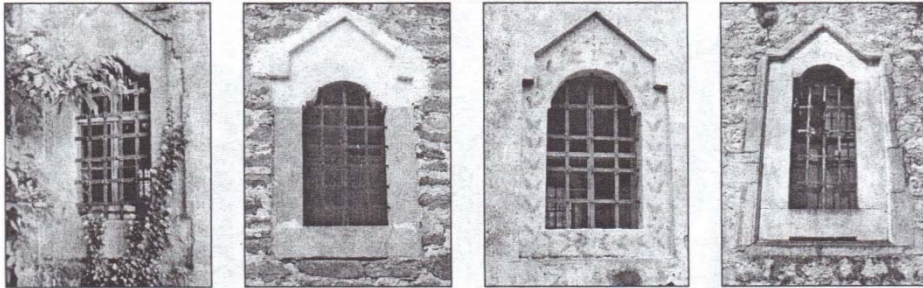
ПРИЛОГ 13

Сличност куће малог Христе у Пироту са кућом у Врацу
 (Н. Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр. 52)

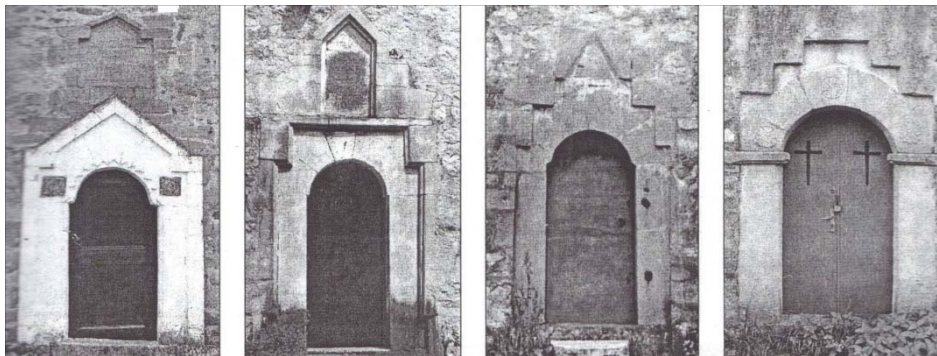
ПРИЛОГ 14

Прозори на црквама Белотинци, Церовање, Митровци, Бокиловци
(Н.Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.63)

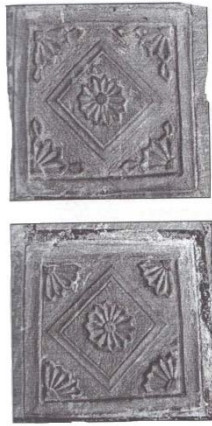
ПРИЛОГ 15

Прозори на црквама Трговиште, Дуги До, Дива Слатина, Бистрилица
(Н.Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.64)

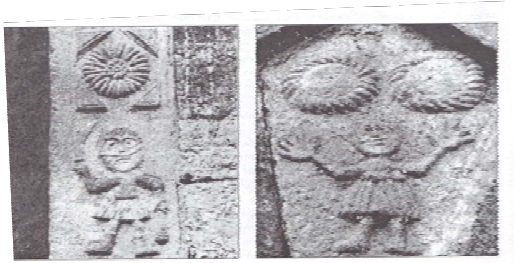
ПРИЛОГ 16

Улазна врата на црквама: Ковачица, Бистрилица, Бокиловци, Митровци
(Н.Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр. 65)

ПРИЛОГ 17

Сличности камене пластике на црквама у селу у Росомач и Горњој Ковачици (Н. Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.73)

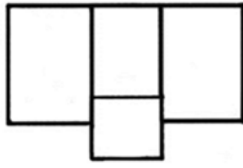
ПРИЛОГ 18

Камена пластика на Саборној цркви-Клисурски манастир, село Трговиште (Н. Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр.71)

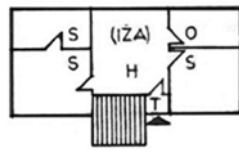

ПРИЛОГ 19

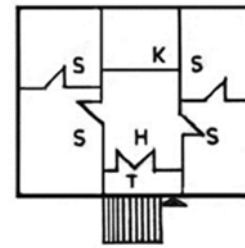
Дворез на западним вратима наоса цркве Успења Пресвете Богородице у Пироту (Н. Тулешков, *Славинските Първомайстори*, стр. 75)

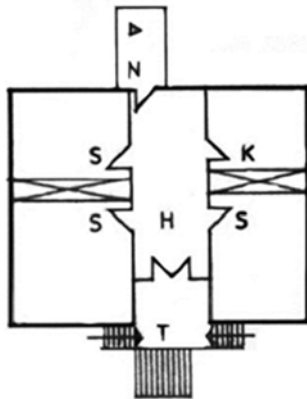
Кућа симетричног цртежа плана

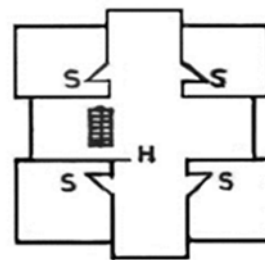
Приземна кућа

Приземна кућа

Високо приземље¹⁵⁶

Кућа на спрат

ПРИЛОГ 20

Претпостављени развој типа куће симетричног цртежа основе, са средишним холлом
(*Ј. Крунић, Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града* стр. 41)

Слика 50

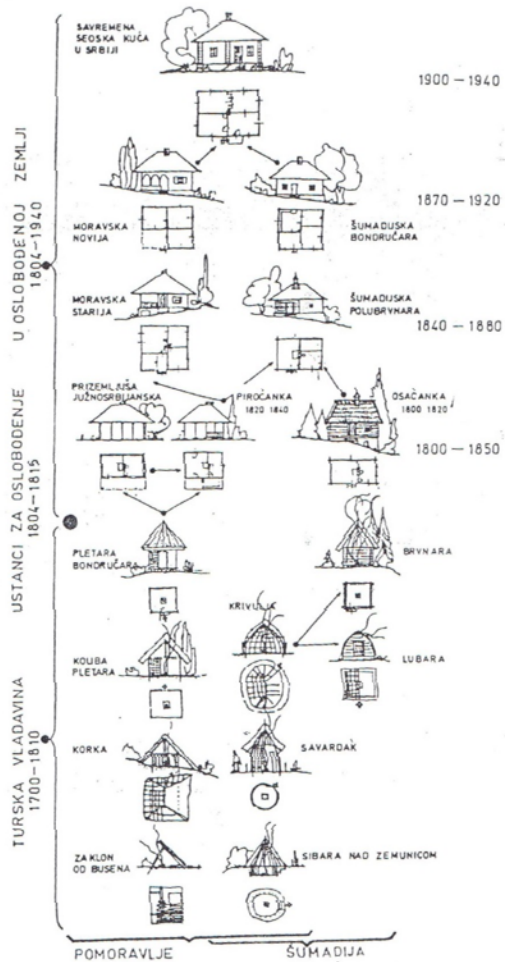
Генеза пиротске куће од орјенталног типа према европском
(*Ј. Крунић, Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр.46)

¹⁵⁶ Легенда просторија: Н улазни хол К кухиња Н нужник О остава S соба Т трем

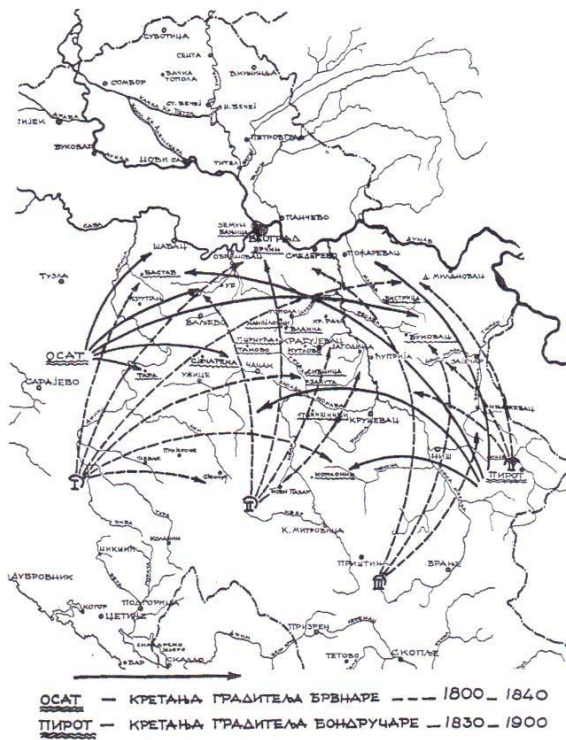
ПРИЛОГ 21

Обликовне карактеристике забата на кућама у Димитровграду
(лична архива)

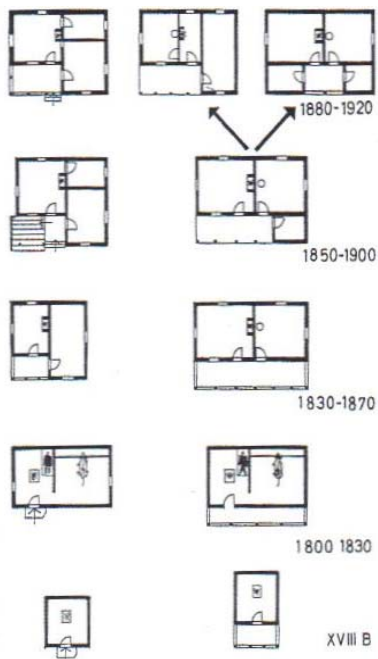
ПРИЛОГ 22

Шема развоја српске сеоске куће- генеза 1700-1940
(М.Рибар, Ђ.Симоновић, *Уређење сеоских територија и насеља*, стр.303)

ПРИЛОГ 23

Кретање гарадитеља у Србији 1800-1900
 (Б. Којић, *Стара градска и сеоска арх. у Србији*, стр.13)

ПРИЛОГ 24

Карактеристичне основе кућа од једног до више одељења
 (Б.Којић, *Сеоска архитектура и руризам*, стр. 60)

ПРИЛОГ 25

Изглед првобитне бондручаре
(А. Дероко, *Народно неимасрство*, стр. 33)

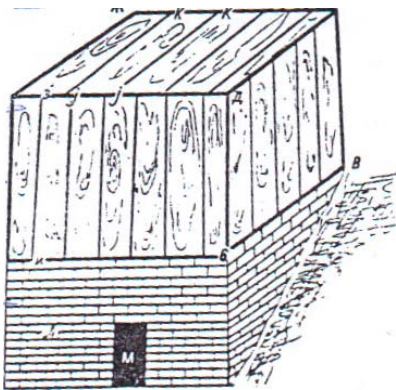
Слика 51
Квачка на кући у селу Дојкинци
(лична архива)

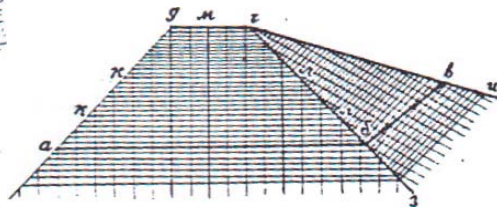
Слика 52
Стари објекат у Шугрину са констрикцијом кревета на трему
(лична архива)

Слика 53
Кућа на два дима у селу Дојкинци
(лична архива)

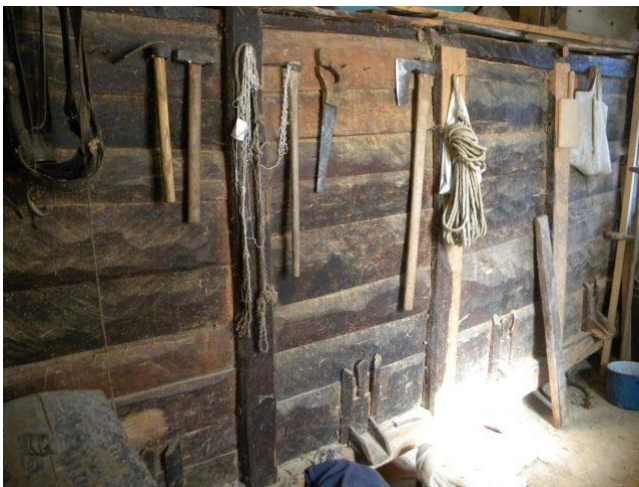
сл 5. Кућа без крова са подрумом

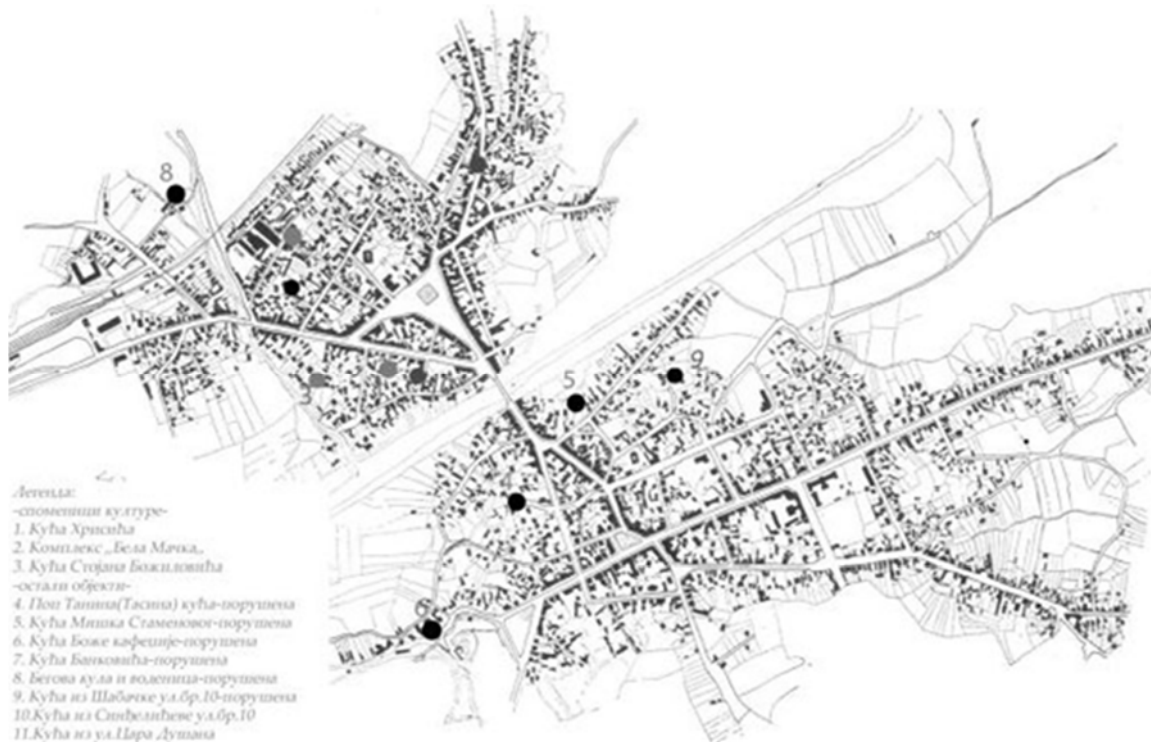
сл.6-Кућни кров

ПРИЛОГ 26

Начин градње по Маринку Станојевићу
(М. Станојевић, *Заглавак*, стр.47)

Слика 54
Пресеци у старој кући Десимира Костића у Брлогу
(лична архива)

ПРИЛОГ 27

Споменици културе у Пироту престављени на мапи града
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 55

Христићев конак – изглед
(архива А. Манић)

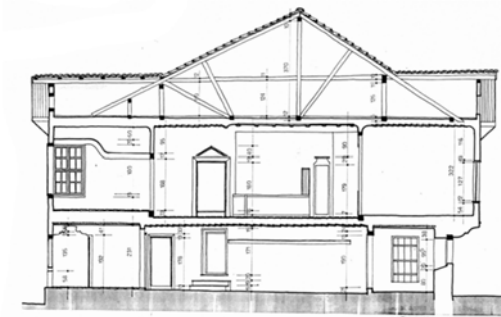
Слика 56
Соба са миндерлуцима
(архива А. Манић)

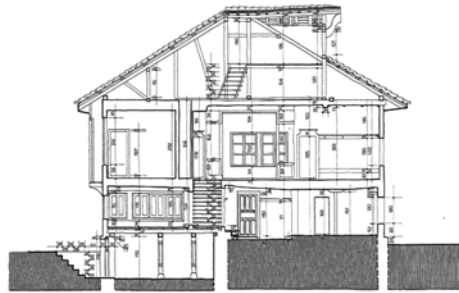
Слика 57
Гостинска соба
(архива А. Манић)

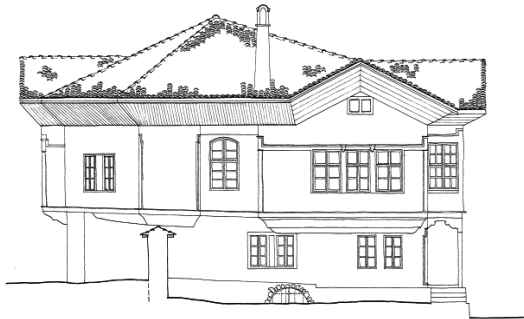
Слика 58
Изглед на спрату
(архива А. Манић)

Пресек 1-1

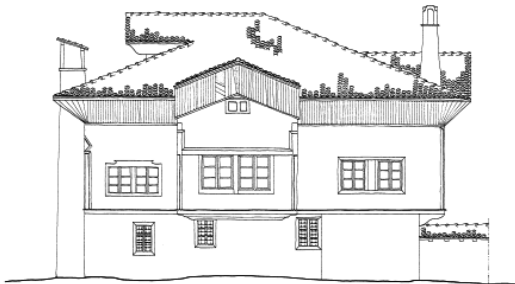
Пресек 3-3

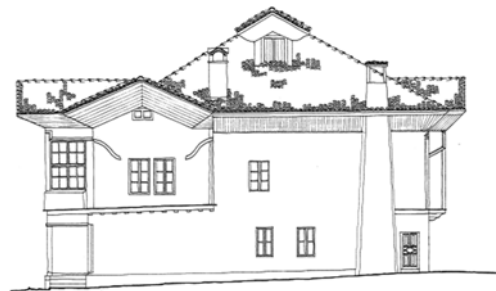
Јужниа фасада

Источна фасада

Западна фасада

Северна фасада

ПРИЛОГ 28

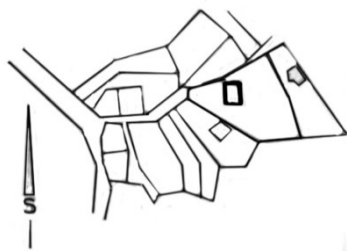
Христићев конак- Пирот
(архива А. Манић)

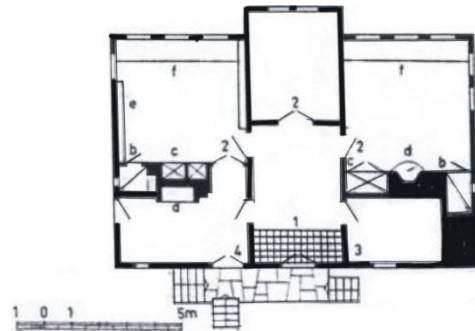
Слика 61

Кућа у Шабачкој бр.10

(Ј.Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр. 53)

Ситуација

Основа куће¹⁵⁷

Јужна фасада

Источна фасада

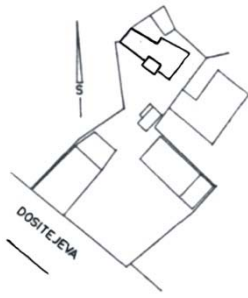
ПРИЛОГ 29

Кућа у ул. Шабачкој бр.10

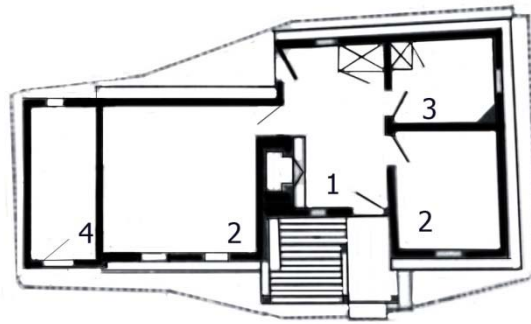
(Ј.Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр 53)

¹⁵⁷ Легенда просторија: 1.улаз, 2. собе ,3.собица или остава за ствари,4.кухиња

Легенда опреме: **а.** камин у кухињи, **б.** купатило - амамчик ,**ц.** уграђени ормани, **д.** украсна ниша за цвеће - чичеклук **е.** миндерлук, **г.**рафови

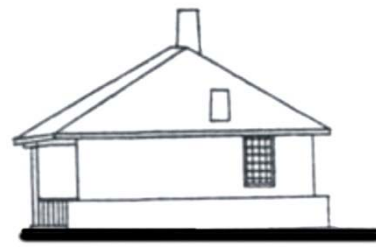
Ситуација

Основа куће¹⁵⁸

Југозападна фасада

Северозападна фасада

ПРИЛОГ 30

Зграда по па Пантелеја у Доситејевој улици бр. 29

(Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр.51)

Слика 62

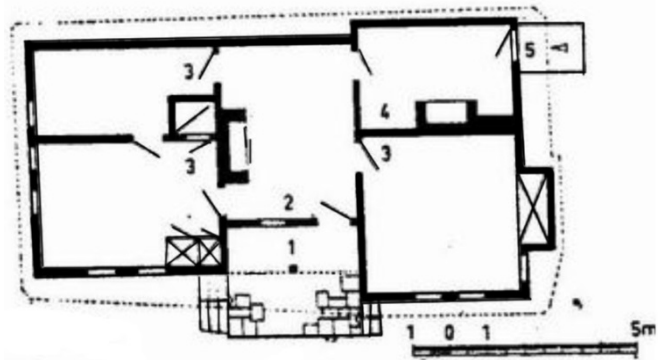
Кућа у Словеначкој улици

(Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр. 52)

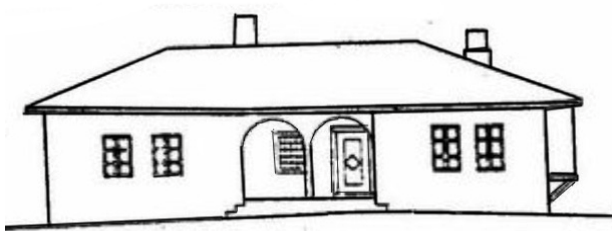
¹⁵⁸ Легенда просторија: 1. Ижа ,улазни хола , 2. собе, 3. Ћилер ,остава, 4. шупа.

Ситуација

Основа куће¹⁵⁹

Северозападна фасада

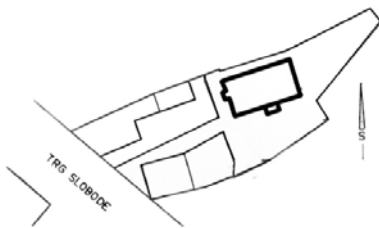

Североисточна фасада

ПРИЛОГ 31

Кућа у Словеначкој улици

(Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр.52)

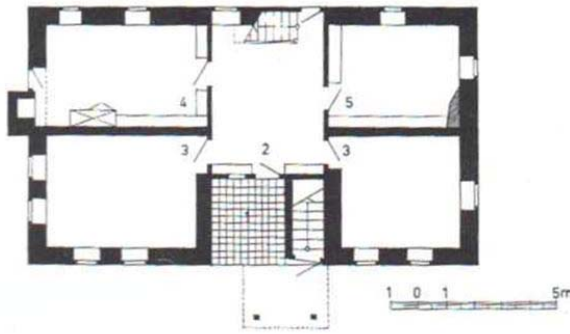

Ситуација

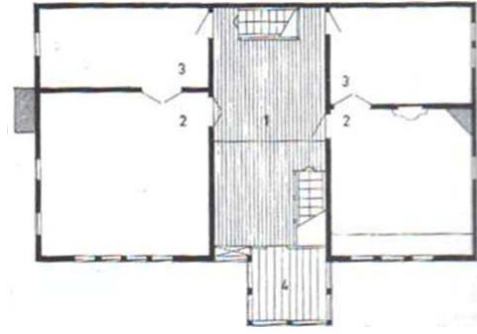

Јужна фасада

¹⁵⁹ Легенда просторија: 1. трем, 2. улазни хол, 3. собе, 4. кухиња

Основа приземља¹⁶⁰

Основа спрата

ПРИЛОГ 32

Кућа на Тргу слободе бр.2

(Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана, Пирот, о урбаном ткиву и кући града*, стр. 54)

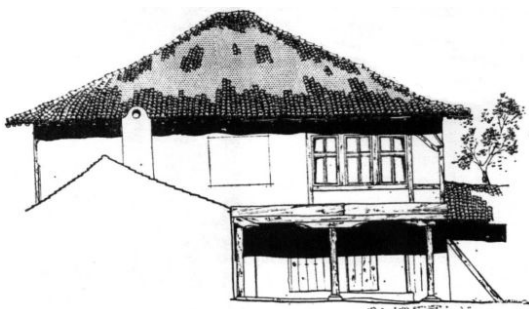
Слика 63

Конак *Бела мачка* (из дворишта)
(лична архива)

Слика 64

Комплекс конака *Бела мачка*
(лична архива)

Чeони изглед објекта

ПРИЛОГ 33

Кућа у ул.Д.Тасковића бр.9. Конак *Бела мачка*
(архива ЗЗСК-Ниш)

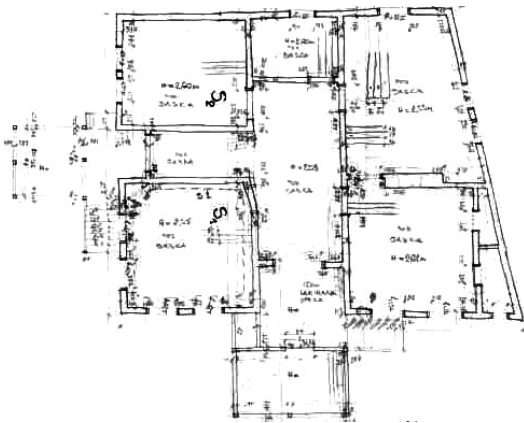
Слика 65

Конак *Бела мачка*
(архива ЗЗСК-Ниш)

¹⁶⁰ Легенда просторија: 1 Улаз, 2.хол, 3.соба, 4.кухиња, 5.остава

Слика 66
Кућа Стојана Божиловића -Белог, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

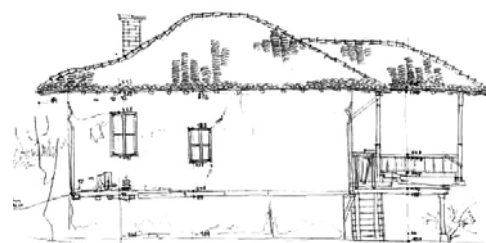
Основа приземља

Пресек

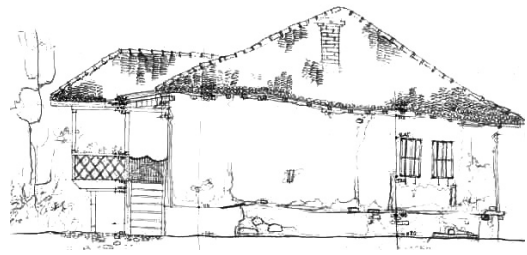
Јужна фасада

Северна фасада

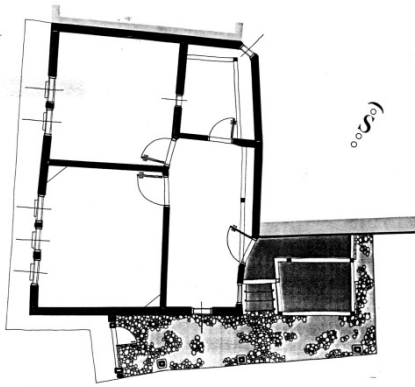
Источна фасада

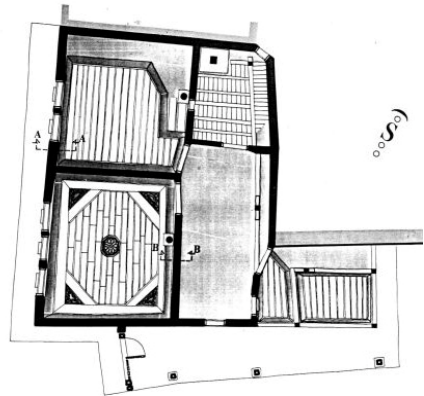
Западна фасада

ПРИЛОГ 34

Ул. Карађорђево трг бр.13, кућа Стојана Божиловића-Белог
(архива ЗЗСК-Ниш)

Основа приземља

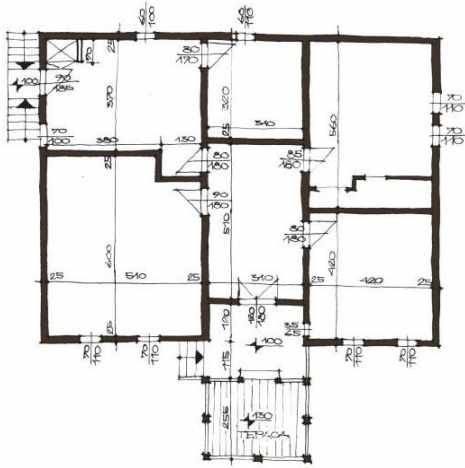
Основа плафона

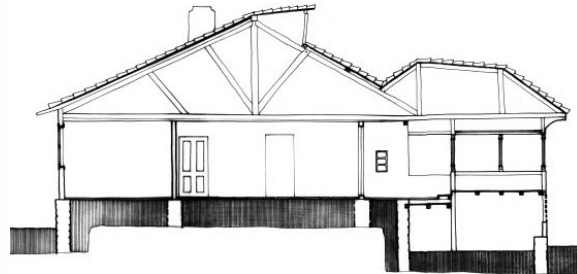
Улични изглед објекта

ПРИЛОГ 35

Кућа Боже кафеџије
(архива ЗЗСК-Ниш)

Основа

Пресек

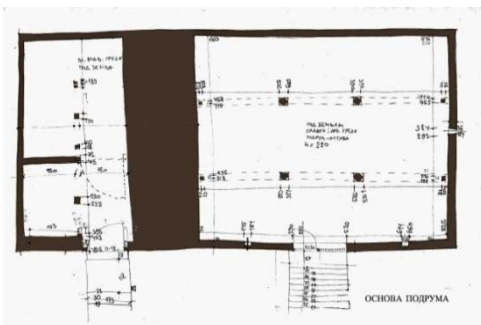
Бочна фасада

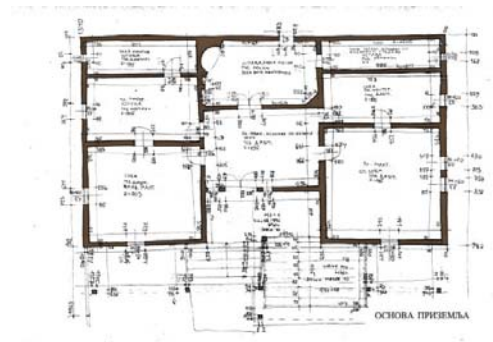
Чеона фасада

ПРИЛОГ 36

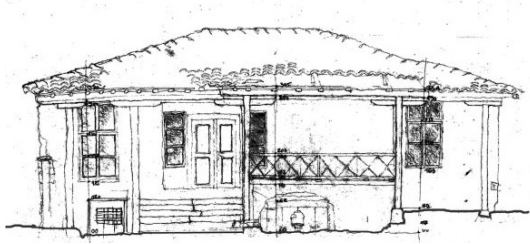
Кућа у ул.Бориса Кидрича бр.19, Поп Тасина
(архива ЗЗСК-Ниш)

Основа подрума

Основа приземља

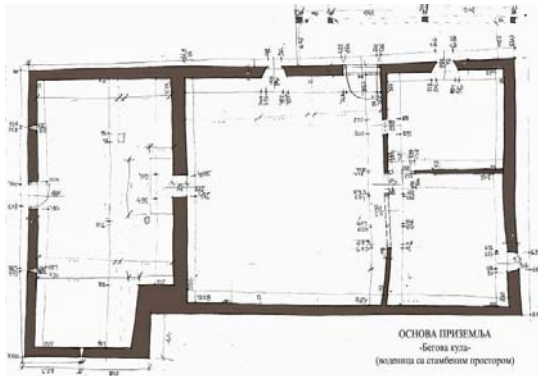
Јужна фасада

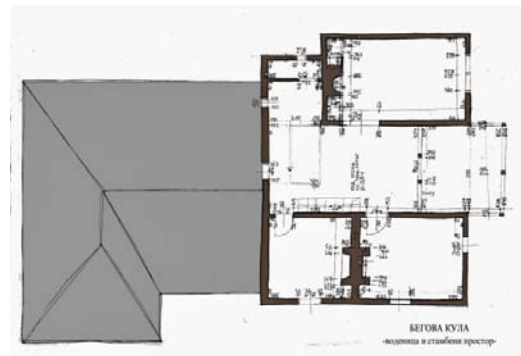
Источна фасада

ПРИЛОГ 37

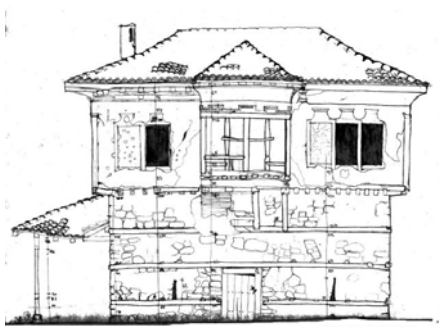
Кућа у Косовској бр.8, Кућа Банковића
(архива ЗЗСК-Ниш)

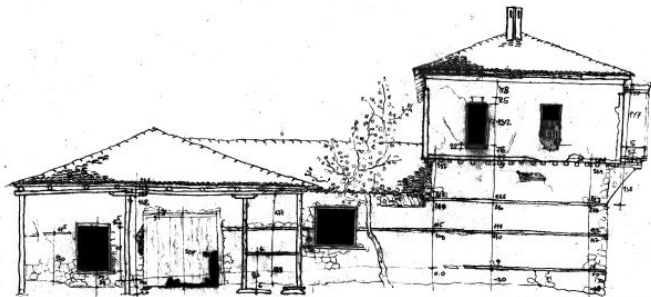
Основа приземља

Основа спрата

Чеона фасада

Бочна фасада

ПРИЛОГ 38

Бегова кула и воденица
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 67
Кућа Хећим Тане
(архива М. Менковић)

Слика 68
Кућа Волића у ул. Николе Тесле
(Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, стр. 146)

Слика 69
Кућа ул. Саве Ковачевића бр.56
(архива М. Менковић)

ПРИЛОГ 39

Карактеристични представници стамбене архтектуре Димитровграда
(Рад аутора на падлози орто –фото снимака ,Катастарска служба Димитровград)

Слика 70
Објекат у ул. Тирила и Методија, Димитровград
(лична архива)

Слика 71
Објекат у ул. Христо Ботефа, Димитровград
(лична архива)

Слика 72
Објекат у ул. Х. Ботефа, Димитровград
(лична архива)

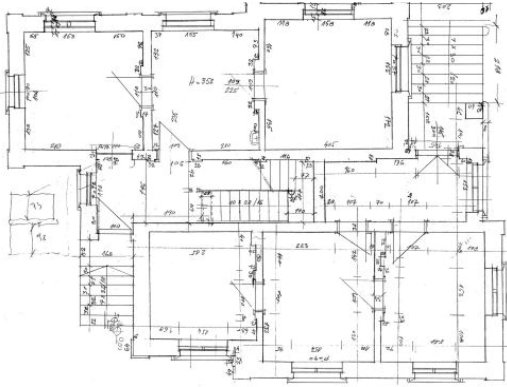

Слика 73
Поповска кућа, Димитровград
(лична архива)

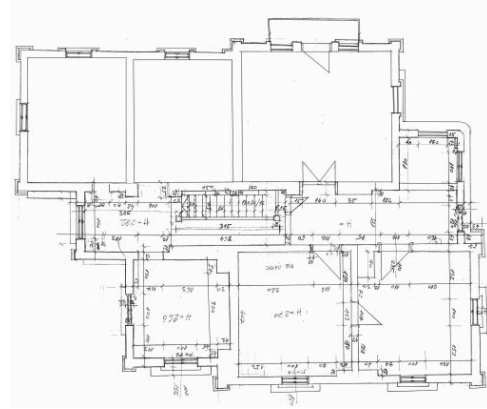

Слика 74

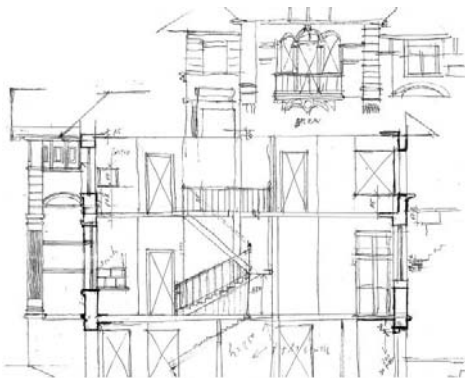
Улична фасада објекта *Цацино задние* – ул. Нишава, Димитровград
(архива фото Алексић)

Основа приземља

Основа спрата

Пресек

Фасада

ПРИЛОГ 40

Улица Нишава, *Цацино здание*, Димитровград
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 75
Илково здание, ул. В. Левски,
Димитровград
(лична архива)

Слика 76
Димитрашково здание, Ул.Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 77
Азе, ул. Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 78 Објекат
Објекат у ул. Ћирила и Методија
Димитровград
(архива В. Николов)

Слика 79
у ул. Ћирила и Методија.
Димитровград
(лична архива)

Слика 80 Објекат
Дерманово здание, ул. Ћирила и Методија
Димитровград
(лична архива)

Слика 81
Грначарево задание ,ул.Тирила и Методија бр.8а, Димитровград
(лична архива)

Слика 82
Објекат у ул .Београдска, Димитровград
(лична архива)

Слика 83
Објекат у ул. В.Караџића, Димитровград
(лична архива)

Слика 84
у ул. Д. Максимовић, Димитровград
архива)

Слика 85
Објекат у ул. Н. Кирова, Димитровград
(лична архива)

Објекат
(лична

Слика 86
Село Браћевци
(лична архива)

Слика 87
Село Паклештица
(лична архива)

Слика 88
Село Дојкинци
(лична архива)

Слика 89
Село Росомач
(архива РЗЗСК- Београд)

Слика 90
Село Росомач
(архива В. Манића)

Слика 91
Село Дојкинци
(лична архива)

Слика 92
Село Пртопинци
(лична архива)

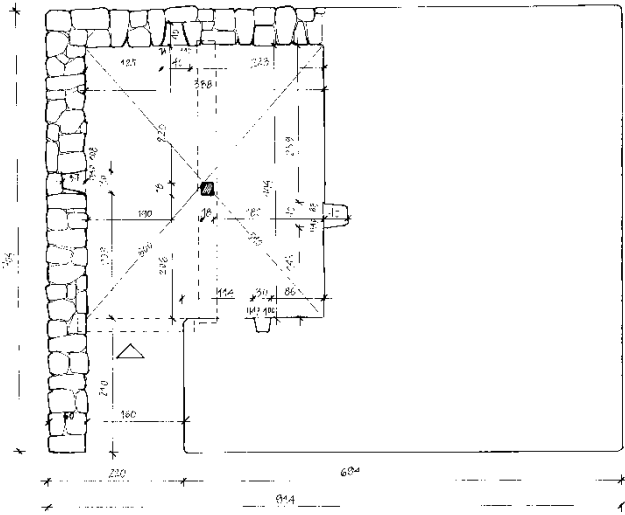
Слика 93
Село Ореовица
(лична архива)

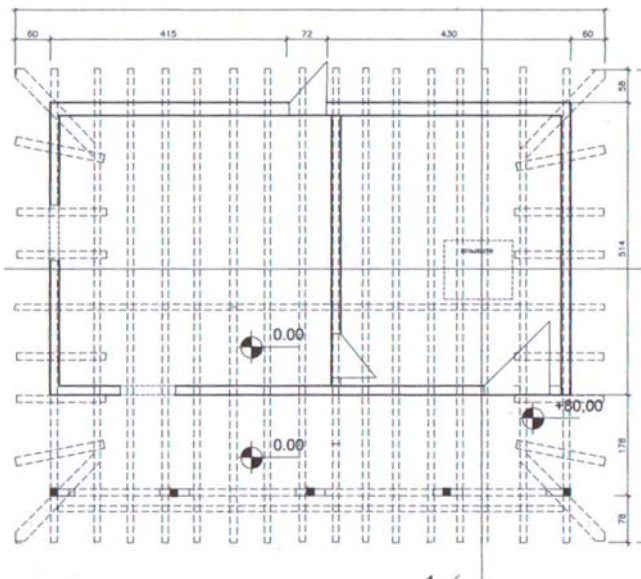
Слика 94
Село Дојкинци
(лична архива)

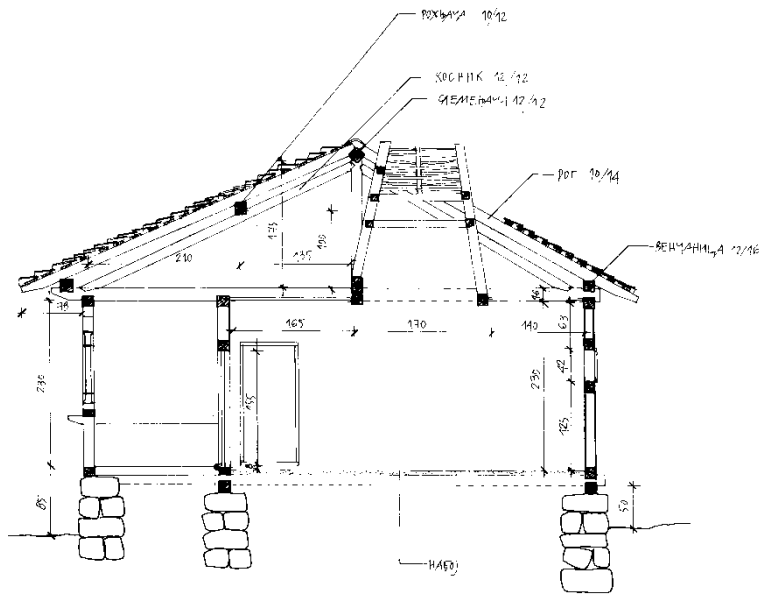
Слика 95
Село Шугрин
(лична архива)

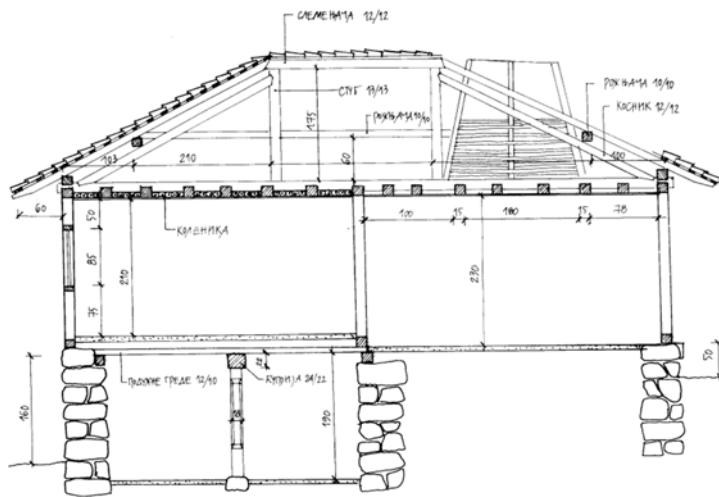
Основа подрума

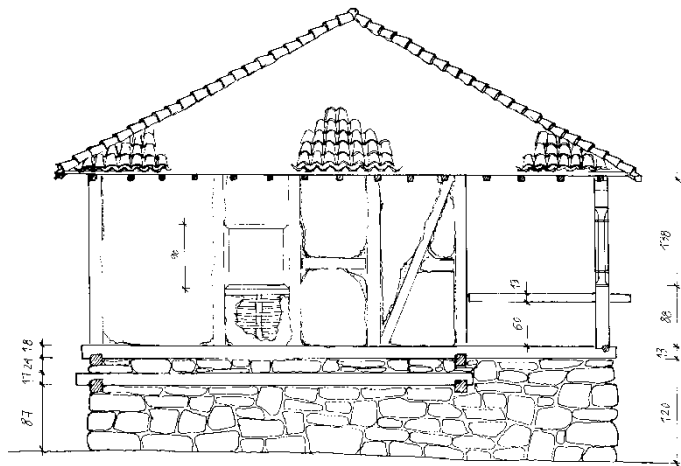
Основа спрата

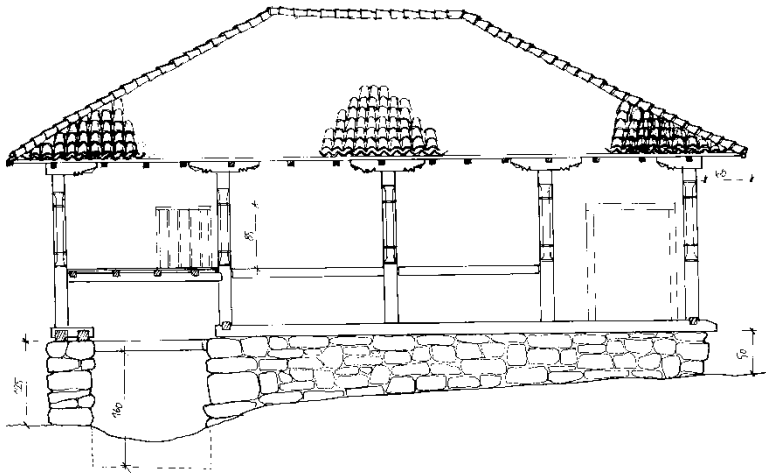
Пресек 1-1

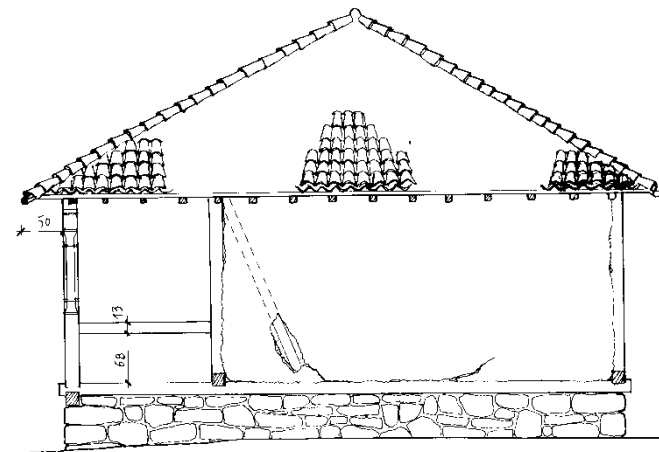
Пресек 2-2

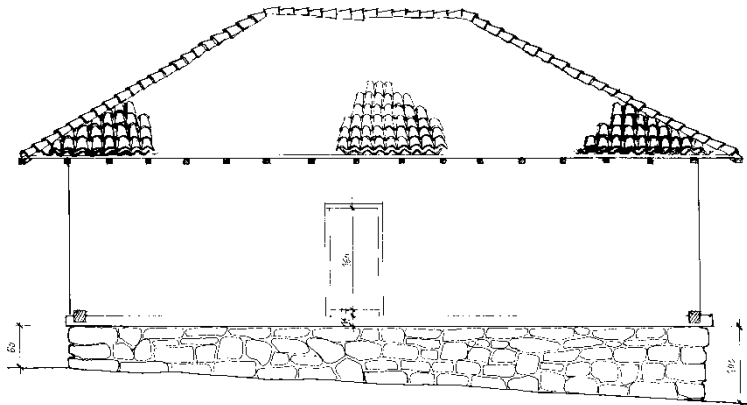
Бочна фасада

Чеона фасада

Бочна фасада

Прочеона фасада

ПРИЛОГ 41

Кућа Бранка Стаменковића у Шугрину -стари објект
(архива РЗЗСК- Београд)

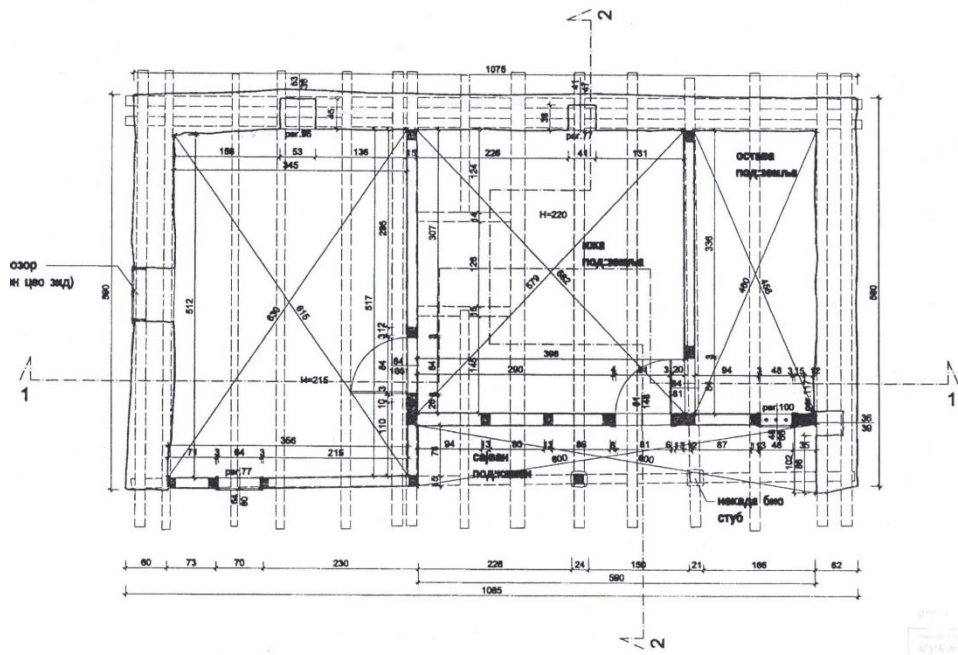
Слика 96
Село Пртелаш
(лична архива)

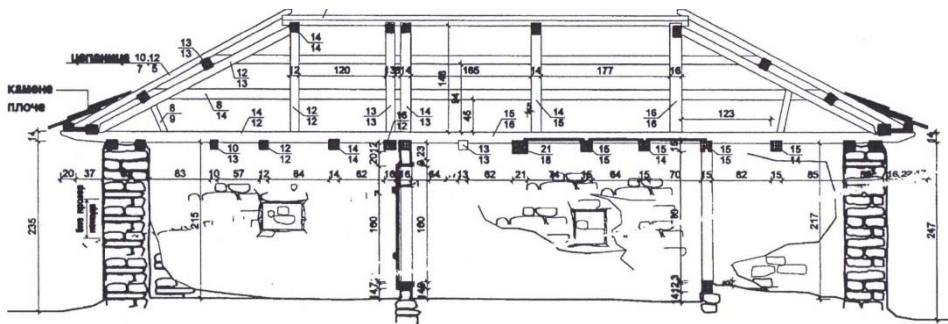
Слика 97
Село Брлог
(лична архива)

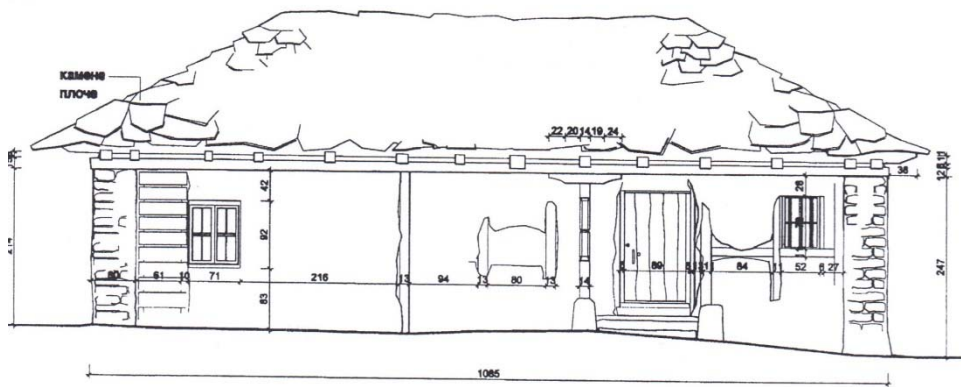
Слика 98
Кућа Графине Павловић – Брлог
(архива РЗЗСК-Београд)

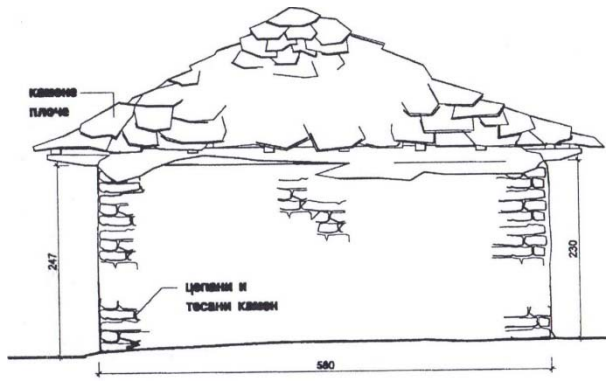
Основа приземља

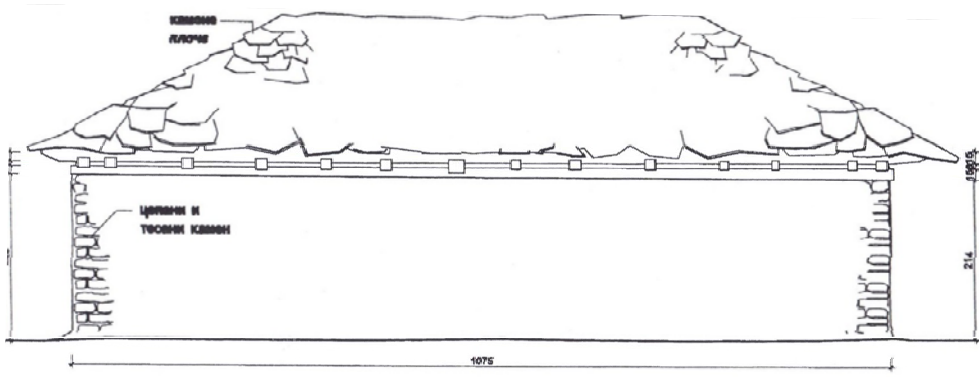
Пресек 1-1

Североисточна фасада

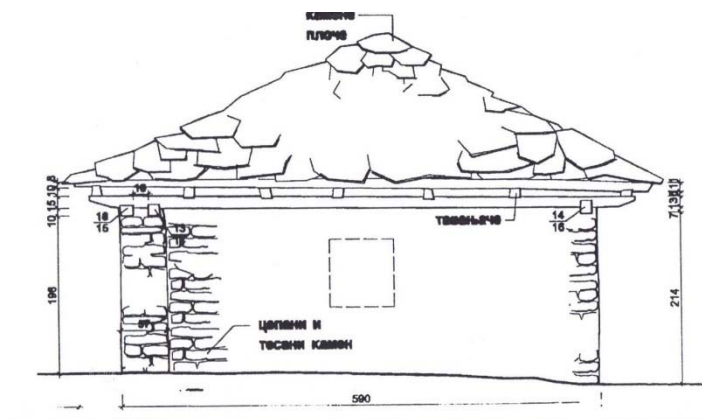

Северозападна фасада

фасада

Југозападна

Југоисточна фасада

ПРИЛОГ 42

Кућа Графине Павловић – Брлог
(архива РЗЗСК- Београд)

Слика 99
Село Гуленовци
(лична архива)

Слика 100
Село Гостуша
(лична архива)

Слика 101
Село Сенокос
(лична архива)

Слика 102
Село Бољев Дол
(лична архива)

Слика 103
Село Пртелаш
(лична архива)

Слика 104
Село Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 105
Село Славије
(лична архива)

Слика 106
Село Брлог
(лична архива)

Слика 107
Село Петрлаш
(лична архива)

Слика 108
Село Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 109
Село Мазгош
(лична архива)

Слика 110
Село Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 111
Село Бребевница
(лична архива)

Слика 112
Село Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 113
Село Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 114
Село Церова
(лична архива)

Слика 115
Село Пргопоинци
(лична архива)

Слика 116
Село Радејна
(лична архива)

Слика 117
Село Мазгош
(лична архива)

Слика 118
Село Смиловци
(лична архива)

Слика 119
Село Петрлаш
(лична архива)

Слика 120
Село Шугрин
(лична архива)

Слика 121
Село Влковица
(архива С. Игова)

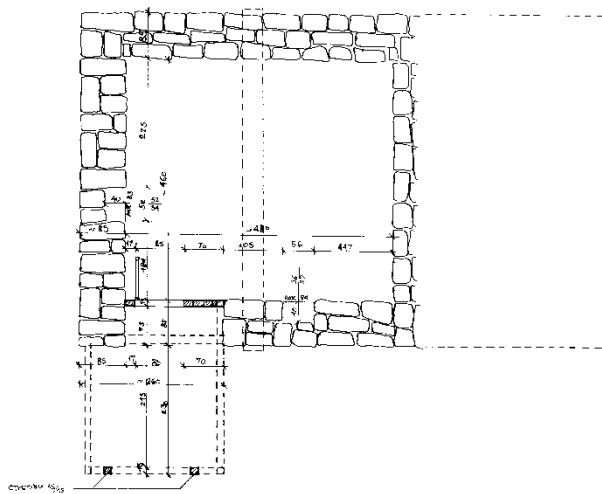
Слика 122
Село Темска
(лична архива)

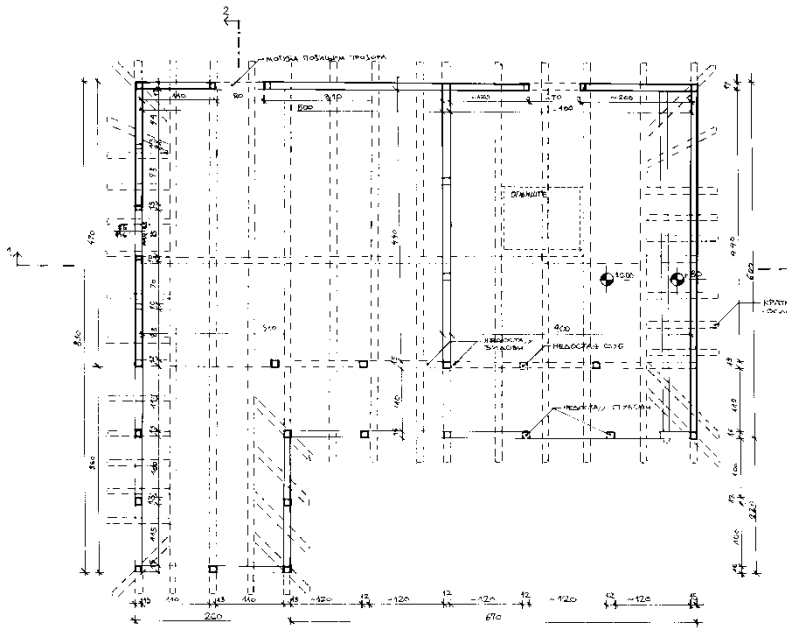
Слика 123
Село Шугрин
(лична архива)

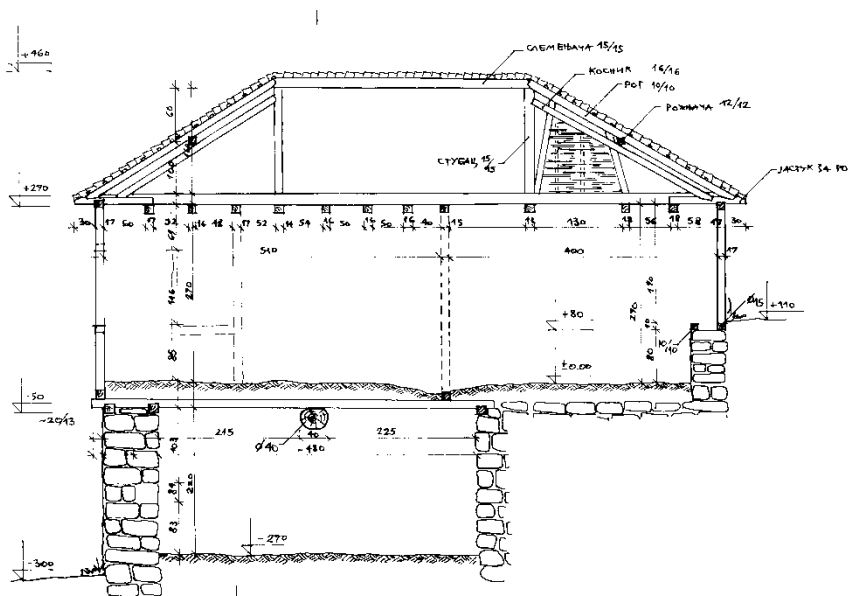
Слика 124
Село Темска
(лична архива)

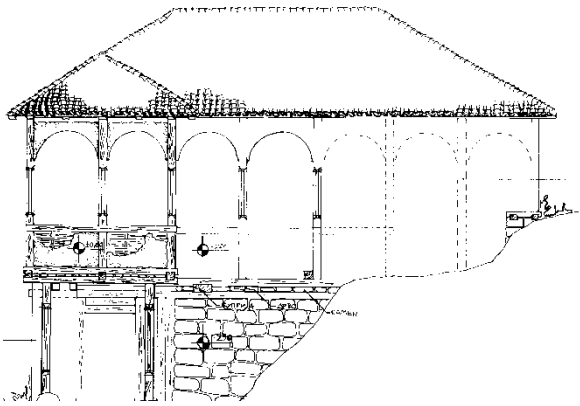
Основа подрума

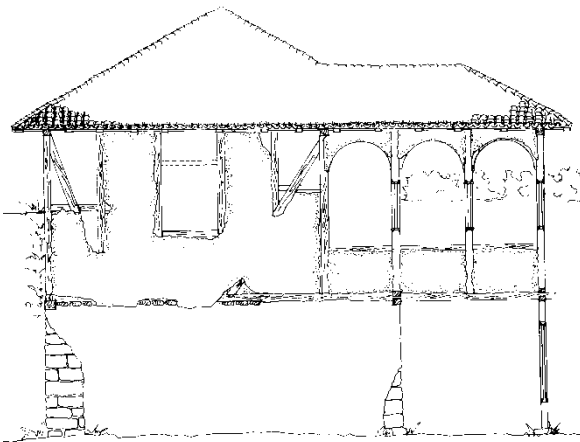
Основа спрата

Пресек 1-1

Чеона фасада

Прочеона фасада

ПРИЛОГ 43

Кућа Бранка Стаменковића у Шугрину - објект 2
(архива РЗСК- Београд)

Слика 125
Село Мазгош
(лична архива)

Слика 126
Село Мојинци
(лична архива)

Слика 127
Село Шугрин
(лична архива)

Слика 128
Село Каменица
(лична архива)

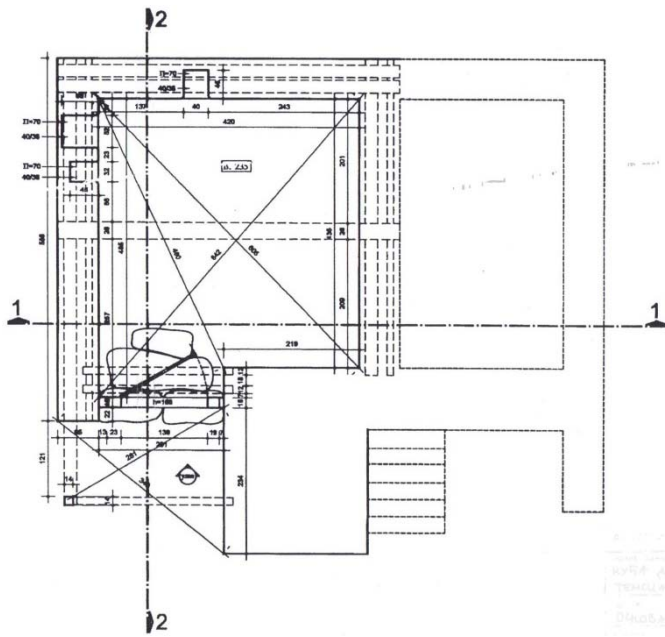
Слика 129
Село Каменица
(лична архива)

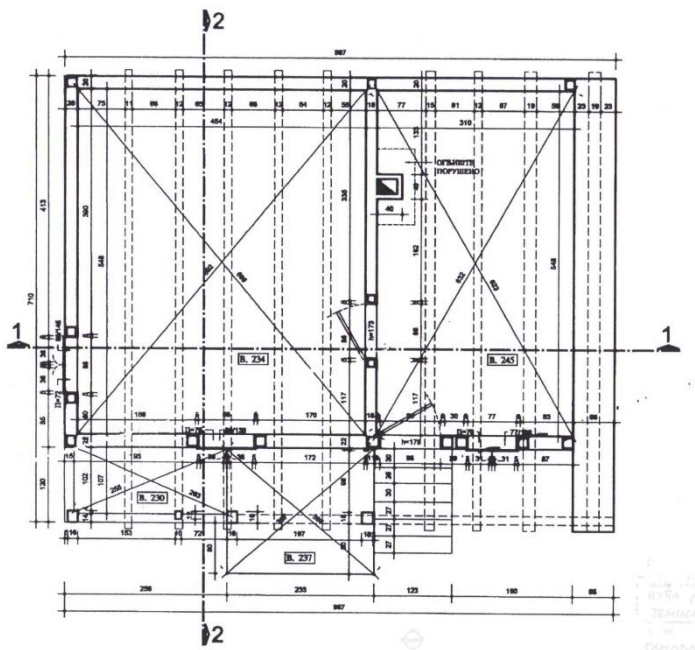
Слика 130
Кућа Драгана Спасића , село Темска
(архива ИАУС-а)

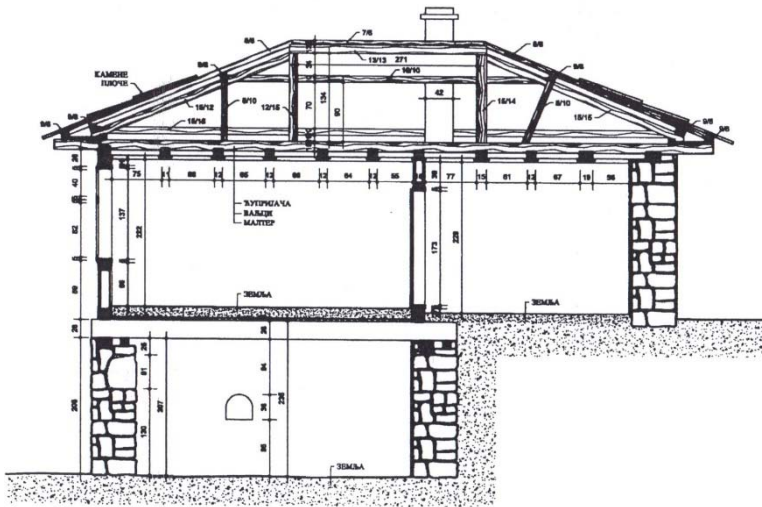
Слика 131
Село Церова
(лична архива)

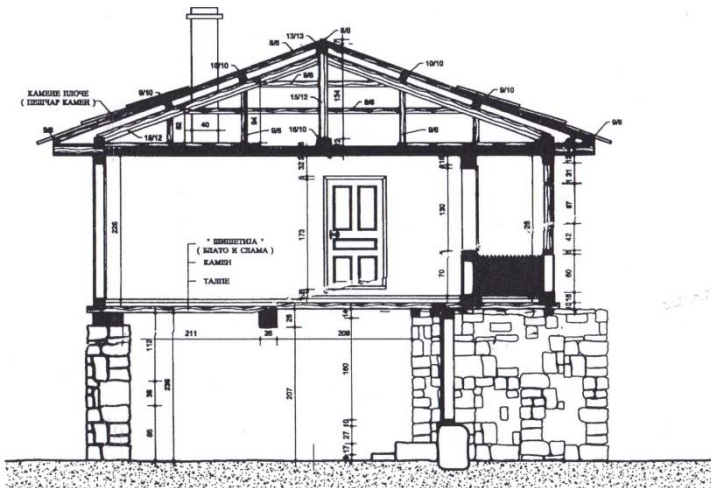
Основа подрума

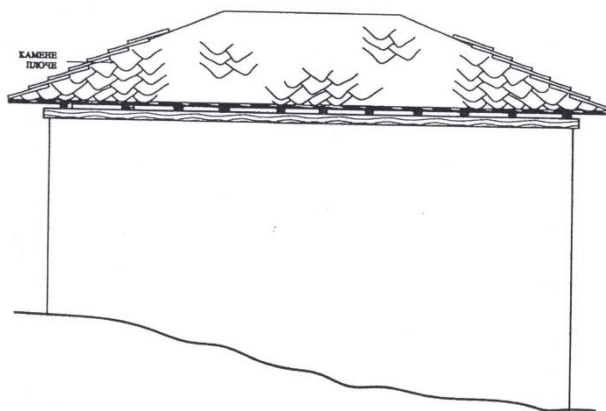
Основа приземља

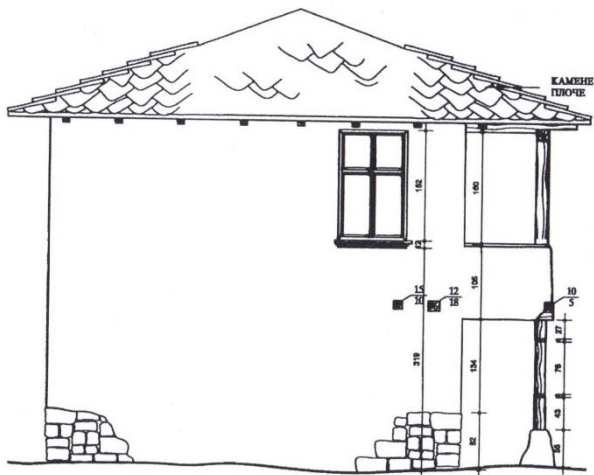
Пресек 1-1

Пресек 2-2

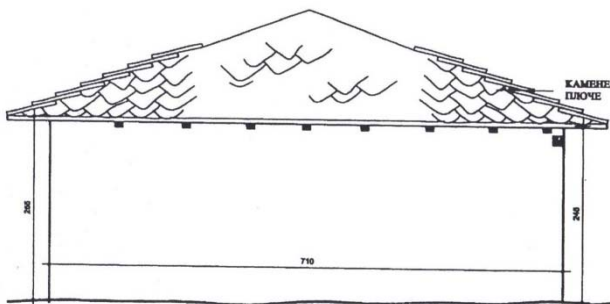
Северозападна фасада

Југозападна фасада

Југоисточна фасада

Североисточна фасада

ПРИЛОГ 44

Кућа Драгана Спасића, село Темска
(архива ИАУС-а)

Слика 132
Село Рудиње
(лична архива)

Слика 133
Село Рагодеш
(лична архива)

Слика 134
Село Изатовци
(архива С. Игова)

Слика 135
Село Петрлаш
(лична архива)

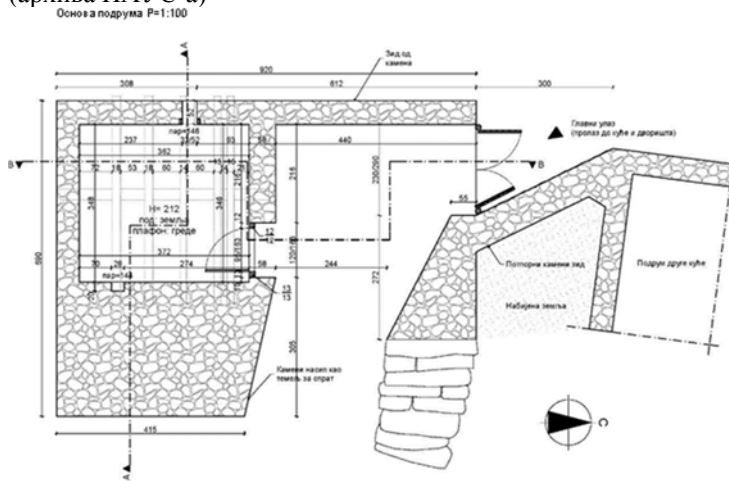
Слика 136
Село Радејна
(лична архива)

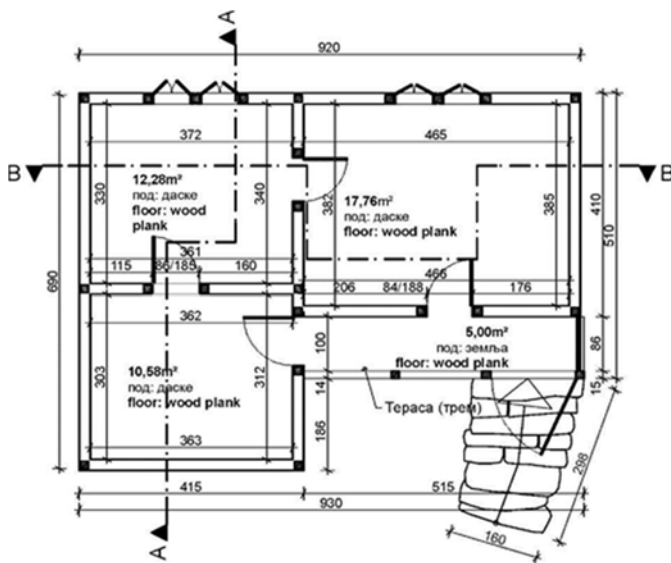
Слика 137
Кућа Драгана Видновића, Гостуша
(архива ИАУС-а)

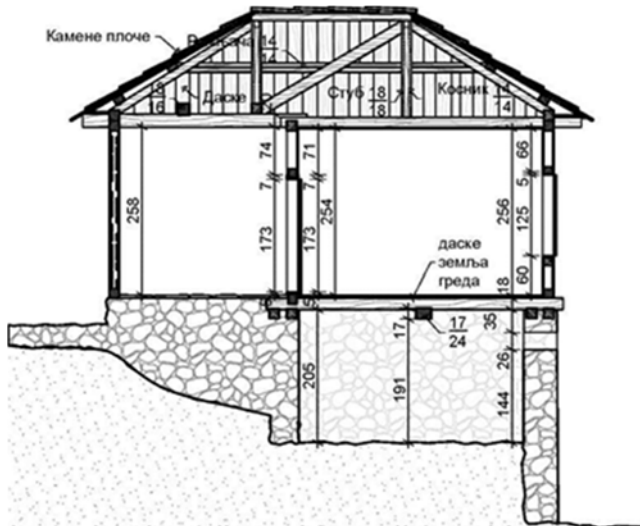
Слика 138
 Кућа Драгана Видновића, Гостуша
 (архива ИАУС-а)

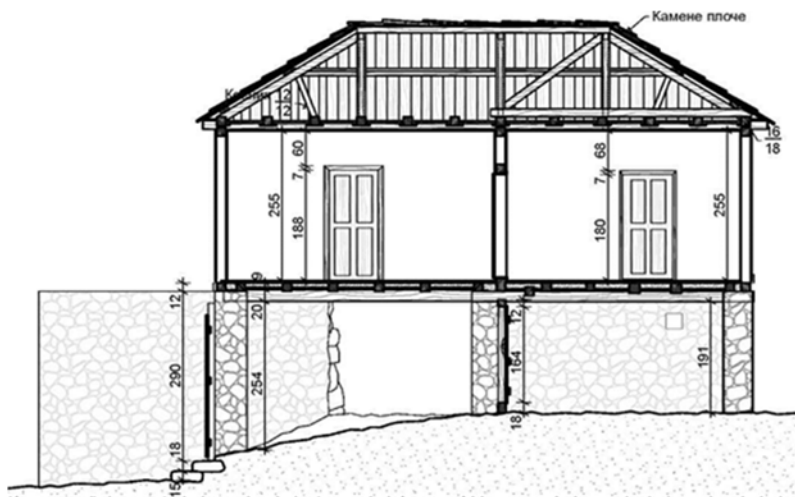
Основа подрума

Основа спрата

Пресек а-а

Пресек б-б

Источна фасада

Слика 139
Село Изатовци
(лична архива)

Слика 140
Село Рсовци
(лична архива)

Слика 141
Село Дојкинци
(лична архива)

Слика 142
Село Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 143
Село Смиловци
(лична архива)

Слика 144
Село Гостуша
(архива В.Манића)

Слика 145
Село Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 146
Село Бребевница
(лична архива)

Слика 147
Село Пртопопинци
(лична архива)

Слика 148
Село Мојинци
(лична архива)

Слика 149
Село Мазгош
(лична архива)

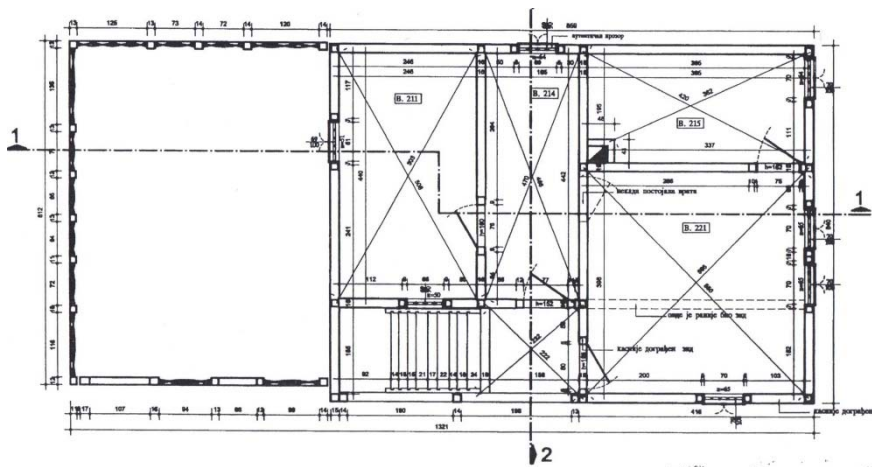
Слика 150
Село Горњи Криводол
(лична архива)

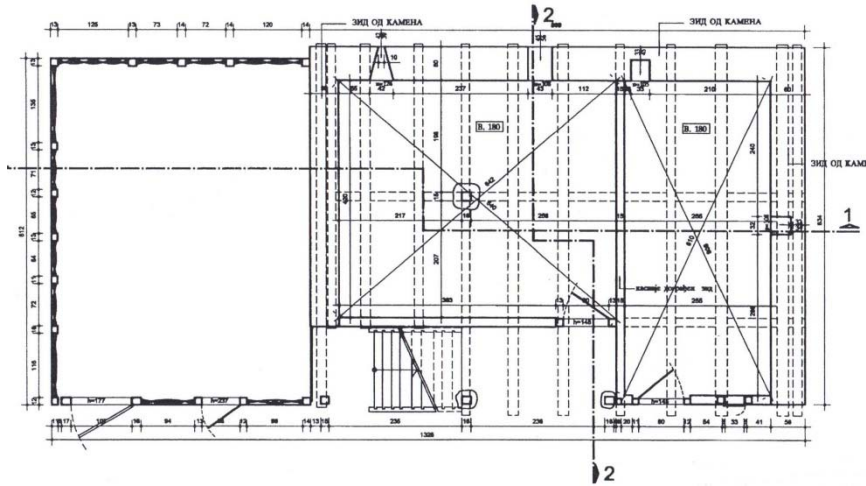
Слика 151
Село Росомач
(архива В.Манић)

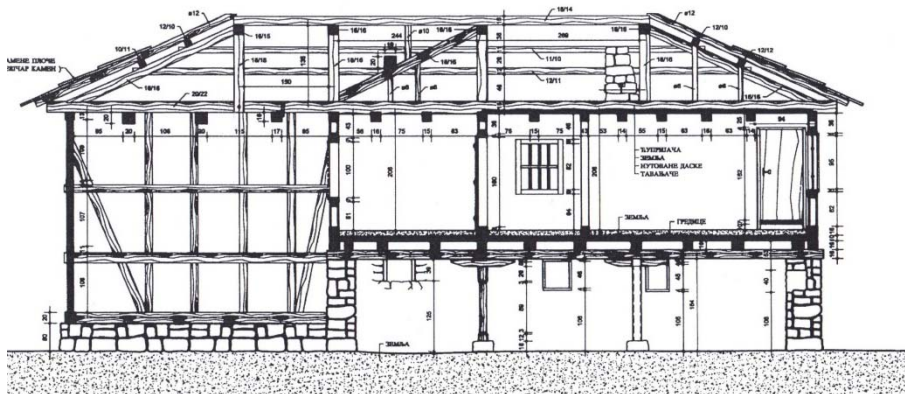
Слика 152
Стамбени простор са амбаром Миливоја Стаменовића , село Брлог
(архива ИАУС-а)

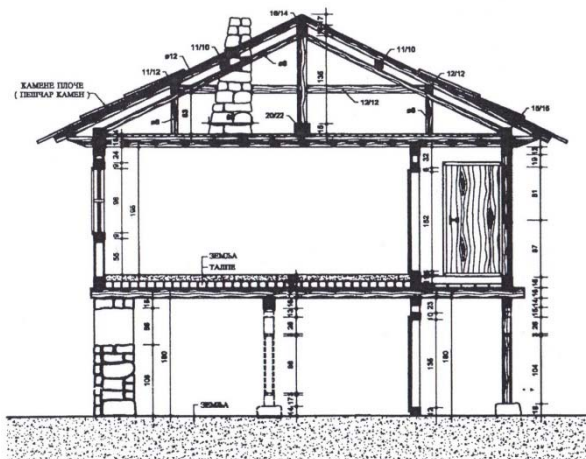
Основа подрума

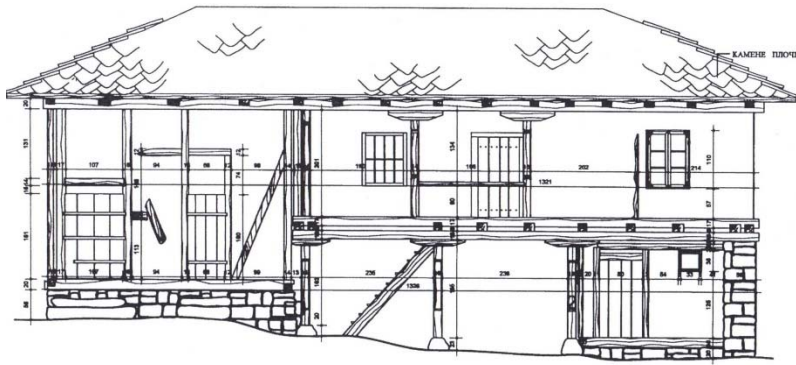
Основа спрата

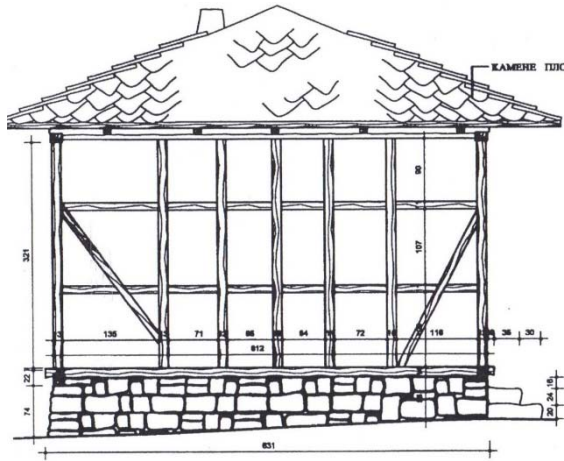
Пресек 1-1

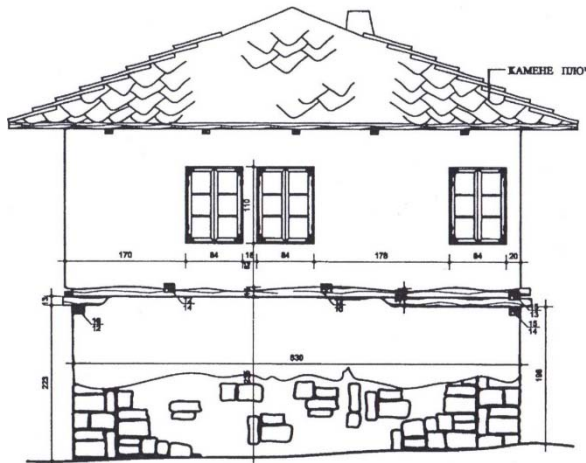
Пресек 2-2

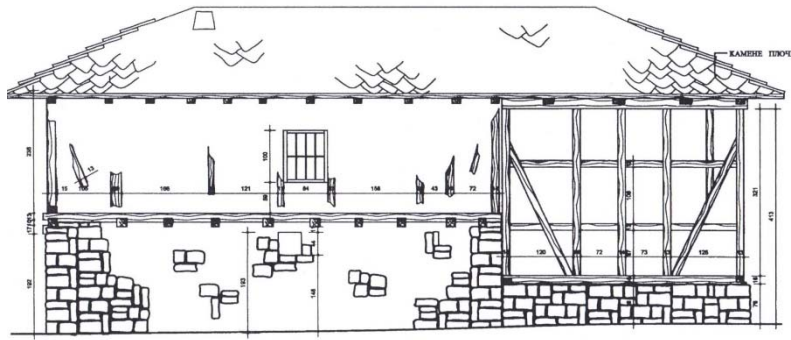
Југоисточна фасада

Југозападна фасада

Североисточна фасада

Северозападна фасада

ПРИЛОГ 46

Кућа Миливоја Стаменовића – Брлог
(архива ИАУС-а)

Слика 153
Село Пртопопинци
(лична архива)

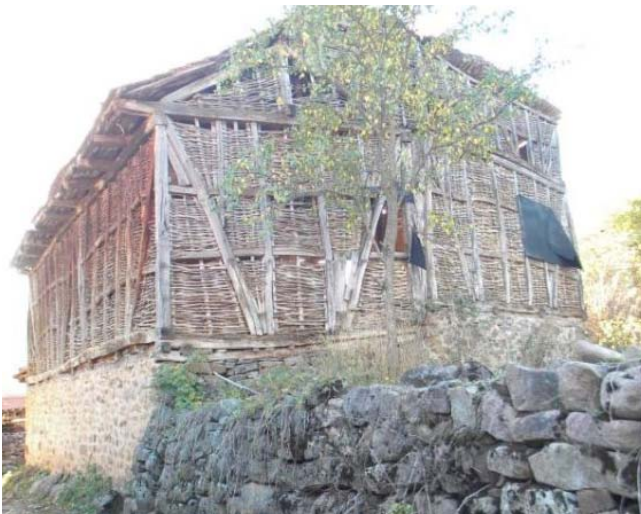
Слика 154
Село Рагодеш
(лична архива)

Слика 155
Село Бребевница
(М.Велојић,О.Радовановић, *Забрђе*, стр.115)

Слика 156
Село Сенокос
(лична архива)

Слика 157
Село Сенокос
(лична архива)

Слика 158
Кућа С. Божиловића-Белог, Пирот (Слика 159)
(лична архива)

Слика 159
(Слика 159)

Слика 160
Кућа ХећиТане, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 161
Ул.Дечанска, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 162
Ул.Дечанска, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

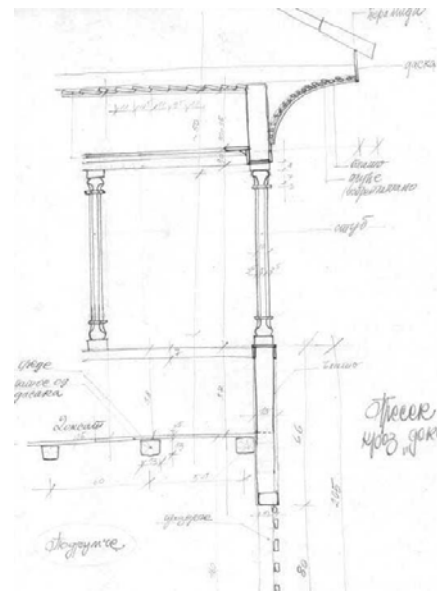
Слика 163
Ул.С.Ковачевића, Пирот
(лична архива)

Слика 164
Ул.Н.Тесле, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 165
Поп Тасина кућа
Ул.Б.Кидрича бр.19, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

ПРИЛОГ 47
Поп Тасина кућа
Ул.Б.Кидрича бр.19, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 166
Поп Тасина кућа (слике 167,168)
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 167

Слика 168

Слика 169
Кућа С. Божиловића-Белог (слике 170,171)
(лична архива)

Слика 170

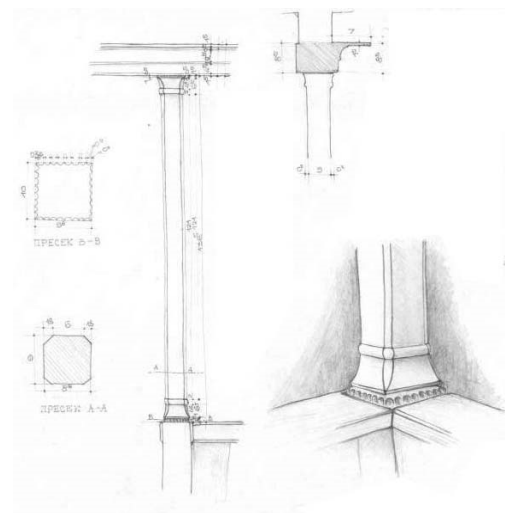
Слика 171

Слика 172
Кућа С. Божиловића-Белог (Слика173)
(лична архива)

Слика 173

ПРИЛОГ 48
Кућа С. Божиловића-Белог
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 174
Христићев конак, Пирот (слике 175,176)
(лична архива)

Слика 175

Слика 176

Слика 177
Кућа Перка Гаротића, Пирот
(лична архива)

Слика 178
Кућа Волића, Пирот
(ар. аутора М. Менковић)

Слика 179
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 180
Кућа С. Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

Слика 181
Конак Бела Мачка, Пирот
(лична архива)

Слика 182
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 49
Кућа Б. Кафеџије
Ул.Ј.Веселиновића, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

ПРИЛОГ 50
КућаМ. Стаменог
Ул.С.Ковачевића, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 183
Ул. Дечанска, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 184
Карађорђево трг бр.13, Пирот
(лична архива)

Слика 185
Христићев конак, Пирот (слике 186,187)
(лична архива)

Слика 186

Слика 187

Слика 188
Ул.Тирила и Методија, Пирот
(лична архива)

Слика 189
Ул. Најдена Кирова, Димитровград
(лична архива)

Слика 190
Ул.Сутјеска, Димитровград
(лична архива)

Слика 191
Ул.Нишава, Димитровград
(лична архива)

Слика 192
Ул.Н.Пашића, Пирот
(лична архива)

Слика 193
Ул.Нишава, Димитровград
(лична архива)

Слика 194
Ул.Најдена Кирова, Димитровград
(лична архива)

Слика 195
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

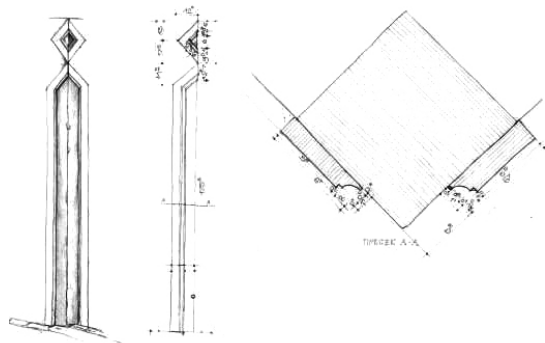
Слика 196
Христићев конак, Пирот (Слика 197)
(лична архива)

Слика 197

Слика 198
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 51
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 199
Ул.Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 200
Ул. Васил Левски
Димитровград
(лична архива)

Слика 201
Ул.Нишава
Димитровград
(лична архива)

Слика 202
Ул. Н.Кирова
Димитровград
(лична архива)

Слика 203
Ул.Балканска
Димитровград
(лична архива)

Слика 204
Ул.С.Ковачевића
Пирот
(ар.а.М.Менковић)

Слика 205
Ул. Дечанска
Пирот
(лична архива)

Слика 206
Ул. Најдена Кирова
Димитровград
(лична архива)

Слика 207
Ул.Б.Станковића
Димитровград
(лична архива)

Слика 208
Ул. Христо Ботеф
Димитровград
(лична архива)

Слика 209
Ул. Ћирила и Метододија
Димитровград
(лична архива)

Слика 210
Ул. Ћирила и Методија
Димитровград
(лична архива)

Слика 211
Строшна чешима
Димитровград
(лична архива)

Слика 212
Ул. Христо Ботеф
Димитровград
(лична архива)

Слика 213
Ул. С.Ковачевића,
Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 214
Ул. Балканска, Димитровград
(лична архива)

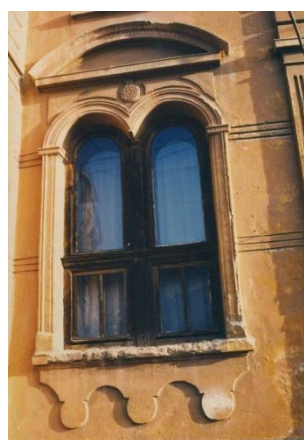
Слика 215
Ул. В. Левски, Димитровград (Слика 216)
(лична архива)

Слика 216

Слика 217
Ул. Кеј, Пирот
(лична архива)

Слика 218
Ул. Нишава, Димитровград
(ар.аутора В.Николов)

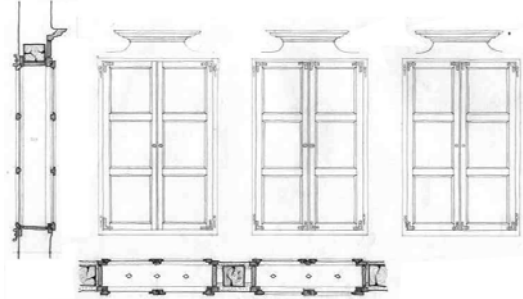
Слика 219
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

Слика 220
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 221
Конак Бела Мачка, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 52
Кућа Боже –кафеџије, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 222
Ул.Н.Пашића, Пирот
(лична архива)

Слика 223

Слика 224
Ул. Седми јули, Пирот
(лична архива)

Слика 225

Слика 226
Ул. Српских владара, Пирот
(лична архива)

Слика 227

Слика 228
Трг Републике, Пирот
(лична архива)

Слика 229

Слика 230
Ул. Нишава, Димитровград
(лична архива)

Слика 231

Слика 232
Ул. Д. Максимовић
Димитровград
(лична архива)

Слика 233
Ул. Н. Кирова
Димитровград
(лична архива)

Слика 234
Ул. Балканска
Димитровград
(лична архива)

Слика 235
Конак *Бела Мачка*, Пирот (Слика 236)
(лична архива)

Слика 236

Слика 237
Ул. Д. Тасковића, Пирот
(лична архива)

Слика 238
Ул. Седми јули
Пирот
(лична архива)

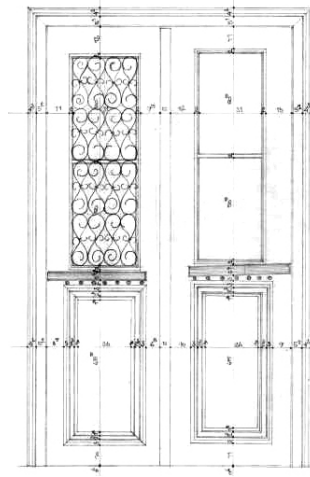
Слика 239
Ул. Гирила и Методија
Димитровград
(лична архива)

Слика 240
Ул. Нишава
Димитровград
(лична архива)

Слика 241
Кућа С.Божиловића-Белог
Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 53
Кућа С.Божиловића
Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 242
Ул. Д.Максимовић
Димитровград
(лична архива)

Слика 243
Ул. Х.Ботеф
Димитровград
(лична архива)

Слика 244
Ул. В. Караџића
Димитровград
(лична архива)

Слика 245
Ул. Ђирила и Методија
Димитровград
(лична архива)

Слика 246
Ул. Нишава
Димитровград
(лична архива)

Слика 247
Ул. С. Ковачевића бр. 56
Пирот
(лична архива)

Слика 248
Ул. С. Ковачевића бр. 61
Пирот
(ар. аутора М. Менковић)

Слика 249
Кућа С.Божиловића, Пирот
(лична архива)

Слика 250
Ул.Б.Станковић, Димитровград
(лична архива)

Слика 251
Ул.В.Караић, Димитровград
(лична архива)

Слика 252
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 253
(слике 253,254)

Слика 254

Слика 255
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот (Слика 256)
(лична архива)

Слика 256

Слика 257
Ул. Седми јули, Пирот (Слика 258)
(лична архива)

Слика 258

Слика 259
Ул. Дечанска, Пирот
(лична архива)

Слика 260
Ул. Ђирила и Методија
Димитровград
(лична архива)

Слика 261
Ул. Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 262
Ул. Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 263
Ул. Н. Пашића, Пирот
(лична архива)

Слика 264
Ул. Н. Кирова, Димитровград
(лична архива)

Слика 265
Ул. С. Ковачевића, Пирот
(лична архива)

Слика 266
Ул .Нишава,Димитровград
(лична архива)

Слика 267
Ул .Б.Станковића, Димитровград
(лична архива)

Слика 268
Ул .Сутјеска,Димитровград
(лична архива)

Слика 269
Ул.Ћирила и Методија, Пирот
(лична архива)

Слика 270
Трг Републике, Пирот
(лична архива)

Слика 271
Ул.Н.Тесла, Пирот
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 272
Ул.Дечанска, Пирот
(лична архива)

Слика 273
Ул.Бора Станковић, Димитровград
(лична архива)

Слика 274
Ул. Борачка, Димитровград
(ар.аутора В.Николов)

Слика 275
Ул.Нишава, Димитровград
(лична архива)

Слика 276
Ул.Ћирила и Методија, Димитровград
(лична архива)

Слика 277
Ул.Најдена Кирова, Димитровград
(лична архива)

Слика 278
Конак *Бела Мачка* , Пирот
(лична архива)

Слика 279
Ул. Ђирила и Методија, Димитровград
(лична архива)

Слика 280
Ул. Х. Ботеф, Димитровград
(лична архива)

Слика 281
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 282
Ул. Сутјеска, Димитровград
(лична архива)

Слика 283
Ул. Х. Ботеф, Димитровград
(лична архива)

Слика 284
Ул.Нишава, Димитровград
(лична архива)

Слика 285

Слика 286
Ул.Б.Станковића, Димитровград
(лична архива)

Слика 287
Ул.В.Левски, Димитровград
(лична архива)

Слика 288
Ул. Х.Ботеф, Димитровград
(лична архива)

Слика 289
Ул. Ђирила и Методија, Пирот
(лична архива)

Слика 290
Ул.Н.Кирова, Димитровград
(лична архива)

Слика 291
Ул.Сутјеска, Димитровград
(лична архива)

Слика 292
Ул.Сутјеска, Димитровград
(лична архива)

Слика 293
Ул.Седми јули, Пирот
(лична архива)

Слика 294
Ул.В.Левски,Димитровград (Слика295)
(лична архива)

Слика 295

Слика 296
Ул.Сутјеска, Димитровград
(лична архива)

Слика 297
Строшна чешма, Димитровград
(лична архива)

Слика 298
Ул.Тирило и Методије, Димитровград
(лична архива)

Слика 299
Ул.Вук Караџић, Димитровград
(лична архива)

Слика 300
Ул.В.Левски, Димитровград
(лична архива)

Слика 301
Ул.В.Караџић, Димитровград
(лична архива)

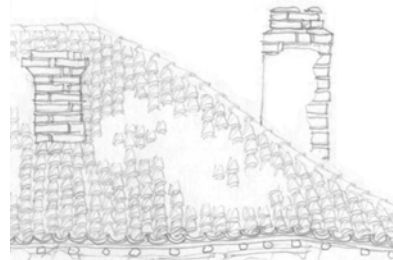
Слика 302
Ул.Х.Ботеф, Димитровград
(лична архива)

ПРИЛОГ 54
Бегова воденица, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

ПРИЛОГ 55
Арнаутска кућа, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

ПРИЛОГ 56
Поп Тасина кућа, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 303
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 304
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 305
Ул. Дечанска, Пирот
(лична архива)

Слика 306
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот (Слика 307)
(лична архива)

Слика 307

Слика 308
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 309
Конак *Бела Мачка*-магаза, Пирот
(лична архива)

Слика 310
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 311
Ул.Сава Ковачевић, Пирот (Слика 312)
(ар.аутора М.Менковић)

Слика 312

Слика 313
Ул.Нишава, Димитровград (Слика 314)
(лична архива)

Слика 314

Слика 315
Ул. Нишава
Димитровград
(лична архива)

Слика 316
Ул. Сутјеска
Димитровград
(лична архива)

Слика 317
Ул. Иво Андрић
Димитровград
(лична архива)

Слика 318
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 319
Ул.Десанка Максимовић, Димитровград
(лична архива)

Слика 320
Ул.Нишава, Димитровград
(лична архива)

Унутрашња врата у Конаку *Бела Мачка*, Пирот

Слика 321
(лична архива)

Слика 322
(лична архива)

Слика 323
(лична архива)

Слика 324
(лична архива)

Слика 325
(лична архива)

Унутрашња врата у кући Стојана Божиловића –Белог, Пирот

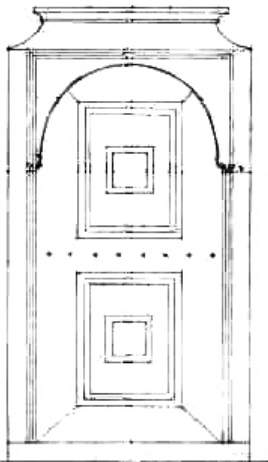
Слика 326
(лична архива)

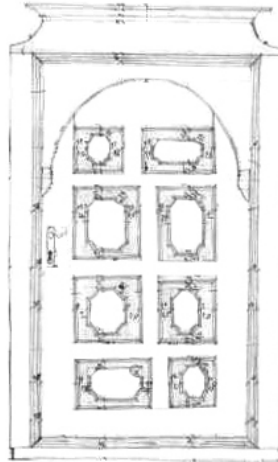
Слика 327
(лична архива)

Слика 328
(лична архива)

ПРИЛОГ 57
(архива ЗЗСК-Ниш)

ПРИЛОГ 58
(архива ЗЗСК- Ниш)

ПРИЛОГ 59
(архива ЗЗСК-Ниш)

Унутрашња врата у Христићевом конаку

Слика 329
(лична архива)

Слика 330
(лична архива)

Слика 331
(лична архива)

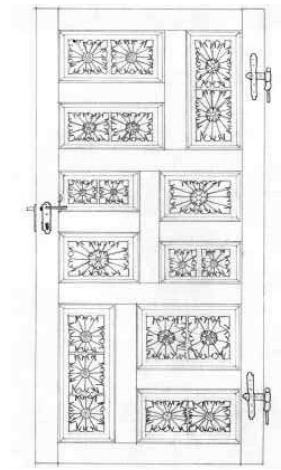
Слика 332
(лична архива)

Слика 333
(лична архива)

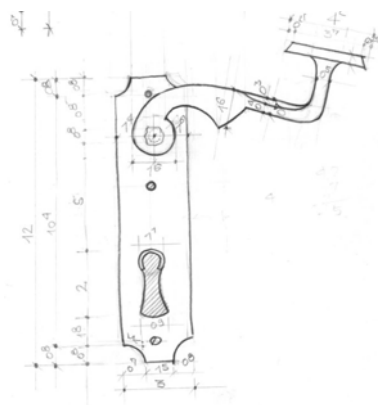
Слика 334
(лична архива)

ПРИЛОГ 60
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 335
Кућа С. Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 61
Кућа С. Божиловића-Белог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 336
Кућа С. Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

Слика 337
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

Слика 338
Конак *Бела Мачка*, Пирот (Слика 339)
(лична архива)

Слика 339

Слика 340
Ул. Нишава, Димитровград (Слика 341)
(лична архива)

Слика 341

Таванице, греде и јастуци у ентеријеру Конака *Бела Мачка*, Пирот

Слика 342
(лична архива)

Слика 343
(лична архива)

Слика 345
(лична архива)

Слика 344
(лична архива)

Таванице са детаљима –Христићев конак, Пирот

Слика 346
(лична архива)

Слика 347
(лична архива)

Слика 348
(лична архива)

Слика 349
(лична архива)

Таванице са детаљима на кући Стојана Божиловића –Белог, Пирот

Слика 350
(лична архива)

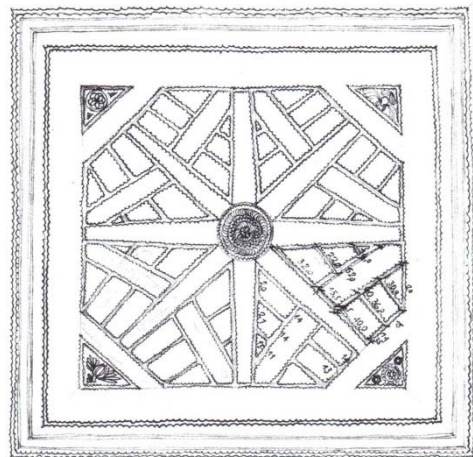
Слика 351
(лична архива)

Слика 352
(лична архива)

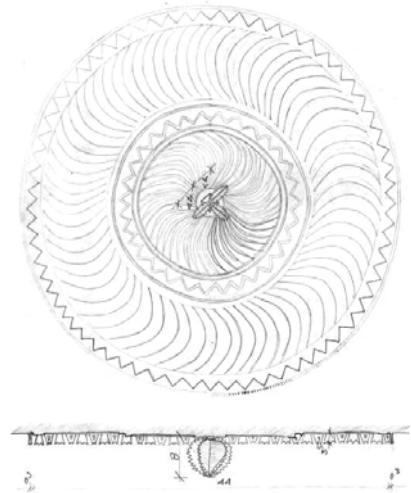
Слика 353
(лична архива)

ПРИЛОГ 62
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 354
(лична архива)

ПРИЛОГ 63
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 355
(лична архива)

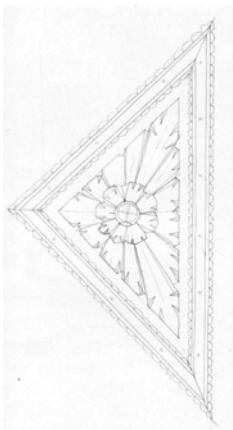

Слика 356
(лична архива)

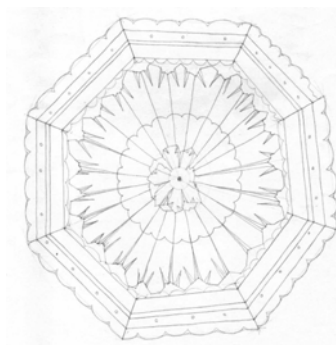

Слика 357
(лична архива)

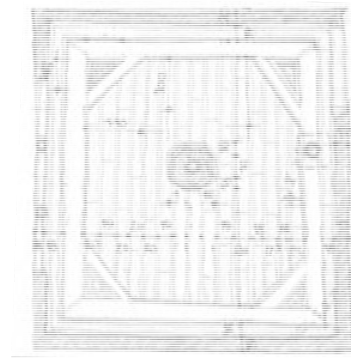
Таваница са детаљима на кући *Боже кафеџије*, Пирот

ПРИЛОГ 66
(архива ЗЗСК- Ниш)

ПРИЛОГ 64
(архива ЗЗСК- Ниш)

ПРИЛОГ 65
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 358
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

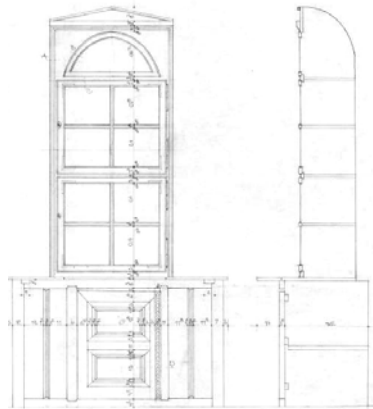
Слика 359
Конак *Бела Мачка*, Пирот (Слика 360)
(лична архива)

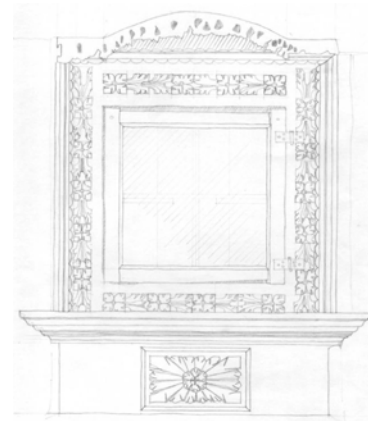
Слика 360

Слика 361
Кућа С. Божиловића, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 67
Кућа С. Божиловића, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

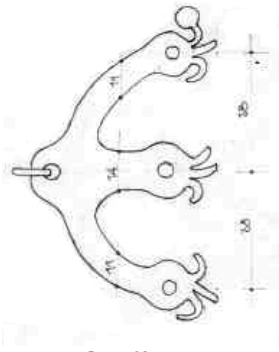
ПРИЛОГ 68
Кућа Боже-кафеџије, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 362
Христићев конак, Пирот (Слика 363)
(лична архива)

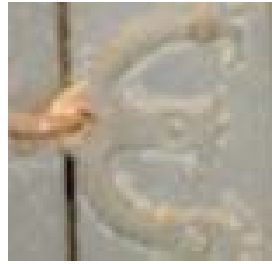

Слика 363

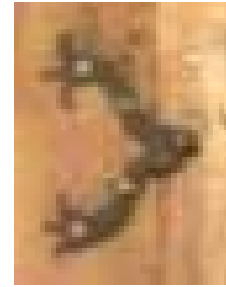
ПРИЛОГ 69

Кућа С.Божиловића- Белог
Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 364

Кућа С.Божиловића- Белог
Пирот
(лична архива)

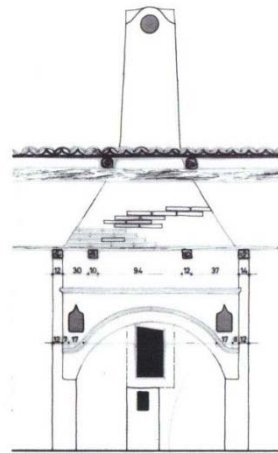
Слика 365

Христићев конак
Пирот
(лична архива)

Слика 366

Христићев конак, Пирот
(лична архива)

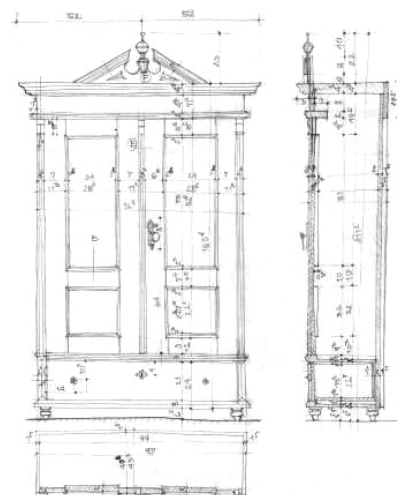
ПРИЛОГ 70

Конак *Бела Мачка*, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 367

Кућа С. Божиловића- Белог ,Пирот
(лична архива)

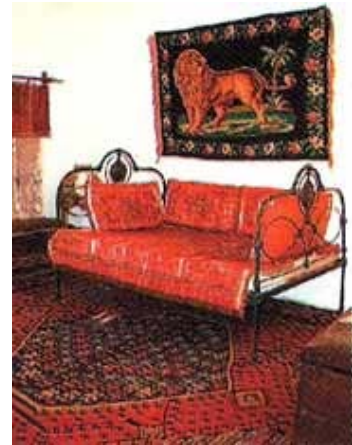

ПРИЛОГ 71

Кућа С. Божиловића- Белог ,Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 368
Христићев конак, Пирот (Слика 369)
(лична архива)

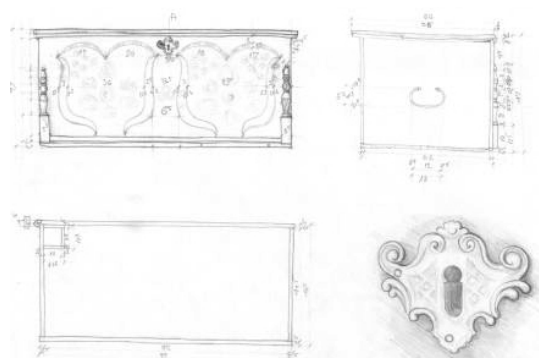
Слика 369

Слика 370
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

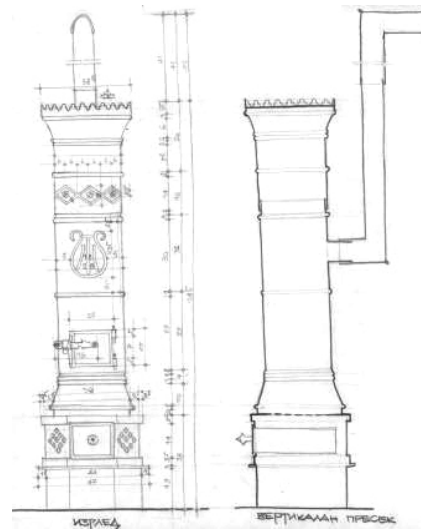
Слика 371
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 72
Кућа С.Божиловића- Белог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

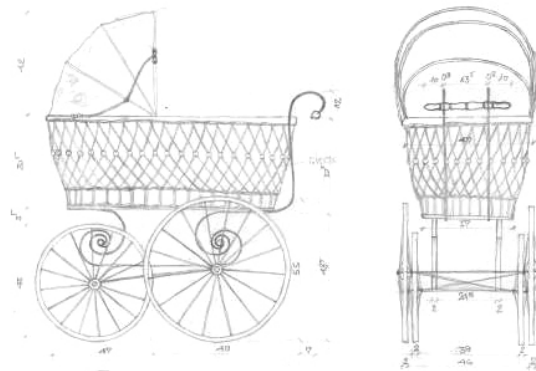
Слика 372
Конак *Бела Мачка*, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 73
Кућа С.Божиловића-Белог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 373
Кућа С.Божиловића- Белог, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 74
Кућа С. Божиловића- Белог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 374
Кућа Димитрија Иванова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 375
Кућа Десимира Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 376
Кућа Лозана Антонова, Мазгош
(лична архива)

Слика 377
Кућа Николе Иванова, Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 378
Кућа Н.Н. Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 379
Кућа Мите Ангелова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 380
Кућа Звонка Зарупкова, Мазгош
(лична архива)

Слика 381
Кућа Петка Методијева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 382
Кућа Надежде Крстић, Височка Ржана
(лична архива)

Слика 383
Кућа Миодрага Јосифовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 384
Кућа Часлава Цациног, Ореовица
(лична архива)

Слика 385
Кућа Асена Русимова, Мојинци
(лична архива)

Слика 386
Кућа Димитра Цунова, Мазгош
(лична архива)

Слика 387
Кућа Милете Бркића, Церова
(лична архива)

Слика 388
Кућа Николајче Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 389
Кућа Ђорђа Јованковића, Брлог
(лична архива)

Слика 390
Кућа Н.Н. Рагодеш
(лична архива)

Слика 391
Кућа Тодора Костова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 392
Кућа Н.Н., Шугрин
(лична архива)

Слика 393
Кућа Матеја Петровића, Орља
(лична архива)

Слика 394
Кућа Ђорђа Цветића, Церова
(лична архива)

Слика 395
Кућа Боже Панајотовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 396
Кућа Иге Кокудинца, Каменица
(лична архива)

Слика 397
Кућа Драгомира Ђелића, Височка Ржана
(лична архива)

Слика 398
Конаци манастира, Темска
(лична архива)

Слика 399
Кућа Н.Панчића, Церова
(лична архива)

Слика 400
Кућа Гвоздена Костића, Рагодеш
(лична архива)

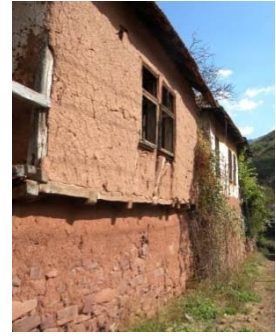
Слика 401
Кућа Н. Н. Паклештица
(лична архива)

Слика 402
Кућа Н.Н., Рудиње
(лична архива)

Слика 403
Кућа Ј. Цагрона, Рудиње
(лична архива)

Слика 404
Кућа Н. Н., Топли Дол
(лична архива)

Слика 405
Кућа Георгије Јотева
Пртопоинци
(лична архива)

Слика 406
Кућа Мирче Јеленкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 407
Кућа Трифана Тошкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 408
Кућа Бориса Стојанова
Радејна
(лична архива)

Слика 409
Кућа Слободана Васова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 410
Кућа Миле Ценкова
Смиловци
(лична архива)

Слика 411
Кућа Тирила Трајкова, Пртелаш
(лична архива)

Слика 412
Кућа Стојмена Стојанова, Радејна
(лична архива)

Слика 413
Кућа Дуесимира Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 414
Кућа Тодора Алексова, Смиловци
(лична архива)

Слика 415
Кућа Н.Н., Славиње
(лична архива)

Слика 416
Кућа Н.Н., Темска
(лична архива)

Слика 417
Н.соба- Крстимир Јосифовски, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 418
Н.соба- Н.Н., Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 419
Кућа Тихомира Тошића, Шугрин
(лична архива)

Слика 420
Кућа Миодрага Јосифовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 421
Кућа П. Методијева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 422
Кућа Н.Н., Славиње
(лична архива)

Слика 423
Кућа Ђ.Јованковића, Брлог
(лична архива)

Слика 424
Кућа М.Игњатовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 425
Кућа Ђ.Јованковић, Брлог
(лична архива)

Слика 426
Кућа Н.Н., Паклештица
(лична архива)

Слика 427
Кућа Н.Н., Церова
(лична архива)

Слика 428
Кућа Н.Н., Шугрин
(лична архива)

Слика 429
Кућа Б.Панајотовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 430
Кућа Д. Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 431
Кућа М. Марковић, Петрлаш
(лична архива)

Слика 432
Кућа Н.Н. Г.Криводол
(лична архива)

Слика 433
Кућа Д. Иванова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 434
Кућа А. Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 435
Кућа И.Кокудинца Каменица
(лична архива)

Слика 436
Кућа С.Манчева, Пртелаш
(лична архива)

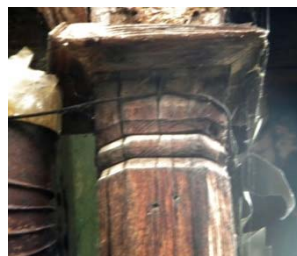
Слика 437
Кућа Т. Ташкова, Бољев Дол
(лична архива)

Слика 438
Кућа М.Јеленкова, Петрлаш
(лична архива)

Слика 439
Кућа Д. Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 440
Кућа Д. Ђелића В.Ржана
(лична архива)

Слика 441
Кућа Б.Панајотовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 442
Кућа П. Методијева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 443
Кућа С. Лилић, Брлог
(лична архива)

Слика 444
Кућа А.Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 445
Кућа И.Кокудинца, Каменица
(лична архива)

Слика 446
Кућа Т. Манчића, Дојкинци
(лична архива)

Слика 447
Кућа А. Русимова, Мојинци
(лична архива)

Слика 448
Кућа М. Марковића, Петрлаш
(лична архива)

Слика 449
Кућа Н.Н., Топли Дол
(лична архива)

Слика 450
Кућа Н.Н., Топли До
(лична архива)

Слика 451
Кућа Б. Панајотовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 452
Кућа М. Игњатовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 453
Кућа Д. Костић, Брлог
(лична архива)

Слика 454
Кућа Н.Н., Славиње
(лична архива)

Слика 455
Кућа Т. Манчића, Дојкинци
(лична архива)

Слика 456
Кућа М. Марковића, Петрлаш
(лична архива)

Слика 457
Конаци манастира, Темска
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 458
Кућа А.Соколова, Г.Криводол
(лична архива)

Слика 459
Кућа Дес. Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 460
Кућа Душ. Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 461
Кућа Н.Н., Славиње
(лична архива)

Слика 462
Кућа Р. Стојчева, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 463
Кућа Н.Н., Славиње
(лична архива)

Слика 464
Кућа Ђ. Цветића, Церова
(лична архива)

Слика 465
Кућа Д.Иванова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 466
Кућа П.Методијева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 467
Кућа С. Лилић, Брлог
(лична архива)

Слика 468
Кућа И. Кокудинца, Каменица
(лична архива)

Слика 469
Кућа А.Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 470
Кућа Д.Иванова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 471
Кућа Н.Панчића, Церова
(лична архива)

Слика 472
Кућа Ж.Сотирова, Изатовци
(лична архива)

Слика 473
Кућа Н.Н., Базовик
(лична архива)

Слика 474
Кућа Љ.Георгиева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 475
Кућа Н. Најденова, Смиловци
(лична архива)

Слика 476
Кућа М. Јеленкова, Петрлаш
(лична архива)

Слика 477
Кућа Т. Тошкова, Петрлаш
(лична архива)

Слика 478
Кућа Н.Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 479
Кућа С.Васова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 480
Кућа Б.Стојанова, Радејна
(лична архива)

Слика 481
Кућа Н.Н., Шугрин
(лична архива)

Слика 482
Кућа Н.Н., Радодеш
(лична архива)

Слика 483
Кућа Р. Галева, Радејна
(лична архива)

Слика 484
Плевња, Мазгош
(лична архива)

Слика 485
Кућа Д.Василова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 486
Кућа Н.Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 487
Кућа Н.Н., Бољев Дол
(лична архива)

Слика 488
Кућа А.Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 489
Кућа Ђ.Цветића, Церова
(лична архива)

Слика 490
Кућа Н.Н., Шугрин
(лична архива)

Слика 491
Кућа М. Петров,Пртопопинци
(лична архива)

Слика 492
Кућа С. Петрова, Влковиа
(лична архива)

Слика 493
Кућа С. Манчева, Петрлаш
(лична архива)

Слика 494
Конаци ,Темска
(лична архива)

Слика 495
Кућа Б.Костића, Рсовци
(лична архива)

Слика 496
Кућа Н. Н.,Покровеник
(лична архива)

Слика 497
Кућа П.Здравкова, Сенокос
(архива ИАУС-а)

Слика 498
Кућа М.Минић, Рсовци
(лична архива)

Слика 499
Кућа С. Тошева
Изаговци
(лична архива)

Слика 500
Дом омладине
Славиње
(лична архива)

Слика 501
Кућа Б. Денића
Рсовци
(лична архива)

Слика 502
Кућа Д. Нејкова
Смиловци
(лична архива)

Слика 503
Кућа Б. Денића, Рсовци
(лична архива)

Слика 504
Кућа Н.Н., Паклештица
(лична архива)

Слика 505
Кућа Н.Н., Брлог
(лична архива)

Слика 506
Кућа Б. Јеленкова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 507
Кућа П. Алексова
Висички Одоровци
(лична архива)

Слика 508
Кућа Б. Костића
Рсовци
(лична архива)

Слика 509
Дом омладине
Славиње
(лична архива)

Слика 510
Кућа Н.Н.
Паклештица
(лична архива)

Слика 511
Кућа М. Костова
Висички Одоровци
(лична архива)

Слика 512
Кућа Б. Денића
Рсовци
(лична архива)

Слика 513
Кућа М. Минић
Рсовци
(лична архива)

Слика 514
Кућа В.Ђорђевић
Церова
(лична архива)

Слика 515
Кућа Б. Пенчића
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 516
Кућа Н.Н.
Рсовци
(лична архива)

Слика 517
Кућа З. Николова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 518
Кућа М. Петров
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 519
Кућа Д. Манчева
Радејна
(лична архива)

Слика 520
Кућа М. Јеленкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 521
Кућа П. Лазаревића
Рагодеш
(лична архива)

Слика 522
Кућа Ђ. Костова
В. Одоровци
(лична архива)

Слика 523
Кућа Т. Алексова
Смиловци
(лична архива)

Слика 524
Кућа М. Видановића
Шугрин
(лична архива)

Слика 525
Кућа Б. Јеленкова
В. Одоровци
(лична архива)

Слика 526
Кућа С. Тошева
Изафовци
(лична архива)

Слика 527
Кућа Ђ. Денића
Рсовци
(лична архива)

Слика 528
Кућа Б. Јеленкова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 529
Кућа М. Видановић (Слика 530)
Шугрин
(лична архива)

Слика 530

Слика 531
Кућа Тихомира Тошића
Шугрин
(лична архива)

Слика 532
Кућа Синише Манулова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 533
Кућа Георгије Јотева
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 534
Кућа Цане Манић
Покрвеник
(лична архива)

Слика 535
Кућа Мите Костова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 536
Кућа Ставрије Тошева
Изатовци
(лична архива)

Слика 537
Кућа Мирче Јеленкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 538
Кућа Гвоздена Костића
Рагодеш
(лична архива)

Слика 539
Кућа Благоја Васића
Рсовци
(лична архива)

Слика 540
Кућа Божидара Васића
Рсовци
(лична архива)

Слика 541
Кућа Руже Игић
Рсовци
(лична архива)

Слика 542
Кућа Руже Игић
Рсовци
(лична архива)

Слика 543
Кућа Н.Н.
Рагодеш
(лична архива)

Слика 544
Кућа Малине Минић
Рсовци
(лична архива)

Слика 545
Кућа Војислава Ранчића
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 546
Кућа Бранка Пенчића
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 547
Дом омладине
Рсовци
(лична архива)

Слика 548
Кућа Благоја Денића
Рсовци
(лична архива)

Слика 549
Кућа Сенише Мануилова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 550
Кућа Н.Н.
Темска
(лична архива)

Слика 551
Кућа Тошка Тошева
Изатовци
(лична архива)

Слика 552
Кућа Тошка Тошева
Изатовци
(лична архива)

Слика 553
Кућа М. Јосифовића
Шугрин
(лична архива)

Слика 554
Кућа Љубе Гусева,
Гуленовци
(лична архива)

Слика 555
Кућа Н.Н.
Церова
(лична архива)

Слика 556
Кућа Вуке Ђорђевић
Церова
(лична архива)

Слика 557
Кућа Борисава Јеленкова, Височки Одоровци (Слика 558)
(лична архива)

Слика 558

Слика 559
Кућа Николе Давиткова, Смиловци (Слика 560)
(лична архива)

Слика 560

Слика 561
Кућа Драгољуба Нејкова, Смиловци
(лична архива)

Слика 562
Кућа Пере Лазаревића, Рагодеш
(лична архива)

Слика 563
Кућа Н.Н., Рагодеш
(лична архива)

Слика 564
Кућа Тодора Алексова, Смиловци
(лична архива)

Слика 565
Кућа Ђенче Костова, Височки Одоровци (Слика 566)
(лична архива)

Слика 566

Слика 567
Кућа Асена Иванова, Каменица (Слика 568)
(лична архива)

Слика 568

Слика 569
Кућа Тихомира Тошића, Шугрин
(лична архива)

Слика 570
Кућа Николе Алексића, Рсовци
(лична архива)

Слика 571
Кућа Теофила Јосифова, Мазгош
(лична архива)

Слика 572
Кућа Зорана Николова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 573
Кућа 1 Николе Давиткова, Смиловци
(лична архива)

Слика 574
Кућа 2 Николе Давиткова, Смиловци
(лична архива)

Слика 575
Кућа Асена Иванова, Каменица (Слика 576)
(лична архива)

Слика 576

Слика 577
Кућа Борисава Јеленкова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 578
Кућа Мирослава Видановића, Шугрин
(лична архива)

Слика 579
Кућа Н.Н., Покрвеник
(лична архива)

Слика 580
Кућа Бранка Пенчића, Височка Ржана (Слика 581)
(лична архива)

Слика 581

Слика 582
Дом омладине, Рсовци
(лична архива)

Слика 583
Кућа Благоја Денића, Рсовци
(лична архива)

Слика 584
Кућа Војислава Ранчића, Височка Ржана
(лична архива)

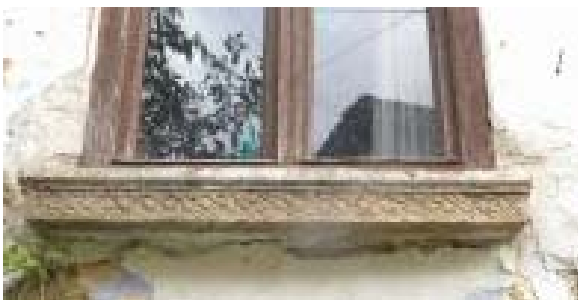
Слика 585
Кућа Н.Н., Рагодеш
(лична архива)

Слика 586
Кућа Николе Алексића, Рсовци
(лична архива)

Слика 587
Кућа Николе Давиткова, Смиловци
(лична архива)

Слика 588
Кућа Сенише и Владимира Павловића, Рсовци
(лична архива)

Слика 589
Кућа Гојка Ранчића ,Паклештица
(лична архива)

Слика 590
Кућа Рада Галева, Радејна
(лична архива)

Слика 591
Кућа Н.Н., Паклештица (Слика 592)
(лична архива)

Слика 592

Слика 593
Кућа Н.Н., Паклештица(Слика 594)
(лична архива)

Слика 594

Слика 595
КућаТрајка Денчића, Ореовица(Слика 596)
(лична архива)

Слика 596

Слика 597
Кућа Н.Н., И затовци (Слика 598)
(лична архива)

Слика 598

Слика 599
Кућа Видосава Костића, Јеловица (Слика 600)
(лична архива)

Слика 600

Слика 601
Кућа Антона Милорадовића, Орља (Слика 602)
(лична архива)

Слика 602

Слика 603
Кућа Н.Н., Мазгош (Слика 604)
(лична архива)

Слика 604

Слика 605
Кућа Н.Н., Топли До (Слика 606)
(лична архива)

Слика 606

Слика 607
Кућа Лозана Антова, Мазгош (Слика 608)
(лична архива)

Слика 608

Слика 609
Кућа Лозана Антова, Мазгош (Слика 610)
(лична архива)

Слика 610

Слика 611
Кућа Н.Н., Браћевци (Слика 612)
(лична архива)

Слика 612

Слика 613
Кућа Драгомира Живковића, Брлог (Слика 614)
(лична архива)

Слика 614

Слика 615
Кућа Н.Н., Брлог (Слика 616)
(лична архива)

Слика 616

Слика 617
Кућа Смиљане Лилић, Брлог (Слика 618)
(лична архива)

Слика 618

Слика 619
Кућа Бранка Пенчића, Височка Ржана (Слика 620)
(лична архива)

Слика 620

Слика 621
Кућа Божидара Андоновића, Брлог (Слика 622)
(лична архива)

Слика 622

Слика 623
Кућа Н.Н., Брлог (Слика 624)
(лична архива)

Слика 624

Слика 625
Кућа Н.Н., Брлог (Слика 626)
(лична архива)

Слика 626

Слика 627
Кућа Н.Н., Рсовци (Слика 628)
(лична архива)

Слика 628

Слика 629
Кућа Н.Н., Бољев Дол (Слика 630)
(лична архива)

Слика 630

Слика 631
Кућа Рангела Стојчева, Пртопопинци (Слика 632)
(лична архива)

Слика 632

Слика 633
Кућа Николе Најденова, Изатовци (Слика 634)
(лична архива)

Слика 634

Слика 635
Кућа Н.Н., Бољев Дол (Слика 636)
(лична архива)

Слика 636

Слика 637
Кућа Н.Н., Брлог (Слика 638)
(лична архива)

Слика 638

Слика 639
Кућа Најдена Најденова, Смиловци (Слика 640)
(лична архива)

Слика 640

Слика 641
Кућа Н.Н. Брлог
(лична архива)

Слика 642

Слика 643
Кућа Н.Н., Топли До (Слика 644)
(лична архива)

Слика 644

Слика 645
Кућа Н.Н., Славиње(Слика 646)
(лична архива)

Слика 646

Слика 647
Кућа Н.Н., Радејна (Слика 648)
(лична архива)

Слика 648

Слика 649
Кућа Н.Н., Горњи Криводол(Слика 650)
(лична архива)

Слика 650

Слика 651
Кућа Зорана Николова, Пртопопинци (Слика 652)
(лична архива)

Слика 652

Слика 653
Кућа Н.Н., Гостуша (Слика 654)
(ар. аутора И.Марића)

Слика 654

Слика 655
Кућа Н.Н., Рсовци (Слика 656)
(лична архива)

Слика 656

Слика 657
Кућа Н.Н., Мазгош (Слика 658)
(лична архива)

Слика 658

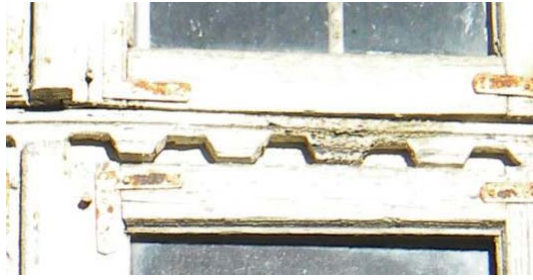
Слика 659
Кућа Лозана Антова, Мазгош (Слика 660)
(лична архива)

Слика 660

Слика 661
Кућа Милутина Марковића, Пртелаш (Слика662)
(лична архива)

Слика 662

Слика 663
Кућа Н.Н., Брлог (Слика 664)
(лична архива)

Слика 664

Слика 665
Дом Омладине, Славиње(Слика 666)
(лична архива)

Слика 666

Слика 667
Кућа Марјана Петрова, Браћевци (Слика 668)
(лична архива)

Слика 668

Слика 669
Кућа Драгољуба Нејкова, Смиловци (Слика 670)
(лична архива)

Слика 670

Слика 671
Кућа Мите Костова, Височки Одоровци (Слика 672)
(лична архива)

Слика 672

Слика 673
Кућа Нацка Костова, Височки Одоровци (Слика 674)
(лична архива)

Слика 674

Слика 675
Кућа Н.Н., Мазгош (Слика 676)
(лична архива)

Слика 676

Слика 677

Кућа Синише Мануилова, Височки Одоровци (Слика 678)
(лична архива)

Слика 678

Слика 679

Кућа Н.Н., Шугрин (Слика 680)
(лична архива)

Слика 680

Слика 681

Кућа Н.Н., Шугрин (Слика 682)
(лична архива)

Слика 682

Слика 683

Кућа Н.Н., Шугрин (Слика 684)
(лична архива)

Слика 684

Слика 685

Кућа Н.Н., Паклештица (Слика 686)
(лична архива)

Слика 686

Слика 687

Кућа Н.Н., Орља (Слика 688)
(лична архива)

Слика 688

Слика 689

Кућа Тихомира Тошића, Шугрин (слике: 690, 691)
(лична архива)

Слика 690

Слика 691

Слика 692
Кућа Марјана Петрова, Браћеџци (слике: 693, 694)
(лична архива)

Слика 693

Слика 694

Слика 695
Кућа Ђорђа Костића, Брлог (Слика 696)
(лична архива)

Слика 696

Слика 697
Кућа Н.Н., Брлог
(лична архива)

Слика 698
Кућа Н.Н., Мазгош
(лична архива)

Слика 699
Кућа Душана Костић, Брлог
(лична архива)

Слика 700
Кућа Пере Попова, Петрлаш
(лична архива)

Слика 701
Кућа Николе Давиткова, Смиловци
(лична архива)

Слика 702
Кућа Н.Н., Пргопоинци
(лична архива)

Слика 703
Кућа М. Видавовић
Шугрин
(лична архива)

Слика 704
Кућа Р. Игић
Рсовци
(лична архива)

Слика 705
Кућа М. Јеленкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 706
Кућа Н. Давиткова
Смиловци
(лична архива)

Слика 707
Кућа Н. Алексић
Рсовци
(лична архива)

Слика 708
Кућа П. Лазаревића (Слика 709)
Рагодеш
(лична архива)

Слика 709

Слика 710
Кућа Пере Лазаревића , Рагодеш (Слика 711)
(лична архива)

Слика 711

Слика 712
Кућа Н. Герова
Браћевци
(лична архива)

Слика 713
Кућа С. Петрова
Влковиа
(лична архива)

Слика 714
Амбар Г.Митова
Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 715
Кафана
Изатовци
(лична архива)

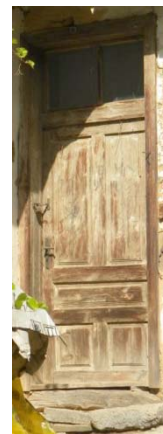
Слика 716
Кућа Н.Н.
Паклештица
(лична архива)

Слика 717
Кућа С.Манчева
Петрлаш
(лична архива)

Слика 718
Кућа Ј.Антова
Мазгош
(лична архива)

Слика 719
Кућа Н.Н.
Паклештица
(лична архива)

Слика 720
Кућа Б. Пенчића
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 721
Кућа Н.Н.
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 722
Кућа М.Петровића
Орља
(лична архива)

Слика 723
Кућа М.Костића
Орља
(лична архива)

Слика 724
Кућа К.Накова
Мојинци
(лична архива)

Слика 725
Кућа С.Манчева
Петрлаш
(лична архива)

Слика 726
Кућа Б. Пенчића
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 727
Кућа Ж.Сотирова
Изаговци
(лична архива)

Слика 728
Кућа Г.Иванова
Изаговци
(лична архива)

Слика 729
Кућа Д. Тодоровића
Брлог
(лична архива)

Слика 730
Кућа С.Мануилов
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 731
Кућа Н.Н.
Церова
(лична архива)

Слика 732
Кућа Г.Јотева
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 733
Кућа П. Иванова
Мојинци
(лична архива)

Слика 734
Кућа В.Герова
Браћевици
(лична архива)

Слика 735
Кућа Д. Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 736
Кућа Т. Манчића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 737
Кућа Ђ. Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 738
Кућа Н.Н.
Јеловица
(лична архива)

Слика 739
Кућа Б.Стојановића
Брлог
(лична архива)

Слика 740
Кућа М.Видановића
Шугрин
(лична архива)

Слика 741
Кућа Н.Н.
Шугрин
(лична архива)

Слика 742
Кућа М. Костића
Орља
(лична архива)

Слика 743
Кућа С. Мануилова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 744
Кућа Н. Давиткова
Смиловци
(лична архива)

Слика 745
Кућа Т.Костова
В.Одоровци
(лична архива)

Слика 746
Кућа Н.Н.
Славиње
(лична архива)

Слика 747
Кућа Н.Н.
Височка Ржана
(лична архива)

Слика 748
Кућа Н.Н.
Бребевница
(лична архива)

Слика 749
Кућа Н.Н.
Брлог
(лична архива)

Слика 750
Кућа В. Костића,
Јеловица
(лична архива)

Слика 751
Кућа Р. Игић
Рсовци
(лична архива)

Слика 752
Кућа Н.Н.
Дојкинци
(лична архива)

Слика 753
Кућа Н.Н.
Брлог
(лична архива)

Слика 754
Кућа Д. Живковића
Брлог
(лична архива)

Слика 755
Кућа Д. Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 756
Задруга
Церова
(лична архива)

Слика 757
Кућа Т. Тошева
Изаговци
(лична архива)

Слика 758
Кућа В. Костића
Јеловица
(лична архива)

Слика 759
Кућа Д. Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 760
Кућа Т. Манчића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 761
Кућа Н.Н.
Дојкинци
(лична архива)

Слика 762
Кућа Н.Н.
Јеловица
(лична архива)

Слика 763
Кућа Н.Н.
Брлог
(лична архива)

Слика 764
Кућа Д. Живковића
Брлог
(лична архива)

Слика 765
Кућа Д. Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 766
Кућа Тихомира Манчића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 767
Кућа Николе Алексића
Рсовци
(лична архива)

Слика 768
Кућа Н.Н.
Дојкинци
(лична архива)

Слика 769
Кућа Графине Павловић
Брлог
(архива РЗЗСК-Београд)

Слика 770
Кућа Петра Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 771
Кућа Н.Н.
Паклештица
(лична архива)

Слика 772
Кућа Пете Попова
Петрелаш
(лична архива)

Слика 773
Кућа ВирмаВасова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 774
Кућа Мирослава Секова
Бребевница
(лична архива)

Слика 775
Кућа Мирослава Секова (Слика 775)
(лична архива)

Слика 776
Кућа Димитра Иванова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 777
Кућа Лозана Антова
Мазгош
(лична архива)

Слика 778
Кућа Милице Барбуљске
Темска
(лична архива)

Слика 779
Кућа Н.Н.
Рагодеш
(лична архива)

Слика 780
Кућа Н.Н.
Церова
(лична архива)

Слика 781
Кућа Тихомира Тошкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 782
Кућа Николе Алексића
Рсовци
(лична архива)

Слика 783
Кућа Ђорђа Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 784
Кућа Мирослава Секова
Бребевница
(лична архива)

Слика 785
Кућа Димитра Иванова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 786
Кућа Николе Герова
Браћевци
(лична архива)

Слика 787
Кућа Стане Миленкови
Паклештица
(лична архива)

Слика 788
Кућа Н.Н.
Рагодеш
(лична архива)

Слика 789
Кућа Синише Мануилова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 790
Кућа Радице Ђирић,
Дојкинци
(лична архива)

Слика 791
Кућа Н.Н.,
Браћевци
(лична архива)

Слика 792
Кућа Божидара Костића
Рсовци
(лична архива)

Слика 793
Кућа Драгољуба Нејкова
Смиловци
(лична архива)

Слика 794
Кућа Н.Н.
Влковиа
(лична архива)

Слика 795
Кућа Н.Н. (Слика 796)
Рагодеш
(лична архива)

Слика 796

Слика 797
Кућа Тодора Алексова
Смиловци
(лична архива)

Слика 798
Кућа Мирче Јеленкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 799
Кућа Слободана Васова
Пргопоинци
(лична архива)

Слика 800
Кућа Рангела Стојчева
Пргопоинци
(лична архива)

Слика 801
Кућа Н.Н.
Смиловци
(лична архива)

Слика 802
Дом омладине
Рсовци
(лична архива)

Слика 803
Кућа Трифана Тошкова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 804
Кућа Николајче Манчева
Радејна
(лична архива)

Слика 805
Кућа Сенише Мануилова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 806
Кућа Петра Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 807
Кућа Бориса Стојанова
Радејна
(лична архива)

Слика 808
Кућа Петра Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 809
Кућа Рангела Стојчева
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 810
Кућа Бориса Стојанова
Радејна
(лична архива)

Слика 811
Кућа Горче Виденова, Петрлаш
(лична архива)

Слика 812
Кућа Момира Игњатовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 813
Кућа Јована Андрејева, Гуленовци
(лична архива)

Слика 814
Кућа Слободана Васова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 815
Кућа Н.Н., Брлог
(лична архива)

Слика 816
Кућа Борисава Јеленкова, В.Одоровци
(лична архива)

Слика 817
Кућа Косте Накова, Мојинци
(лична архива)

Слика 818
Кућа Михаила Васова, Бољев Дол
(лична архива)

Слика 819
Кућа Марјана Петрова, Браћевици
(лична архива)

Слика 820
Кућа Димитра Алексова, Бољев Дол
(лична архива)

Слика 821
Кућа Драгољуба Нејкова, Смиловци
(лична архива)

Слика 822
Кућа Детка Петрова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 823
Кућа Симеона Васова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 824
Кућа Н.Н., Ореовица
(лична архива)

Слика 825
Кућа Вирма Васова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 826
Кућа Цветана Еленкова, Каменица
(лична архива)

Слика 827
Кућа Миле Ценкова, Смиловци
(лична архива)

Слика 828
Кућа Николе Иванова, ДоњиКриводол
(лична архива)

Слика 829
Кућа Иге Кокудинца, Каменица
(лична архива)

Слика 830
Кућа Анта Ћиркова, Смиловци
(лична архива)

Слика 831
Кућа Н.Н., Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 832
Кућа Н.Н., Рсовци
(лична архива)

Слика 833
Кућа Ставрије Тошева, Изатовци
(лична архива)

Слика 834
Школа, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 835
Кућа Н.Н., Пртопопинци
(лична архива)

Слика 836
Кућа Вуке Ђорђевић, Церова
(лична архива)

Слика 837
Кућа Николе Иванова, Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 838
Кућа Асена Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 839
Кућа Јованке Велков, Браћевци
(лична архива)

Слика 840
Кућа Миле Ценкова, Смиловци
(лична архива)

Слика 841
Кућа 1 Марјана Петрова, Браћевци
(лична архива)

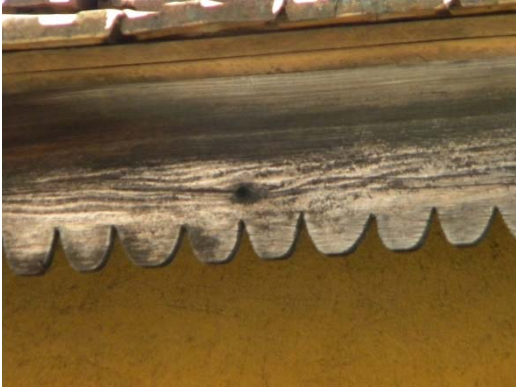
Слика 842
Кућа 2 Марана Петрова, Браћевци
(лична архива)

Слика 843
Кућа Цветана Еленкова, Каменица
(лична архива)

Слика 844
Кућа Витомира Герова, Браћевци
(лична архива)

Слика 845
Кућа Ратка Мађара, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 846
Кућа Димиртија Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 847
Кућа Теофила Јосифова, Мазгош
(лична архива)

Слика 848
Кућа Антоу Лозана, Мазгош
(лична архива)

Слика 849
Кафана, Изаговци
(лична архива)

Слика 850
Кућа Димитра Иванова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 851
Кућа Пејче Здравкова, Сенокос
(архива ИАУСа)

Слика 852
Кућа Михаила Васова, Бољев Дол
(лична архива)

Слика 853
Кућа Марјана Петрова, Браћевци
(лична архива)

Слика 854
Кућа Слободана Васова, Пртопопинци
(лична архива)

Слика 855
Кућа Н.Н., Церова
(лична архива)

Слика 856
Кућа Н.Н., Паклештица
(лична архива)

Слика 857
Кућа Н.Н., Топли До
(лична архива)

Слика 858
Кућа Вере Петровић, Темска
(лична архива)

Слика 859
Кућа Н.Н., Гостуша
(лична архива)

Слика 860
Кућа Н.Н., Пртопопинци
(лична архива)

Слика 861
Кућа Драга Живковића, Дојкинци
(лична архива)

Слика 862
Кућа Н.Н., Топли До
(лична архива)

Слика 863
Кућа Н.Н., Брлог
(лична архива)

Слика 864
Кућа Н.Н., Дојкинци
(лична архива)

Слика 865
Кућа Смиљане Лилић, Брлог
(лична архива)

Слика 866
Кућа Н.Н., Дојкинци
(лична архива)

Слика 867
Кућа Ђорђа Костића, Брлог (Слика 868)
(лична архива)

Слика 868

Слика 869
Кућа Н.Н., Топли До
(лична архива)

Слика 870
Кућа Гојка Ранчића, Паклештица
(лична архива)

Слика 871
Кућа П. Иванова, Мојинци
(лична архива)

Слика 872
Кућа Н.Н., Бребевица
(лична архива)

Слика 873
Кућа Гроздана Иванова, Изатовци
(лична архива)

Слика 874
Кућа Н.Н., Каменица
(лична архива)

Слика 875
Кућа Н.Н., Сенокос
(лична архива)

Слика 876
Кућа Васа Стефанова, Радејна
(лична архива)

Слика 877
Конаци, Темска
(лична архива)

Слика 878
Конаци, Темска
(лична архива)

Слика 879
Кућа Горче Виденова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 880
Амбар Лозана Антова
Мазгош
(лична архива)

Слика 881
Кућа Н.Н.
Гостуша
(лична архива)

Слика 882
Кућа Јованче Цагрона
Рудиње
(лична архива)

Слика 883
Кућа Н.Н.
Покровеник
(лична архива)

Слика 884
Кућа Будимира Ђорђевића
Ореовица
(лична архива)

Слика 885
Кућа Асена Соколова
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 886
Кућа Аксентија Аксића
Орља
(лична архива)

Слика 887
Кућа Душана Костић
Брлог
(лична архива)

Слика 888
Кућа Јосифа Игића
Темска
(архива РЗЗСК-Београд)

Слика 889
Кућа Н.Н.
Топли Дол
(лична архива)

Слика 890
Кућа Асена Русимова
Мојинци
(лична архива)

Слика 891
Кућа Часлава Цациног
Ореовица
(лична архива)

Слика 892
Кућа Драгана Спасића
Темска
(архива РЗЗСК- Београд)

Слика 893
Кућа Н.Н. (Слика 894)
Базовик
(лична архива)

Слика 894

Слика 895
Кућа Димитра Алексова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 896
Кућа Рангела Јошева
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 897
Кућа Свиленка Петрова
Влковиа
(лична архива)

Слика 898
Кућа Малине Минић
Рсовци
(лична архива)

Слика 899
Кућа Георгиа Јотева
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 900
Кућа Зорана Николова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 901
Кућа Момира Игњатовића
Шугрин
(лична архива)

Слика 902
Кућа Н.Н.
Темска
(лична архива)

Слика 903
Кућа Косте Накова
Мојинци
(лична архива)

Слика 904
Кућа Васка Георгиева
Смиловци
(лична архива)

Слика 905
Кућа Анте Ћиркова
Смиловци
(лична архива)

Слика 906
Кућа Пере Попова
Петрлаш
(лична архива)

Слика 907
Кућа Георги Јотева
Пртопоинци
(лична архива)

Слика 908
Кућа Мире Петров
Пртопоинци
(лична архива)

Слика 909
Кућа Михаила Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 910
Кућа Н.Н.
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 911
Кућа Н.Н
Сенокос
(лична архива)

Слика 912
Кућа Радована Станишића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 913
Кућа Тодора Алексова
Смиловци
(лична архива)

Слика 914
Кућа Дмитра Христова
Каменица
(лична архива)

Слика 915
Кућа Пере Иванова
Мојинци
(лична архива)

Слика 916
Кућа Драгољуба Нејкова
Смиловци
(лична архива)

Слика 917
Кућа Стојмена Стојнова
Радејна
(лична архива)

Слика 918
Кућа Н.Н.
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 919
Кућа Мите Костова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 920
Кућа Николе Давиткова
Смиловци
(лична архива)

Слика 921
Кућа Николе Најденова
Изатовци
(лична архива)

Слика 922
Кућа Симеона Васова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 923
Кућа Марјана Петрова
Браћевци
(лична архива)

Слика 924
Кућа Гвоздена Костића
Рагодеш
(лична архива)

Слика 925
Кућа Теофила Јосифова
Мазгош
(лична архива)

Слика 926
Кућа Мире Петров
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 927
Кућа Н.Н.
Топли Дол
(лична архива)

Слика 928
Кућа Н.Н.
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 929
Кућа Ивана Рангелова
Каменица
(лична архива)

Слика 930
Кућа Љубомира Георгиева
Петрлаш
(лична архива)

Слика 931
Кућа Н.Н.
Топли Дол
(лична архива)

Слика 932
Кућа Николе Најденова
Изатовци
(лична архива)

Слика 933
Кућа Н.Н.
Рагодеш
(лична архива)

Слика 934
Кућа Тодора Алексова
Смиловци
(лична архива)

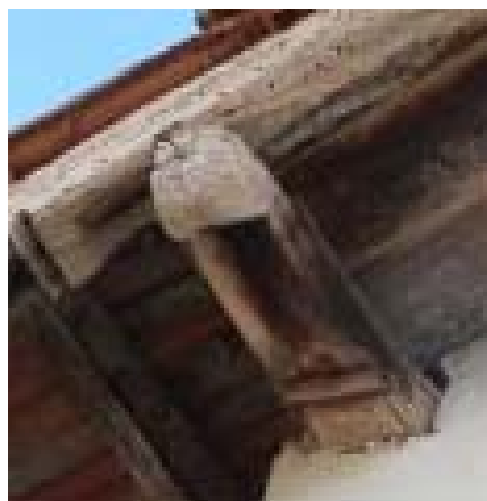
Слика 935
Кућа Мирче Јеленкова
Пртелаш
(лична архива)

Слика 936
Кућа Симеона Васова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 937
Кућа Н.Н.
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 938
Кућа Драгољуба Нејкова
Смиловци
(лична архива)

Слика 939
Кућа Михаила Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 940
Кућа Симеона Васова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 941
Кућа Марјана Петрова
Браћевци
(лична архива)

Слика 942
Кућа Н.Н.
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 943
Кућа Н.Н.
Ореовица
(лична архива)

Слика 944
Кућа Н.Н.
Шугрин
(лична архива)

Слика 945
Плевња Н.Н.
Брлог
(лична архива)

Слика 946
Кућа Аксентија Антића
Орља
(лична архива)

Слика 947
Кућа Михаила Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 948
Кућа Душана Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 949
Кућа Свиленка Петрова
Влковица
(лична архива)

Слика 950
Кућа Витомира Герова
Браћевци
(лична архива)

Слика 951
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 952
Кућа Матеја Костића
Орља
(лична архива)

Слика 953
Кућа Матеја Костића
Орља
(лична архива)

Слика 954
Кућа Тихомира Манчића
Дојкинци
(архива ИАУС-а)

Слика 955
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 956
Кућа Димитра Иванова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 957
Кућа Матеје Петровића
Орља
(лична архива)

Слика 958
Кућа Душана Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 959
Кућа Михаила Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 960
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 961
Кућа Николајче Манчева
Радејна
(лична архива)

Слика 962
Кућа Михаила Васова (Слика 963)
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 963

Слика 964
Кућа Михаила Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 965
Кућа Матеја Костића
Орља
(лична архива)

Слика 966
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 967
Кућа М. Живковића
Рудиње
(лична архива)

Слика 968
Кућа Цане Манић
Покрвеник
(лична архива)

Слика 969
Кућа Свиленка Петрова
Влковица
(лична архива)

Слика 970
Кућа Часлава Цациног
Ореовица
(лична архива)

Слика 971
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 972
Кућа Миодрага Живковића
Рудиње
(лична архива)

Слика 973
Кућа Мите Костова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 974
Кућа Свиленка Петрова
Влковиа
(лична архива)

Слика 975
Кућа Божидара Андоновића
Брлог
(лична архива)

Слика 976
Кућа Гојка Ранчића
Паклештица
(лична архива)

Слика 977
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 978
Кућа Мирослава Секова
Бребевница
(лична архива)

Слика 979
Кућа Ђорђа Ћирића
Рсовци
(лична архива)

Слика 980
Кућа Н.Н.
Гостуша
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 981
Кућа Петра Васова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 982
Кућа уз цркву Св. Ђорђа
Дојкинци
(архива РЗЗСК- Београд)

Слика 983
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 984
Кућа Десимира Костића
Брлог
(лична архива)

Слика 985
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 986
Кућа Рада Галева
Радејна
(лична архива)

Слика 987
Кућа Николајче Манчева (слике: 988, 989)
Радејна
(лична архива)

Слика 988

Слика 989

Слика 990
Кућа Јордана Петровића(Слика 991)
Дојкинци
(лична архива)

Слика 991

Слика 992
Кућа Јордана Петровића (Слика 993)
Дојкинци
(лична архива)

Слика 993

Слика 994
Кућа Витомира Герова (слике995, 996)
Браћевци
(лична архива)

Слика 995

Слика 996

Слика 997
Кућа Асена Иванова (Слика 998)
Каменица
(лична архива)

Слика 998

Слика 999
Кућа Јованке Велков (Слика 1.000)
Браћевици
(лична архива)

Слика 1000

Слика 1001
Кућа Асена Соколова (слике: 1.1002, 1.003)
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1002

Слика 1003

Слика 1004
Кућа Драгана Василова (Слика 1.005)
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1005

Слика 1006
Кућа Детка Петрова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 1007
Кућа Марјана Петрова (Слика 1.008)
Браћевци
(лична архива)

Слика 1008

Слика 1009
Кућа Драгана Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1010
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 1011
Кућа Драгана Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1012
Кућа Димитрија Лилића
Брлог
(лична архива)

Слика 1013
Кућа Јованке Велков (Слика 1.014)
Браћевци
(лична архива)

Слика 1014

Слика 1015
Кућа Асена Иванова
Каменица
(лична архива)

Слика 1016
Кућа Матеје Костића
Орља
(лична архива)

Слика 1017
Кућа Тодора Ташкова
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 1018
Кућа Асена Соколова (Слика 1.019)
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1019

Слика 1020
Кућа Асена Иванов (слике 1.021, 1.022)
Каменица
(лична архива)

Слика 1021

Слика 1022

Слика 1023
Кућа Јованке Велков
Браћевици
(лична архива)

Слика 1024
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 1025
Кућа Асена Соколова
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1026
Кућа Војина Искова,
Бребевница
(лична архива)

Слика 1027
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 1028
Кућа Детка Петрова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 1029
Кућа Н.Н.
Гостуша
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 1030
Кућа Јованке Велков
Браћевци
(лична архива)

Слика 1031
Кућа Велков Јованке
Браћевци
(лична архива)

Слика 1032
Кућа Детко Петрова
Пртопопинци
(лична архива)

Слика 1033
Кућа Н.Н.
Гостуша
(архива ЗЗСК- Ниш)

Слика 1034
Кућа Асена Иванова
Каменица
(лична архива)

Слика 1035
Кућа Витомира Герова
Браћевци
(лична архива)

Слика 1036
Кућа Асена Соколова
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1037
Кућа Драгана Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1038
Кућа Мирослава Секова (Слика 1.039)
Бребевница
(лична архива)

Слика 1039

Слика 1040
Кућа Н.Н.
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 1041
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 1042
Кућа Петара Васова (Слика 1.043)
Бољев Дол
(лична архива)

Слика 1043

Слика 1044
Кућа Божидара Андоновића
Брлог
(лична архива)

Слика 1045
Кућа Десимира Костића (Слика 1.046)
Брлог
(лична архива)

Слика 1046

Слика 1047
Кућа Јордана Петровића
Дојкинци
(лична архива)

Слика 1048
Кућа Смиљане Лилић
Брлог
(лична архива)

Слика 1049
Кућа Драгана Василова (слике: 1.050, 1.051)
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1050

Слика 1051

Слика 1052
Кућа Драгана Василова (Слика 1.053)
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1053

Слика 1054
Кућа Војина Исаткова
Бребевница
(лична архива)

Слика 1055
Кућа Василов Драгана
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1056
Кућа Јованке Велков
Браћевци
(лична архива)

Слика 1057
Кућа Драгана Василова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1058
Кућа Асена Иванова
Каменица
(лична архива)

Слика 1059
Кућа Димитра Иванова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1060
Кућа Асена Соколова (слике: 1.061, 1.062)
Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1061

Слика 1062

Слика 1063
Капија у селу Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1064
Капија у селу Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1065
Капија у селу Бребевница
(лична архива)

Слика 1066
Капија у селу Смиловци
(лична архива)

Слика 1067
Капија у селу Петрлаш
(лична архива)

Слика 1068
Капија у селу Браћевци
(лична архива)

Слика 1069
Капија у селу Радејна
(лична архива)

Слика 1070
Капија у селу Бребевница
(лична архива)

Слика 1071
Капија у селу Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 1072
Капија у селу Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1073
Капија у селу Браћевци
(лична архива)

Слика 1074
Капија у селу Горњи Криводол
(лична архива)

Слика 1075
Капија на вуновлачари (слике: 1.076, 1.077)
Радејана
(лична архива)

Слика 1076

Слика 1077

Слика 1078
Капија у селу Сенокос
(лична архива)

Слика 1079
Капија у селу Славиње
(лична архива)

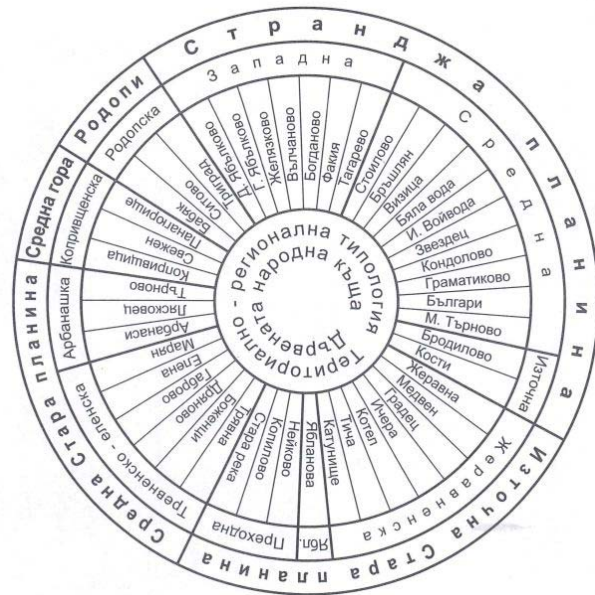
Слика 1080
Капија у селу Доњи Криводол
(лична архива)

Слика 1081
Капија у селу Сенокос
(лична архива)

Слика 1082
Врата цркве у селу БољевДол
(лична архива)

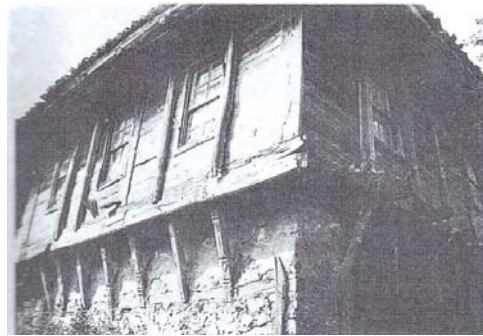

ПРИЛОГ 75

Територијално регионална типологија дрвене народне куће, Бугарска
(С.Стамов, *Дрвџната народна кџаца*, стр. 273)

Слика 1083
Кућа Стојана Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

Слика 1084
Кућа у Малом Трнову, Бугарска
(С.Стамов, *Дрвџната народна кџаца*, стр.287)

Слика 1085
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 1086
Кућа у Крушеву, Македонија
(А.Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, стр.67)

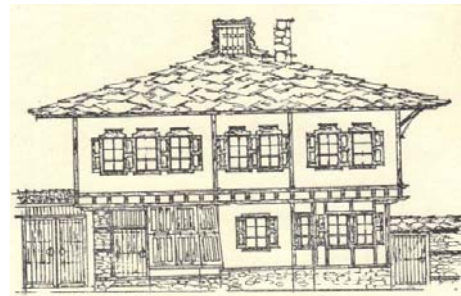
Слика 1087
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

Слика 1088
Кућа у Трјавни, Бугарска
(Р. Ангелова, Народна градитељство на Балкану, Бугарска, стр. 72)

Слика 1089
Рајкова кућа, Трјавна, Бугарска
(Известия¹⁶¹, стр. 217)

ПРИЛОГ 76
Рајкова кућа, Трјавна, Бугарска
(Известия¹, стр. 218)

Слика 1090
Димитраишковио здание, Димитровград
(лична архива)

Слика 1091
Објекат у Бул. С. Стамболова 596, Софија
(лична архива)

¹⁶¹Известия на института по градоустойство и архитектура, книга девета, Издание на българската академия на науките, София-1956.

Слика 1092
Димитрашково здание, Димитровград
(лична архива)

Слика 1093
Објект, Бул. С. Стамболова 59б, Софија
(лична архива)

Слика 1094
Поповска кућа, Димитровград
(лична архива)

Слика 1095
Објект, Бул. С. Стамболова 59б, Софија
(лична архива)

Слика 1096
Конак Бела Мачка, Пирот
(лична архива)

Слика 1097
Кућа у Жеравнави, Бугарска
<http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Jeravna/jeravna.html>

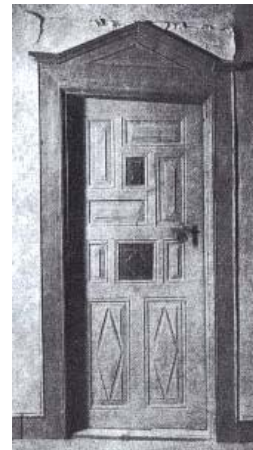

43. Слика за различне архитектуре (уочи) врх-оформени за отвора и издвојени над отв. Примерке са места от: 1 — Беојко; 2 — Јакобца; 3, 7, 8, 9, 10 и 12 — Славне; 4, 5 — Пазарџак; 6 — Копривштица; 11 — Пловдив.

ПРИЛОГ 77 Развојни облици первајза на вратима- Бугарска
(Н.Попов, *Бугарски врата и порти*, стр. 45)

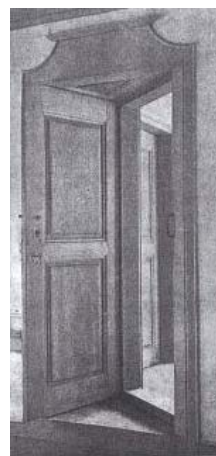
Слика 1098
Христићев конак, Пирот
(лична архива)

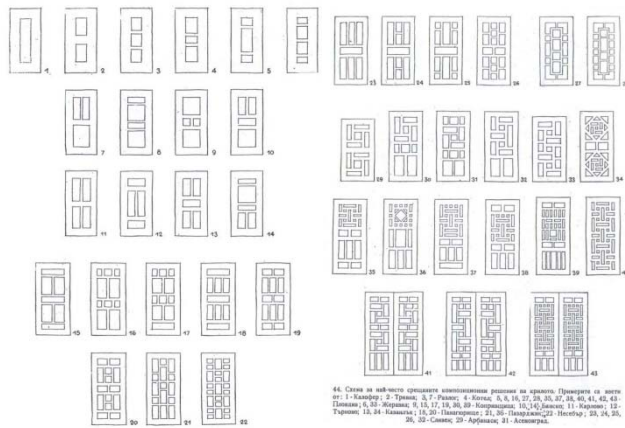
Слика 1099
Попмаркова кућа, Копривштица
(Н.Попов, *Бугарски врата и порти*, стр.174)

Слика 1100
Кућа Стојана Божиловића-Белог, Пирот
(лична архива)

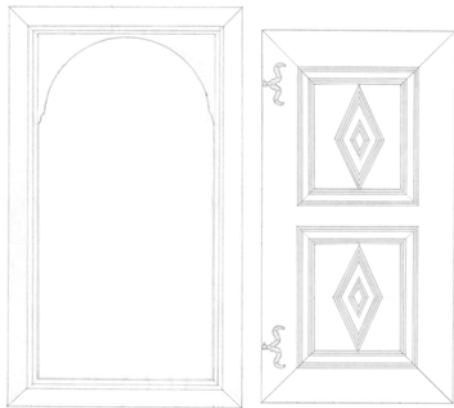

Слика 1101
Рајковата кућа, Трјавна
(Н. Попов *Бугарски врата и порти*, стр.102)

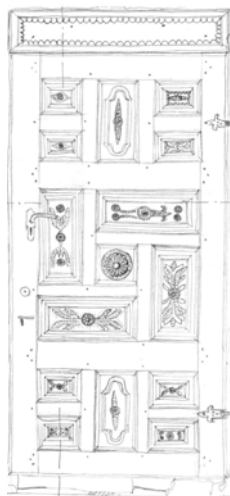
ПРИЛОГ 78

Развојна шема усложњавања поља на вартима – Бугарска
(Н. Попов, *Български врата и порти*, стр. 46,47)

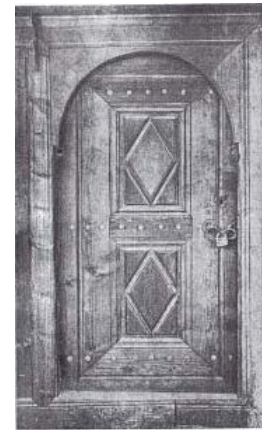
ПРИЛОГ 79

Кућа у улици Нишавских одреда, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш) –*порушено*

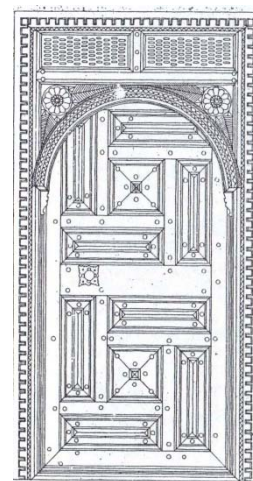
ПРИЛОГ 80

Кућа Мишка Стаменог, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш) –*порушено*

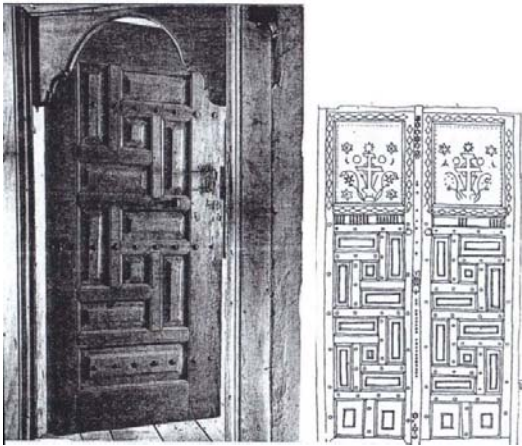
Слика 1102

Попиванова кућа, Пирот
(Н.Попов, *Български врата и порти*, стр.144)

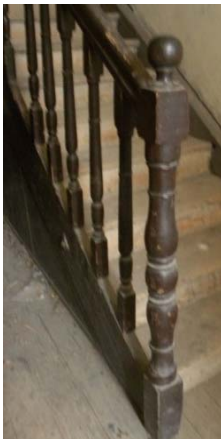
Слика 1103

Хаџилијева кућа, Арбанаси
(Н.Попов, *Български врата и порти*, стр.89)

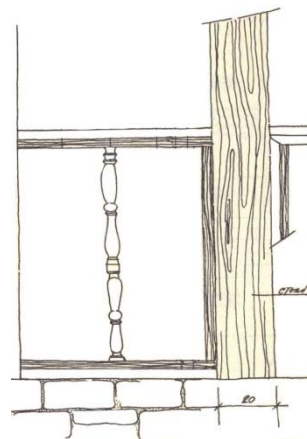
Слика 1104

Врата са себе у Пећи из 19. века и врата у манастиру Хиландар из 1632 године
(Р.Фидрик, *Народно неумарство*, стр.173)

Слика 1105

Џацино здание, Димитровград
(лична архива)

ПРИЛОГ 81

Кућа у ул. Бранка Миладиновића, Тетово
(Ј.Томик&ет, *Еркер и ограда во архитектурата*, стр.136)

Слика 1106

Конак *Бела Мачка*
(лична архива)

Слика 1107

Црква Успенија Пресв. Богородице
(лична архива)

Слика 1108

Црква Рождства Христовог
(лична архива)

Слика 1109
Христићев Конак, Пирот
(лична архива)

Слика 1110
Црква Рождества Христовог
(лична архива)

Слика 1111
Црква Рождества Христовог
(лична архива)

Слика 1112
Христићев Конак
(лична архива)

Слика 1113
Црква Рождества Христовог, Пирот
(лична архива)

Слика 1114
Црква Рождества Христовог, Пирот (слике: 1.114, 1.115)
(лична архива)

Слика 1115

Слика 1116
Христићев Конак, Пирот
(лична архива)

Слика 1117
Црква Рождества Христовог, Пирот
(лична архива)

Слика 1118
Кућа Стојана Божиловића -Белог, Пирот
(лична архива)

Слика 1119
Црква Рождества Христовог, Пирот
(лична архива)

Слика 1120
Кућа Стојана Божиловића -Белог, Пирот
(лична архива)

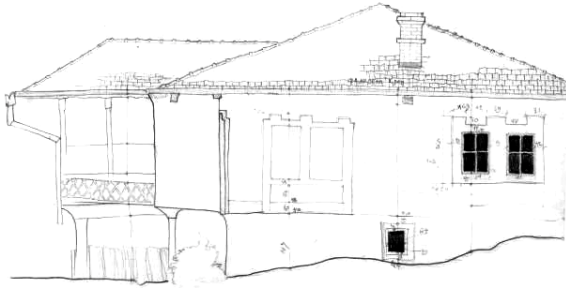
Слика 1121
Црква Рождества Христовог, Пирот
(лична архива)

Слика 1122
Црква Успенија Пресвете Богородице, Пирот (Слика 1.123)
(лична архива)

Слика 1123

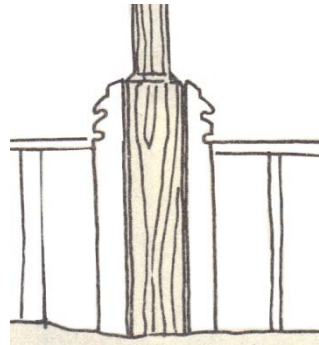
ПРИЛОГ 82
Ул. Синђелићева 10 а, Пирот
(архива ЗЗСК- Ниш) –*порушено*

Слика 1124
Кућа Милете Бркића, Церова
(лична архива)

Слика 1125
Детаљ стуба на трему, Шугрин
(лична архива)

ПРИЛОГ 83
Кућа Анисија Алексова, Т.Велес
(Љ.Томик,&ет *Еркер и оградаво архитектура*,стр.137)

Слика 1126
Кућа Тошка Тошева, Изатовци
(лична архива)

Слика 1127
Кућа на Кеју, Пирот
(лична архива)

Слика 1128
Кућа Бранка Пенчића, Височка Ржана
(лична архива)

Слика 1129
Ул. Српских владара, Пирот
(лична архива)

Слика 1130
Кућа Воислава Ранчића, Височка Ржана
(лична архива)

Слика 1131
Ул. Сава Ковачевић, Пирот
(лична архива)

Слика 1132
Кућа Мирослава Виденовића, Шугрин
(лична архива)

Слика 1133
Хаџилијевата кућа, Арбанаси
(Фото: Етн. Музеј БАН, Известия¹⁶², стр. 139)

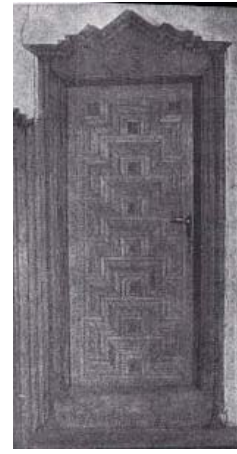
¹⁶² Известия на института по градоустойство и архитектура, книга десета и единадесета, Издание на българската академия на науките, София-1957.

Слика 1134
Црква Св.Ђорђа, Дојкинци (Слика 1.135)
(архива РЗЗСК- Београд)

Слика 1135

Слика 1136
Кућа Чајковски, Сливен
(Н.Попов, *Български врата и порти*, стр.144)

Слика 1137
Црква Успенија Пресв. Богородице, Пирот
(лична архива)

Слика 1138
Кућа у Шугрину
(лична архива)

Слика 1139
Црква Успенија Пресвете Богородице, Пирот
(лична архива)

Слика 1140
Црква Св. Јован, Гостуша
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1141
Димитрашково здание, Димитровград
(лична архива)

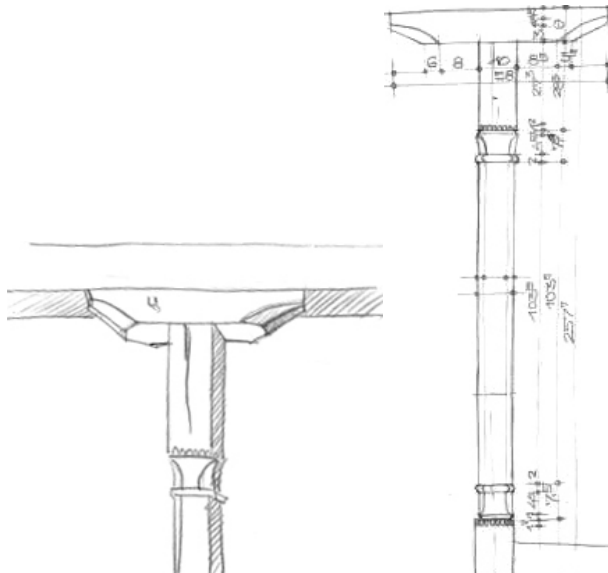
Слика 1142
Црква Св. Јован, Гостуша
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1143
Конак Бела Мачка, Пирот
(лична архива)

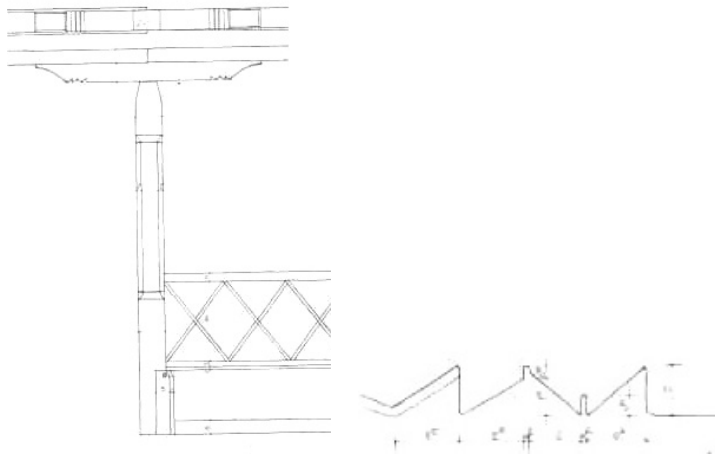
Слика 1144
Амбар М.Манчића, Петровац
(архива РЗЗСК-Београд)

ПРИЛОГ 84
Кућа у ул. Карађорђево трг, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1145
Кућа Иге Кукудинца, Каменица
(лична архива)

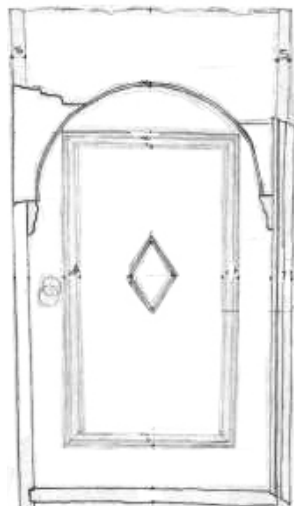
ПРИЛОГ 85

Кућа Банковића, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1146

Кућа у Церови
(лична архива)

ПРИЛОГ 86

Бегова кула, Пирот
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1147

Кућа М.Васова, Бољев Дол
(лична архива)

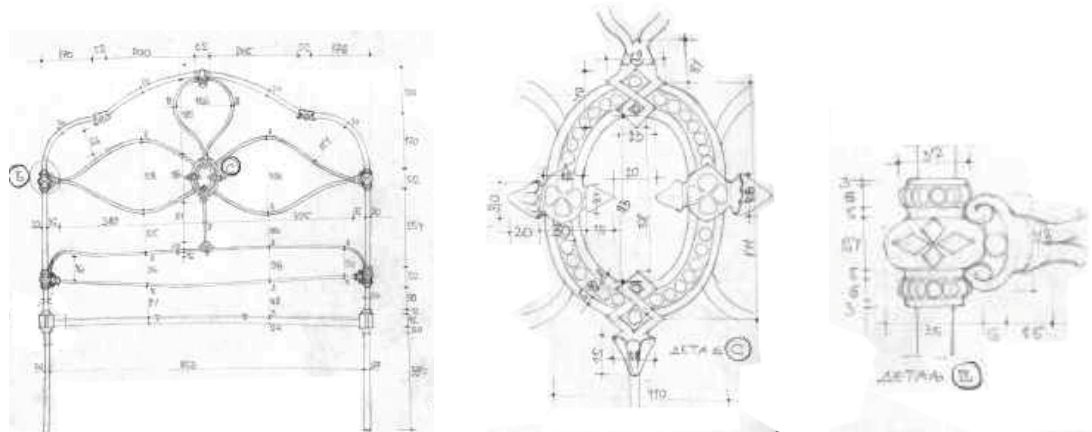
Слика 1148

Кућа Марјана Петрова, Браћевци
(лична архива)

Слика 1149

Христићев конак, Пирот
(лична архива)

ПРИЛОГ 87

Улица Седми јула бр.9, Пирот -*порушено*
(архива ЗЗСК-Ниш)

Слика 1150
Кућа Љ. Георгиева, Пртелаш
(лична архива)

Слика 1151
Кућа у Баници, околина Враца
(А.Дероко, *Народно неимарство*, сл. 265)

Слика 1152
Кућа Б.Панића, Церова
(лична архива)

Слика 1153
Кућа у Поганову
(ар.аутора В.Николов)

Слика 1154
Кућа М.Свиленовић Мали Извор
(архива РЗЗСК-Београд)

Слика 1155
Школа, Браћевци
(лична архива)

Слика 1156
Кућа Н. Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 1157
Добруданска кућа
(Порекло слике)¹⁶³

Слика 1158
Кућа В. Стефанова, Радејна
(лична архива)

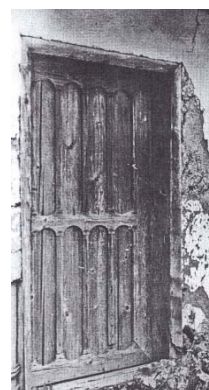
Слика 1159
Сеоска кућа у Србији
(А.Дероко, *Фолклорна арх. у Југославији*, стр.26)

Слика 1160
Конаци манастира, Темска
(архива ЗЗСК-Ниш)

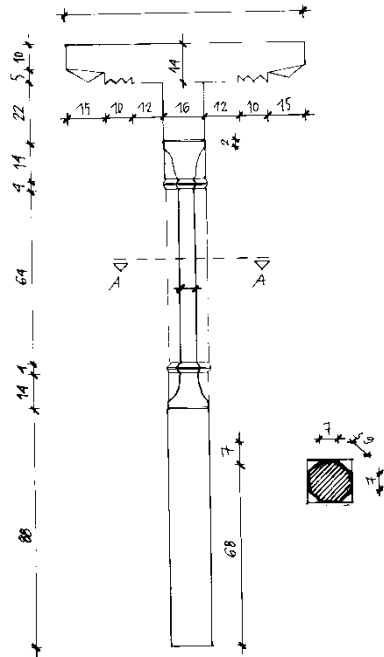

Слика 1161
Кућа Бориса Стојанова, Радејна
(лична архива)

Слика 1162
Кућа у Мирочу, Д. Милановац
(М.Магић, *Врата капија два света*, стр.32)

¹⁶³ (<http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Dobrudja/dobrudja.html>)

ПРИЛОГ 88
Кућа Бранка Стаменовића, Шугрин
(архива РЗЗСК-Београд)

Слика 1163
Кућа Н.Н., Слатвиње (Слика 1.164)
(лична архива)

Слика 1164

Слика 1165
Кућа Н.Манчева, Радејна
(лична архива)

Слика 1166
Кућа Беркасову, Бугарска
(А.Дероко, *Народно неимарство*, сл.268)

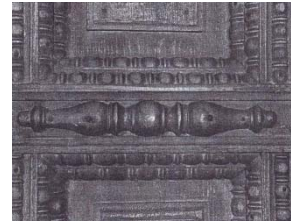
Слика 1167
Кућа Д. Василова, В.Одоровци (Слика 1.168)
(лична архива)

Слика 1168

Слика 1169
Кућа у Селу Војка, Војводина (Слика 1.170)
(М.Матић, *Врата катија два света*, стр.43,44)

Слика 1170

Слика 1171
Кућа у Гостуши
(ар.аутора В.Манића)

Слика 1172
Кућа Трајка Денчића, Ореовица
(лична архива)

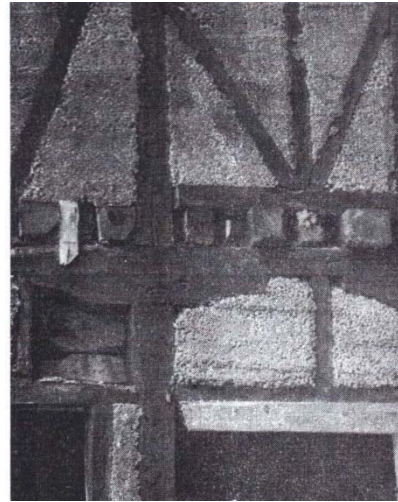
Слика 1173
Кућа у Нишору
(архива РЗЗСК-Београд)

Слика 1174
Кућа у Сенокосу
(лична архива)

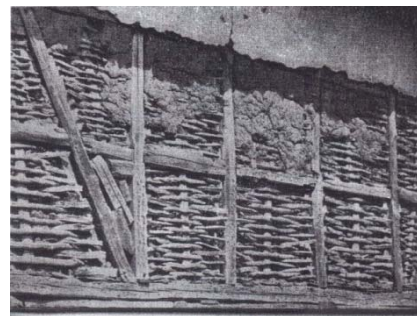
Слика 1175
Кућа А. Иванова, Каменица
(лична архива)

Слика 1176
Кућа у Пловдиву, Бугарска
(Порекло слике)¹⁶⁴

Слика 1177
Кућа Рада Галева, Радејна
(лична архива)

Слика 1178
Кућа у Карлову, Бугарска
(Порекло слике)¹⁶⁵

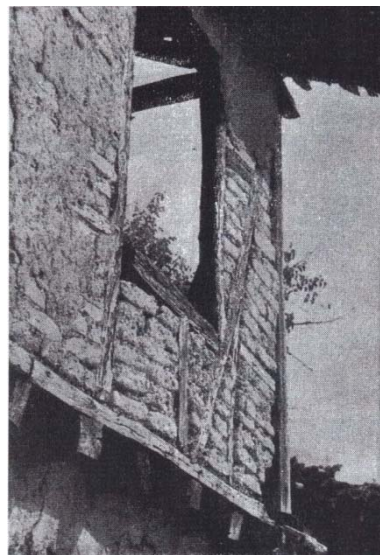
¹⁶⁴ (Ђ.Петровић, *Стара бугарска варошка кућа и њен односпрема старој кући у Србији и Македонији*, стр.9)

Слика 1179
Плевња, Паклештица
(лична архива)

Слика 1180
Плевња, Мазгош
(лична архива)

Слика 1181
Кућа у Карлову, Бугарска
(Порекло слике)¹²

¹⁶⁵ (Ђ.Петровић, *Стара бугарска варошка кућа и њен односпрема старој кући у Србији и Македонији*, стр.9)

Слика 1182
Кућа Димитрија Лилића, Брлог
(лична архива)

Слика 1183
Конструкција куће, Базовик
(лична архива)

Слика 1184
Кућа Душана Костића, Брлог
(лична архива)

Слика 1185
Кућа у Горњем Криводолу
(лична архива)

Слика 1186
Кућа Нацка Костова, Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1187
Старопланинско село, Бугарска
(Порекло слике)¹⁶⁶

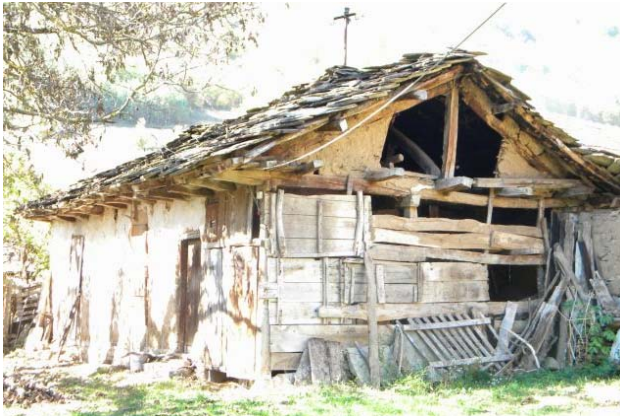

Слика 1188
Кућа Душана Костића, Брлог (Слика 1.189)
(лична архива)

Слика 1189

¹⁶⁶ <http://www.bgjourney.com/Architecture/vk/Zapadno-Bxlgarska/WBul.html>

Слика 1190
Столарска радионица Д. Лилића
Брлог
(лична архива)

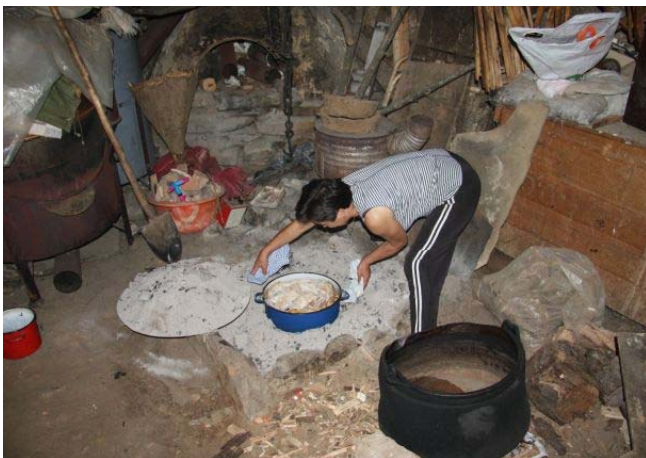
Слика 1191
Столарска радионица Јб. Еленкова
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1192
Столарске ренде Јб. Еленкова (Слика 1.193)
Височки Одоровци
(лична архива)

Слика 1193

Слика 1194
Огњиште у Гостуши
(ар. аутора В.Манића)

Слика 1195
Кућа Тодора Величкова, Радејна
(лична архива)

Слика 1196
Дувар у селу Каменица
(лична архива)

Слика 1197
Амонит, село Бољев Дол
(лична архив)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Горица Љубенов (Бојовић) рођена је 23. 6. 1967. године у Пећи, Република Србија. Осмогодишње и средњошколско образовање завршила у Пећи. Дипломирала 1991. године на Грађевинско-архитектонском факултету, одсек Архитектура у Приштини. Тема дипломског рада: „Брод-хотел“, ментор проф. Љубиша Фолић. Магистрирала 2001. године на Факултету примењених уметности, смер Унутрашња архитектура у Београду. Тема магистарског рада: „Ентеријер путничког брода Свети Стефан“. Ментор проф. Владимир (Дивац) Костић. Тиме је стекла звање магистра уметности.

Професионални и научни рад усмерен је на област архитектуре и уметности, а професионална оријентација обухвата области као што су архитектура стамбених објеката, ентеријери стамбених и пословних објеката, ентеријери пловних објеката, гробљанска архитектура. Додатна усавршавања стицала на домаћим и међународним конгресима. У току 1997. године похађала тромесечни курс из области савремене архитектуре на Отвореном универзитету савремене архитектуре – Задужбина Илије М. Коларца, који је организовао и на њему предавања држао проф. др Ранко Радовић.

Као професионална достигнућа истичу се активности у периоду од 1991. до 2010. године:

- Израда пројектне документације и надзор на четири стамбена објеката површине преко 1.500 m² и десетак објеката до 1.000 m².
- Израда пројектне документације и надзор на више десетина ентеријера стамбених и пословних објеката.
- Израда пројектата ентеријера за три пловна објекта.

- Израда идејних решења за породичне гробнице на Централном гробљу у Београду.
- Праћење инвестиционо-техничке документације за локације на потезу Теразијске терасе (Призренска 1а, Призренска 3, Карић Москва) у својству супервизора.
- Стандардизација и унификација пословних јединица „Астра банке“ и „Симит офиса“ по ISO стандарду на територији Србије.

Професионално искуство стицала је на више радних места. Крајем 1991. године на пословима саветника за урбанизам у Секретаријату за урбанизам, комунално-стамбене послове СО Бар, Црна Гора. Од 1992. до 1998. године у компанији „Браћа Карић, предузеће за производњу и услуге“ у Београду, на пословима самосталног сарадника.

Од 1998. до септембра 2000. године у „Мобтелу – Србија БК ПТТ, предузеће за телекомуникације“, на позицији менаџера за пословни простор „Мобтела“ на нивоу Србије. У периоду од 2000. до 2009. године власник је и директор предузећа за трговину и услуге „БГ некретнине“, Београд. У оквиру делатности предузећа вршене су анализе подобности локације и израде прединвестиционих и инвестиционих планова. Од 2009. године надаље бави се истим активностима у оквиру предузећа „Перфект д.о.о.“, Београд.

У периоду летњег семестра 2013. године радила на Универзитету „Унион – Никола Тесла“, Факултет за градитељски менаџмент – архитектура, као асистент на предмету Пројектовање трговачких и бизнис зграда код професора др Мумена Абуаркуба. У периоду зимског семестра 2013. године радила на истом факултету као асистент на предметима Дизајн у архитектури и Графички дизајн, код професора др Сокола Соколовића.

Поседује лиценцу одговорног пројектанта Инжењерске коморе Србије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Горица Б. Љубенов

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**„Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону
Старе планине“**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 23.03. 2015 године

Горица Љубенов

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Горица Б. Љубенов

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада „Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе планине“

Ментор др Милорад Рибар, редовни професор

Потписани Горица Б. Љубенов

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 23.03. 2015 године

Горица Љубенов

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе планине“,

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 23.03. 2015 године

Потпис докторанда

Горица Љубенов

1. Ауторство – Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.